

TARTALOM

Bevezetés.....	7
1. <i>árik</i> 'to decay, putrefy'.....	11
2. <i>dug</i> 'to squeeze, to thrust into'.....	13
3. <i>ér</i> 'to arrive, to reach'.....	15
3.1. Az <i>ér</i> főnevek etimológiájának revíziója.....	30
4. <i>es, eskü</i> 'oath'.....	31
5. <i>gyermek, gyerek</i> 'child'.....	34
6. <i>gyúl</i> 'to catch fire', <i>gyújt</i> 'to light'.....	37
7. <i>izzik</i> 'to glow, be hot'.....	38
7.1. <i>ázik</i>	41
7.2. <i>aszik</i>	42
7.2.1. Az <i>ázik</i> és az <i>aszik</i> viszonyáról.....	43
7.3. <i>olvad</i>	43
7.3.1. Az <i>ázik</i> , az <i>aszik</i> és az <i>olvad</i> viszonyáról.....	43
8. <i>kebel</i> 'bosom, breast'.....	44
9. <i>kert</i> 'garden'.....	47
10. <i>orvos</i> 'physician'.....	48
11. <i>sajt</i> 'cheese'.....	50
12. <i>sér: sért</i> 'to injure, to hurt'.....	51
13. <i>sok</i> 'much, many'.....	53
14. <i>szép</i> 'beautiful'.....	53
15. <i>szer</i> 'part of a village, street; row, line, order'.....	55
16. <i>szó</i> 'word'.....	56
17. <i>szűz</i> 'virgin, pure'.....	59
18. <i>táltos</i> 'sorcerer, medicine man'.....	62
19. <i>tojik</i> 'to lay eggs'.....	67
20. <i>úr</i> 'gentleman, lord, sir', <i>ország</i> 'country, state'.....	69
21. <i>vejsze</i> 'fishweir'.....	72
22. <i>vék, lék</i> 'a hole in the ice (for fishing)'.....	74
23. <i>ver</i> 'to plait, to lay the rope'.....	76
24. <i>edz</i> 'to harte, to steel'.....	78
25. <i>ezüst</i> 'silver'.....	81
26. <i>fej</i> 'to milk'.....	95
27. <i>gyalog</i> 'by foot'.....	97
28. <i>gyökér</i> 'root'.....	98
29. <i>harap</i> 'dry leaves'.....	99
30. <i>harap</i> 'to bite'.....	100

31. <i>hord</i> 'to carry'	100
32. <i>irgalom</i> 'mercy, pity'	101
32.1. Inetimologikus mássalhangzós szavak.....	103
32.1.1. <i>engēm, tēgēd</i>	103
32.1.2. <i>fing</i>	113
32.1.3. <i>meleg</i>	115
32.1.4. Inetimologikus mássalhangzós egyéb szavak.....	116
33. <i>kengyel</i> 'stirrups'	117
34. <i>kerül</i> 'to go around, to get somewhere, to avoid, to have a price'	119
35. <i>köcsög</i> 'jug, jar'	121
36. <i>láb</i> 'foot'	122
37. <i>lel</i> 'to find, to come across'	123
38. <i>mese</i> 'tale; riddle', <i>magyar</i> 'Hungarian' ~ <i>megyer</i> 'name of an Old Hungarian tribe'	129
39. <i>mű</i> 'work'	148
40. <i>ólom</i> 'lead', <i>ón</i> 'tin'	149
41. <i>ravasz</i> 'fox; cunning'	154
42. <i>segg</i> 'bottom'	156
43. <i>segít</i> 'to help'	157
44. <i>sír</i> 'tomb'	158
45. <i>szekér</i> 'cart'	159
46. <i>szén</i> 'coal'	161
47. <i>szül</i> 'to bear, to give birth'	162
48. <i>tár</i> 'to open'	164
49. <i>üt</i> 'to hit'	166
50. U/FU/Ug * <i>p</i> - > magyar <i>f</i> - ~ <i>b</i> -, * <i>t</i> - > magyar <i>t</i> - ~ <i>d</i> -.....	168
51. Az alapnyelvi szibilánsok képviseléseiről.....	168
52. Az alapnyelvi affrikáták képviseléseiről.....	178
Zárszó.....	188
Irodalom.....	191
Az RTA-ban előforduló fontosabb (nem bibliográfiai) alkalmi rövidítések.....	219

Bevezetés

2011-ben jelent meg RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD kétrészes, gigantikus műve, a „West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian”, amely népünk és nyelvünk őstörténetének fontos részleteivel foglalkozik. Hihetetlenül nehéz olvasmány ez még szakembereknek is, mégis többen is vállalkoztak arra, hogy érdemben hozzászóljanak: UÇAR 2011, AGYAGÁSI – CSÚCS 2012, ÖLMEZ 2012, ROBBEETS 2012, CULVER 2012, 2013, AGYAGÁSI 2013, BICHLMEIER 2013, JANKOWSKI 2013, STACHOWSKI 2014, ZEGERNYEI 2014, HITCH 2015, ZAICZ 2016a, 2016b.¹ A két kötet számos olyan új nézetet, magyarázatot tartalmaz, amely nyilván élénk érdeklődést válthat ki a magyar nyelvtörténet, az uralisztika és a turkológia művelőinek körében.

Az etimológiai állásfoglalások végső megformálása minden bizonnyal RÓNA-TASTÓL származik, hiszen tehetséges tanítványa és munkatársa, BERTA ÁRPÁD fiatalon eltávozott az életből. Éppen ezért és az egyszerűsítés végett tanulmányomban e munkát csak RTA-ként (RTA 2011a és RTA 2011b) aposztrofálva idézem.

A mű törzsanyagát a magyar nyelv (lehetséges) nyugati ótörök jövevényszavai teszik ki, amelyeket az RTA-ban közöltek sorrendjében tárgyalok. Az egyes szócikkekben számba vétetnek a jövevényszó-kutatás eredményei és az uralisztikában uráli, finnugor és ugor koriként ismert azon magyar lexémák, amelyek eddigi tudományos megítélése RÓNA-TAS ANDRÁSBÓL és BERTA ÁRPÁDBÓL kétségeket váltott ki. Ezek az etimológiai eszmefuttatásokon kívül foglalkozom – egyebek közt – a magyar nyelv hangtörténetével az önálló magyar nyelv megszületésétől kezdve, de sokszor kitérek a lehetséges előzményekre is. Minden olyan szóval foglalkozom e tanulmányban, amelyek eddigi eredeztetésével kapcsolatban kritikát fogalmaztak meg a kiadvány szerzői, és ezek kapcsán olykor más etimológiákról is van mondandóm.

Az általam tanulmányozott nagyszabású munka angol nyelvű lévén, az RTA-ban szereplő magyar címszók jelentése is angolul van megadva jelen tanulmányomban. Ezen írásomban követem ezt, vagyis az angol jelentések közlésével láttam el a címszavakat.

¹ Az eddig megjelent recenziók jegyzékének összeállításában néhány kolléga segített, ez-úton is nagyon szépen köszönöm nekik!

A téma széles körű volta miatt meglehetősen nagy (szándékom szerint teljességre törekvően bőséges) szakirodalmat dolgoztam föl, hogy az elődök és a kortársak eredményeit hasznosíthassam, valamint hogy esetleges tévedéseiket korrigáljam. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy igyekeztem ellenére is elkerülhették a figyelmemet fontos irodalmi tételek.

Az olvasónak olykor talán nehézségekbe ütközhetne az általam hivatkozott munkákat ellenőrizni, kisebbfajta könyvtárt kellene az asztalára telepítenie, ezért bőséges idézetekkel szemléltetem az egyes magyar elemek etimológiai megítélésének történetét; továbbá azért is teszem ezt, mert az általam használt kiadványok némelyike néha talán nehezen hozzáférhető, valamint azért is, nehogy személyes interpretációm esetleg torzítsa mások nézeteit. Saját nézeteim ismertetése során rendszerint szükségszerűen nemcsak a szócikk címszavának történetével foglalkozom, hanem azok kapcsán más uráli (és esetleg nem uráli) kori szavakéval is. Ha a hangtörténeti események szemléltetése végett egy-egy, illusztrációként tárgyalt magyar szóról a szakirodalomban eddig közöltektől eltérő, új információt fogalmazok meg, akkor az a szócikk címszavának sorszámához igazodó sorszámot kap (ilyen pl. a **7. izzik** alatti **7.1. ázik**; az előbbinél közlöm az RTA-ban szereplő angol jelentésmagadást, az utóbbi pedig jelentés nélkül szerepel); a párhuzamként idézett és a nem közvetlenül a törökségi jövevényszavakkal kapcsolatban tárgyalt egyéb lexémák nem kapnak ilyen sorszámot.

Az idézeteket olykor – a könnyebb olvashatóság és az esetleges bizonytalan értelemzéseket elkerülendő – szükség szerint kisebb tipográfiai módosításokkal közlöm. Az idegen nyelvű idézetek közül csak a finn és a holland nyelvűeket teszem közzé magyar fordításban is.

Elsősorban azokkal a magyar lexémákkal foglalkozom, amelyeknek a RÓNA-TAS általi minősítése, történeti-etimológiai megítélése nincsen összhangban az én finnugrisztikai ismereteimmel. Azokkal is foglalkozom, vitapartnerem álláspontját megerősítendő vagy éppen módosítandó, amelyek esetében én is jogosnak látom RÓNA-TAS kétségeit és ellenvetéseit. Az itt taglalandó magyar szavakat egyrészt a Lexicon című részben tárgyalta és kommentálta RÓNA-TAS, másrészt az általa (is) problematikus háttérűnek tekintett lexémák jegyzékében adta közre nézeteit a hagyományosan uráli, finnugor és ugor korinak minősített szavainkról. Az első csoportbeli etimológiák az 1–23., a másodikba tartozók pedig 24–49. sorszám alatt található meg ezen írásomban. Az általam tárgyalt etimológiák problémái többször is arra késztettek, hogy olyan szóeredeztetési és hangtörténeti kérdésekkel is foglalkozzam, amelyek csak áttételesen kötődnek a terítéken lévő etimológiához. Ennek következtében a magyar nyelv nyugati ótörök jöve-

vényszavainak ürügyén foglalkozom olyan kérdésekkel is, amelyek nem függenek össze közvetlenül anyanyelvünk törökségi kapcsolataival.

Természetesen nagyon szívesen kommentálnám RÓNA-TASnak a hangtörténeti fejezetben előadott nézeteit is, de ezen munkámmal talán sikerült a munka oroslánrészét elvégezni, később esetleg még foglalkozhatom főleg hangtörténeti jellegű fejtegetéseivel is.

A RÓNA-TAS által tárgyalt szavakról megfogalmazott korábbi véleményeket az egyes szócikkekben igyekszem az általában kronológiai sorrendbe állított legfontosabb etimológiai szótárak (MSzFE, TESz, UEW, EWUng) szócikkeiben előadott állásfoglalásokkal és esetleg az ezek előzményeként megjelent nézetek ismertetésével indítani. A szótárak állításait utólag kommentáló írásokkal többnyire ezek után foglalkozom. Ezek lezárásaként RÓNA-TAS nézeteit ismertetem, majd végül az én megjegyzéseim kerülnek sorra új egységbe foglalva. Nem lévén turkológus, én természetesen csak uralisztikai szempontból mérleghelhetem RÓNA-TAS nézeteit.

Ezenközben sajnálatos módon kénytelen vagyok olyan, tudományosnak tűnő mezbe burkolt naivságokkal is foglalkozni, amelyek nélkülözik a szakmai megalapozottságot, és így persze csak zavarkeltésre alkalmasak. Ezek egy részének méltó helye lett volna a magyar nyelvvel kapcsolatban közzétett csodabogarakat is tárgyaló könyvemben (HONTI 2012b).

Elsődlegesen az említett szótárak közölte nyelvi adatokat idézem, kiegészítésül azonban más forrásokból is közlök ilyeneket; az obi-ugor nyelveknek a vizsgálatba bevont lexémáit igyekszem minél több adattal szemléltetni, hogy a magyar megfelelőikkel fennálló viszonyukat hitelesen mutathassam be. A vogul adatokat főleg MUNKÁCSI BERNÁT és ARTTURI KANNISTO szótárából idézem (az ottani nyelvjárási sorrendet megtartva), az osztjákokat pedig legtöbbször WOLFGANG STEINITZ szótárából, vagyis a DEWOS-ból. A hitelesség megőrzése végett nem módosítottam idézett forrásaim adatközlésének módját, tehát maximálisan betűhív adatközlésre törekedtem az esetleges téves interpretációkat elkerülendő.

Uralisztikai etimológiai kutatásainkban az „Uralisches Etymologisches Wörterbuch” a nézetek legfontosabb tárháza, ezért – a magyar nyelvű idézetek kivételével – az uráli nyelvek dialektusainak ott alkalmazott rövidítéseit használom. Egyébként némelykor kénytelen voltam korrigálni ezen szótár állásfoglalásait, rekonstruktumait, erre az utóbbi esetben úgy hívom föl a figyelmet, hogy az általam módosított rekonstruktum után ezt függesztettem az alapalakhoz: „vö. UEW...”.

Mivel e könyvemet várhatóan főleg uralisták veszik majd kézbe, a magyarországi uralisztika legfontosabb fórumának, a Nyelvtudományi Közle-

ményeknek a hagyományai szerint formáltam meg a szöveget, így természetesen a bibliográfiát is.

Némelykor bizonytalankodás jutott osztályrészemül, ti. nem mindig értem RÓNA-TAS transzkripcióját. Sajnos nincsen táblázat az alkalmazott betűjelek hangértékéről, ilyent a „Transcription and transliteration” (RTA 2011a: 49) sem közöl, és bizony nem mindegyik számít magától értetődőnek. Nem tudom, vajon mi a különbség pl. a **yekkĕ* ~ **yekkarə* -*ĕ* és -*ə* magánhangzója közt (l. **28. gyökér** alatt, RTA 2011b: 1318), vagy mit jelöl az -*ă*, pl. a **macă* ~ **mańă* rekonstrukciókban (l. **38. mese** alatt, RTA 2011b: 1320).²

Végezetül köszönetet mondok kéziratom lektorainak, KISS JENŐnek és RÓNA-TAS ANDRÁSnak értékes megjegyzéseikért.

² Ezzel kapcsolatban vö. HONTI 2012a: 323, 1. jegyzet.

1. *árik* 'to decay, putrefy'

Az MSzFE (1: 96) biztosnak tartja *árt-* igénknek az általa felsorolt obiugor és permi szókkal való összetartozását, de alapjelentést nem közöl, ez esetleg némi kétséget jelenthet. „A finnugor alapalak: **ar3-*. A szócsaládot török szókkal is egybevetették” (MSzFE 1: 96). A nyelvjárási *ár(ik)* 'romlik, rothad, poshad (főtt étel...); verderben, faulen, schlecht werden (gekochte Speise...)' ennek közvetlen folytatója.

A TESz (1: 181a) óvatosabban fogalmaz: „A finnugor alapnyelvi alak **ar3-* lehetett. A finnugor alapszó esetleges török kapcsolatainak kérdése tisztázatlan”.

UEW: FU **ar3⁻²* 'reißen, abreißen, zerreißen' > votj. S *ur-*, K *ör-* 'abreißen; (aus)jäten', zürj. S P *or-* '(zer)reißen, entzweigehen', osztj. V *ari-* 'zerbrechen', DN *oraj-* 'sich abnutzen (Kleidung)', O *ari-* 'zerreißen (ein Kleidungsstück); durch den Gebrauch löcherig werden', vog. LM *oárti* ~ *örti*: *jel-oá.* ~ *-õ.*, LU *jel-örti*, P *örti* ~ *jel-örti*, K *jälë-örti*, T *il-árt-* 'elfárad; sich ermüden, müde werden' (M-WWb 390b), TJ TČ *árt-*, KO *ört-*, P *ört-* 'müde werden' (K-WWb 98b) (UEW 1: 17–18).

Az EWUng-ban kétféle nézet olvasható: egyrészt finnugor eredetű igének tartja, másrészt régi törökségi jövevényszónak véli. K. PALLÓ cikkére (1972: 427–429) is hivatkozik az EWUng (1: 50ab), de a benne foglaltakat K. PALLÓ később ekképpen revideálta: „... a magyarba átvett, eredetileg 'becsap, rászed' jelentésű ótör. *ār-* ige... általános 'Schaden zufügen' jelentésben honosodott meg nyelvünkben” (K. PALLÓ 1982: 32–33).

RÓNA-TAS vitathatónak véli a törökségi eredetet: „Of debated T origin”, és két esetleges törökségi forrást is említ (RTA 2011a: 73). A korábban többek által is javasolt ma. *árik* 'to decay, putrefy, go bad' forrásául közölt törökségi (*h*)*ar-* 'to be/get exhausted' ígét szemantikai (RTA 2011a: 74) és hangtani okok (RTA 2011b: 1317) miatt tartja valószínűtlennek. RÓNA-TAS az EWUng állásfoglalásáról szólva írja: „... T *ar-* 'to deceive, trick' suggested by PALLÓ (1982: 33) and repeated by BENKŐ (1993–1997/1: 50, mixed up with *arta-*) can be safely refuted due to even more serious semantic problems” (RTA 2011a: 74). „Another possibility is slightly more probable: namely that H borrowed *artat-* 'to damage, to spoil sg', then simplified it to *árt-* 'to harm'. The simplification is acceptable if it occurred in such past tense forms as **ártat-ott* (> **árttott* > *árt-ott*) or

such ders as *árt-a-tlan-ság* 'innocence' (see the early data fr 1315³) (< **ártat-a-tlan-ság*) with the disappearance of the non-stressed second syllable or haplology. This could also have been morphologically motivated, because the form **ártat-* could have been reanalyzed as factitive with the suffix *-At-...*" (RTA 2011a: 74).

Néhány sorral alább azonban mintha mégis kissé másképpen nyilatkoznánk: „... we can suggest that H *ár-* 'to become putrefied' and *árt-* 'to harm (somebody)' are two independent words, going back to two different T words. The arch H *ár-*⁴ is a copy of T **ar-* 'to become putrefied' [én emeltem ki, H. L.] existing only in OT *arta-*, while H *árt-* 'to do harm' is a copy of T *artat-* 'to damage' and was simplified as demonstrated above" (RTA 2011a: 74, l. még RTA 2011b: 1317).

Megjegyzések

A magyar *ár-*, *árt-* igéknek a szakirodalomban folyamatosan jelenlévő törökségi eredeztetésének lehetősége legfontosabb szótáraink egyikében, az EWUng-ban a finnugor kori származás mellett már alternatív lehetőségként szerepel. RÓNA-TAS állásfoglalásának megítélésében azonban kissé zavarban vagyok, hiszen egyrészt vitatottnak nevezi a törökségi hátteret, másrészt e két magyar igének – *expressis verbis* – más-más törökségi származást tulajdonít. A törökségi *artat-* igének a magyarba **ártat-*-ként való átvétele szerintem pusztán spekuláció, akárcsak annak *árt-* alakúvá történt csonkulásáról előadott magyarázata.

A régi törökségi jövevényszavainkat megvizsgáló RÓNA-TAS a két magyar ige azonos töből való származását szemantikai okokból kétségesnek látja (RTA 2011a: 73), nekem azonban nem sikerült jelentéstani problémát felfedeznem. Az *ár-* 'to decay, putrefy, go bad' *-t-* műveltető képzővel bővülve (*árt-*) teljes természetességgel válhatott 'to harm' jelentésűvé.

Úgy látom, hogy a vogul igének e szócsalád tagjává való minősítése is okozott némi problémát e szóegyüttes kutatásának történetében. COLLINDER szótárának első kiadásában (FUV¹) egyáltalán nem szerepel ez a szócsalád, a második kiadásban már látható, de a vogul szó nélkül (FUV² 89).

Az MSzFE, a TESz, az UEW és az EWUng ezt is a finnugor alapnyelvi **ar3-* leszármazottjának tekinti. A DEWOS (162) az osztják szót finnugor eredetűnek minősíti, megfelelőként a magyar szavakat, a zürjén és a votják lexémát említi, de LIIMOLA levélbeli közlésére hivatkozva: a vogul

³ *artotlonfaga* 'ártatlansága' (TESz 1: 180b).

⁴ Nyelvjárási *árik* 'romlik, rothad, poshad (főtt étel, kenyér, málé, víz)' (MSzFE 1: 96).

„... 'müde werden' wohl nicht hierher". RÓNA-TAS (RTA 1: 73) egyértelműen kizárja a vogul szót ebből az együttesből, vö. „The Vog word looks like a lw fr T though HONTI (1982a: 129) had no doubts about the Vog word belonging with the other FUgr words”⁵ (még l. RTA 2011b: 1317). RÓNA-TAS szerint tehát a vogul ige törökségi jövevényszónak látszik. De vajon miért? Az persze nem lehet a RÓNA-TAS óvatosan megfogalmazott vélekedése elleni érv, hogy a témával foglalkozó korábbi kutatókban nem merült fel e gondolat (KANNISTO 1925, még vö. RÄSÄNEN 1969: 27–28), de talán mégsem teljesen véletlenről van szó. A vogul szó mindkét nagy vogul szótár anyaga szerint egyértelműen 'müde werden' (l. M-WWb 390b, K-WWb 98b), talán ez ébresztett kétségeket egyes kutatókban. Én nem látok szemantikai akadályt, hiszen a fáradtság, az elfáradás kiválthat valamiféle összeomlást, vö. ma. *elfárad az anyag* (pl. a fa, a fém, a szövet), aminek következménye törés, szakadás lehet.

A zürjén etimológiai szótár (a KĚSK) az MSzFE által közölt adatokat sorolja föl az illető szócikkben, de LYTKIN (1968: 237) nyomán tévesen egy cseremisiz szót is odakapcsolt („cp.” = vö.): *ypauu* 'пропываться (о воде)', *ypеu* 'id.' (KĚSK¹ 207, KĚSK² 207). E cseremisiz szó azonban aligha vonható ide, mivel egyértelműen a vízfolyás romboló hatását fejezi ki, vö. *uram, urem* 'weggespült werden, unterwühlt werden (die Erde vom Wasser), zerbrechen, zerfallen (ein Deich, den das Wasser zerfrisst)' (TschWb 875).

Az általam megismert állásfoglalásokból adódó tanulságokat levonva és saját ismereteimet összegezve ekképpen fogalmazom meg véleményemet: *ár-* és *árt-* igénk kétségtelenül finnugor eredetű, a fent idézett obi-ugor és permi szókkal finnugor kori szócsaládot alkot, de az ősmagyar nyelvvel kapcsolatba került törökségi nyelvek befolyásolhatták ezen szavaink pályafutását, miként ez más alkalmakkor is megtörténhetett, ill. meg is történt.

2. *dug* 'to squeeze, to thrust into'

MSzFE: FU **tunke-* 'stopfen, einstecken, verbergen, verstecken'. A ma. *dug-* 'stopfen, einstecken, verbergen, verstecken' azon sziklaszilárdan finnugor kori szavaink egyike, amelyek talán minden kézikönyvben megemlítettek. Biztos megfelelője a finn *tunke-*, az észti *tungi-* és a mordvin *tongo-*, a vogul megfelelő, a TJ *tokr-*, KU *toxr-*, P *tokr-*, So *toxr-* idetartozása a szóbelseji mássalhangzó-képviselet miatt ítéltetett bizonytalanak:

⁵ Az idézett helyen én csak konstatáltam a vogul és az osztják szó összetartozását, a távolabbi kapcsolatokról nem szóltam, de helyesnek látom a finnugor eredeztetést az összes szó esetében (l. MSzFE, UEW, EWUng).

„A vogul szó csak akkor tartozhatik ide, ha χ -ja korábbi $*\eta\chi$ - (< fgr. $*\eta k$ -) hangkapcsolatból fejlődött. [Bekezdés] A vog. $-r$ igeképző” (MSzFE 1: 135; ugyanilyen indokolással: UEW 1: 537–538).

A TESz (1: 684b) magyarázata megegyezik az MSzFE-ével és az UEW-ével.

Az UEW (1: 537–538) az MSzFE-vel azonos módon mutatja be a szócsaládot.

Az EWUng (1: 284a) már biztosnak tekinti a vogul szó idetartozását.

Az MSzFE (1: 135) megemlíti, hogy a magyar szót egyeztetették törökségi szóval, a TESz (1: 684b) viszont határozottan elutasítja a török kapcsolatot, az UEW (1: 537) pedig csak „vgl.” formán utal a szóba jöhető törökségi párhuzamokra, az EWUng (1: 284a) pedig alig valószínűnek tekinti a törökségi származást.

RÓNA-TASnak némi kétségei vannak e szavunk finnugor háttérével kapcsolatban: „E/H the word *dug-* may be related either to PFUgr $*tu\eta ke$ - or less probably to T $*tiik$ -... The only problem with the FUgr etymology is the initial *d-*. According to RÉDEI (1986–1991/2: 537–538), the *d-* evolved under the influence of the following */g/*. This did not occur in the case of H *tegez* ‘quiver’ < PUgr $*t\ddot{a}ng\ddot{a}t$.⁶” (RTA 2011a: 305–306). Megemlíti (i. h.), hogy az UEW és az EWUng (RTA 2011a: 284) a *t-* helyetti *d-*-t a *g* (< $*\eta k$) hasonító (zöngésítő) hatásával magyarázza (ezt teszi egyébként az MSzFE (1: 135) és a TESz (1: 684b) is). A $*p$ - > ma. *f*- ~ *b*- esetében ugyanazzal a jelenséggel van dolgunk, mint a $*t$ - kettős ma. *t*- ~ *d*- képviselőtének esetében. Erről így ír: „PFUgr */p/* was preserved in PUgr as */p/* in initial position and became */p/* in EAH and */f/* in H in 56 cases (39 PFUgr + 17 PUgr). [Bekezdés]... It has been suggested that initial */p/* in a few cases changed into */b/* in H. According to most scholars in FUgr studies this occurred before voiced consonants at the onset of the second syllable. I have serious doubts” (RTA 2011b: 1016). E kettős fejlemény régóta foglalkoztatja a finnugristákat és a magyar nyelvtörténészeket. Erre van is hiteles magyarázat régóta, mégpedig az, amelyet RÓNA-TAS utalásszerűen megemlít, hogy ti. (a) a szóbelseji (eredeti vagy másodlagos) zöngés más-salhangzó asszimilációs hatására következett be a zöngésülés abban az esetben, ha (b) ez homonímia kialakulását előzhette meg.

⁶ A $*t\ddot{a}ng\ddot{a}t$ helyesen pl. $*t\ddot{a}ng\ddot{a}t\ddot{a}$ lenne, vö. Ug $*t\ddot{a}ng\ddot{a}t\ddot{a}$ ‘Pfeilköcher am Riemen’ (UEW 2: 894).

Megjegyzések

„... úgy vélem E. ABAFFY felfogására⁷ támaszkodva, hogy az U/FU/Ug alapnyelvi **p-* és **t-* kettős (azaz: **p- > f- ~ b-*, **t- > t- ~ d-*) képviselőitnek magyarázata két okban rejlik: (1) a szóbelseji (primér vagy szekundér) zöngés mássalhangzó részben magához hasonította (vagyis zöngésítette) a szókezdő mássalhangzót, (2) pedig ezt követően a homonímia kiküszöbölésére való törekvés következtében a szókezdő zöngétlen mássalhangzóhoz legközelebbi mássalhangzó, azaz annak zöngés oppozíciós párja váltotta fel az eredetit. Természetesen a homonímia-veszély elkerülésének feltevése sem abszolút értékű magyarázat, hiszen a nyelvekben szép számmal találunk példát a homonímiára. Az *ár* 'valaminek a pénzbeli ellenértéke', *ár* 'a vízállás gyors emelkedése', *ár* 'cipésszerszám', *ár* 'területi mértékegység' négyes homonímia, amely ékesszólóan bizonyítja, hogy a beszélők eltűrik az ilyen zavaró jelenséget akár még extrém mértékben is; de az is megjegyzendő, hogy az ezen hangsorú szó a két utóbbi jelentésben mára már többé-kevésbé a nyelvhasználat perifériájára szorult. [Bekezdés] A *dug* ige esetében pedig talán szóba jöhet a hasonló hangalakú és jelentésű nyugati ótörök ige (**düg-*, de a **tik-*!) hatása is” (HONTI 2012a: 326, még vö. HONTI 2013a: 7–8).

A vogul *r* deverbális igeképzőről így írt SZABÓ DEZSŐ: „Ez a képző, épp úgy mint a magyarban, nem élő képző. Egymagában nem is igen fordul elő, csak más képzőkkel összetéve. Sok példában, hol ez az *-r* előfordul, az alapszó már nem él, s csak más nyelvek segítségével mutathatjuk ki, hogy ez az *-r* nem tartozik a tőhöz” (SZABÓ 1904: 67). Úgy tűnik, ezen vogul ige esetében is pontosan ez a helyzet.

A vogul *ŋk* és *ŋk* zárt szótagban *k*-vá, *χ*-vá, ill. *k*-vá, *χ*-vá egyszerűsödhet (l. HONTI 1999: 50). Ezzel a hangtani probléma elhárult, tehát a vogul szó idetartozása kétségtelenül biztos.

3. *ér* 'to arrive, to reach'

MSzFE: Az *ér-* igének az ezen szótárunk által ajánlott megfelelői nem helytállóak: „Egyeztethető a következő szókkal: vog. (AHLQV.) *sartitam*, *sartitaɣtam* 'berühren, anrühren'; (MTR.) *sarātāli* 'érint' | cser. (PS.) *šürq-ŋqm* 'etwas flüchtig berühren (im Vorbeigehen)’” (MSzFE 1: 161), e két szó ugyanis jövevényszó (a vogul a zürjénből, a cseremiszb pedig a csuvasból való, l. UEW 1: 498), következésképpen az ott közölt finnugor etimológiai szócsalád nem létezik.

⁷ E. ABAFFY 1994.

TESz: Azonos töből származó két *ér*- igét tárgyal: *ér*¹ 'beteljesedik; eltalál, érint'. „Vitatott eredetű. – 1. Ótörök jövevényszó... 2. Ősi örökség a finnugor korból”; ez utóbbi esetében az MSzFE által ajánlott téves megfelelőket sorolja föl (TESz 1: 778b). *ér*² 'értéke van'. „Magyar fejlemény: jelentéshasadással különült el az *ér*¹ 'igétől” (TESz 1: 779a).

UEW: A FU **šār3-*² 'kommen, gelangen, reichen, erreichen; sich verbreiten' szócikkben a következő rokon nyelvekbeli szócsalád látható: zürj. V *šerged-* 'ausdehnen, recken, strecken, ausspannen; entzweien', osztj. V *lerəmt-* 'ausbreiten, unter-, auf die Erde... legen', Vj *jerəmt-*, DN *terəmt-* 'auseinanderwerfen; legen, ausbreiten', Kaz *lerməλ-* 'ausbreiten, ausgebreitet hinlegen', vog. TJ *tārt-*, KU *tārət-*, P *tārt-*, So *tārat-* 'entlassen', P *tārtākt-* 'sich senken, hinabsteigen', TJ *tārā-mt-*, KU P *tārəmt-* So *tāramt-* 'ausbreiten', ma. *ér-* 'berühren; reichen, erreichen, kommen, gelangen; wert sein: reif werden', *ered-* 'entspringen; entstehen, entstammen: sich auf den Weg begeben', *ereszt-* 'lassen; nachlassen', *érint-* 'berühren', *érkez-* 'ankommen', *érlel-* 'reif machen', *ért-* 'verstehen'. „Syrj. *ged*, osztj. *mt*, λ, wog. *t*, *takt*, *mt* und ung. *d*, *szt* sind Ableitungssuffixe... Zu der ung. Bedeutung 'reif werden' (*ér-*), vgl. syrj. *eštj-* 'rechtzeitig hinkommen' ~ 'fertig werden' ~ 'reifen, reif werden'. In den ung. Ableitungen *ered-*, *ereszt-* kann man eine Bedeutungsentwicklung 'kommen, gelangen' → 'entstehen, entstammen; lassen' annehmen. In semantischer Hinsicht s. auch wotj. *pot-* 'hinausgehen' ~ 'hervorsprießen' ~ 'entstehen'" (UEW 1: 497–498).

EWUng: „*ér*¹... 'sich erfüllen, sich bewahrheiten'... 'wert sein'... Bed-Absonderung aus → *ér*². Der BedWandel dürfte 'ankommen' > 'das Ausmaß, die Höhe von etw erreichen' > 'sich erfüllen' gewesen sein; Herleitung aus dem Atürk ist kaum wahrsch" (EWUng 1: 327a). „*ér*²... 'berühren, treffen'... 'ankommen'... Unbest Urspr, evtl Lehnw aus einer türk Spr vor der Landnahme... Die bisherigen fgr Erklärungen sind kaum wahrsch" (EWUng 1: 327ab).

RÓNA-TAS: „Of FUgr origin contaminated with a copy of the T verb *er-* 'to reach, get to'" (RTA 2011a: 324). „... *ér*- < **er-* ← WOT **er-* | EOT *er-* 'to reach, arrive' → ← PFUgr **šār3-*. [Bekezdés] Of FUgr origin contaminated with a copy of the T verb *er-* 'to reach, get to'" (RTA 2011a: 324). „E/H H lexicography usually distinguishes between three H verbs. *ér*¹, which is intr 'to get to, to reach, arrive, extend as far as'; *ér*², which is tr 'to touch (sg), to be worth, to hit, befall, catch, take, find'; and *érik-* 'to ripen'. We claim (in agreement with LAKÓ, see below) that two words coincided. One word is of FUgr origin, but H also copied the T word, hence the great semantic variety and the extended word family of its ders"

(RTA 2011a: 325). Később viszont finnugor eredetűnek minősítette az *ér*, az *ered* és az *ért* szavakat (RTA 2011b: 1274), ha jól értem: „BÁRCZI (1941: 65–66; 1952: 355–356) listed the H verb in the oldest layer of the OT elements in H. His most important argument was, however, that, like the T verb, the H verb shows a very broad semantic field. According to LAKÓ (1952: 368), there could also be a verb of FUgr origin with the meaning 'to touch, to reach' in H” (RTA 2011a: 325–326).

A legfrissebb tanulmány, amely *ér* igénnel foglalkozik, HORVÁTH KATALIN (2014) munkája. A most következő bőséges idézeteket is alább, a **Megjegyzések** rovatban kommentálom.

„... a ma használatban lévő, mérvadó etimológiai szótáraink, elsősorban a TESz. és az EWUng, régebbi (EtSz., SzófSz., MSzFE.) és a legújabb (EtSzt.) szakszótárunkhoz hasonlóan a felvetett gondolatot nem támasztják alá: a szócikkekben az *ér* főnév és az *ered*, *ereszt* igék etimológiai összefüggésének, egyazon eredetének a lehetősége fel sem merül. A szótárakban nyoma sincs annak sem, hogy a kettős szófajú *ér* a régiségben igenévszó lett volna. Kihívást jelentett számomra és kutatásra sarkallt azonban az, hogy a szótáraink szócikkeiből kibontakozó kép itt sem egységes: régi értelmező szótárainkban (CZF., BALLAGI, BALASSA), illetve az Oklevél-szótárban, a Nyelvtörténeti szótárban és a Magyar tájszótárban ötletemet megtámogató adatokat és gondolatokat találtam. Sőt, CZUCZOR és FOGARASI szótárában a felmerült etimológiai összefüggést is megtaláljuk: a szerkesztők az *ered* szócikkében ezt írják: »az *ér* gyökből származik« (CzF. 2: 380)” (HORVÁTH 2014: 208).

Az *ér* ('vérér' és 'vízfolyás') főnevekről ekként nyilatkozik: „Korábbi szótáraink (l. CzF., BALL., MUSz., MTSz., NySz., OklSz., EtSz., BALASSA, SzófSz. továbbá az újabbak közül a SzT és az ÚMTSz.) az *ér* két jelentését egységesen egy címszó alatt jegyzik, vagyis a szót egyértelműen p o l i s z é m á n a k tartják”⁸ (HORVÁTH 2014: 211; kiemelve az eredetiben, H. L.).

„Különös azonban az, hogy nyelvtörténeti-etimológiai szótáraink szócikkei – a CzF. és az Oklevél-szótár kivételével – a későbbi 'véna' jelentést tekintik elsődlegesnek, s a korai 'kis vízfolyás' jelentést ebből vezetik le. Ennek magyarázata csak az lehet, hogy szavunk régen megállapított finnugor megfelelőinek (l. vog. *tār* 'gyökér'; osztj. Vj. *ier* 'vonás, vonal'; osztj. V. *lèr* 'sáv, csik'; O. *ler* 'gyökérrost'; votj. Sz. *ser*, *vir-ser* 'vérér';

⁸ Az *ér* 'vérér' és 'vízfolyás' egy szócikkben van a felsorolt szótárak legtöbbjében (CzF 2: 518–519, BALLAGI 1878: 318b, NySz 1: 655–656, OklSz 190–192, EtSz 1: 1590–1591, BALASSA 1940: 182a, SzT 3: 267ab, ÚMTSz 1: 198b–199a), de a hivatkozott források egyikeben (MTSz 495) csak az *ér* 'vérér' található meg.

cser. *sār* 'vérér'; a kikövetkeztetett alapalak: **sār3* [TESz. 1: 779; EWUng. Lieferung 2: 327]) – a jelentések egyeztetetősége ellenére – sehol nincs 'vízér, vízfolyás' jelentése. Hogy a levezetés »rendben legyen«, feltehetően kényszerűen (és egyúttal mesterkélten), a magyar nyelvi időrendnek és jelentések logikus összefüggésének ellentmondva, a 'vérér' jelentésből kellett kiindulniuk" (HORVÁTH 2014: 211).

„P o l i s z é m a v a g y h o m o n i m a? – Miután RÉDEI KÁROLY 1965-ben új, a magyar jelentéssel az addig egyeztetett szavaknál jobban egyezőnek látszó, permi megfelelőket talált a 'vízér' jelentéshez (l. zürj. V., Sz. *šor* 'patak'; votj. *šur* 'folyó, folyam'; a föltett alapforma: **sār3* vagy **ser3*), úgy vélte, hogy a magyar *ér*-ben két különböző szó eshetett egybe: egy 'véna' jelentésű, mely a korábbi megfelelőekkel egyezik, s egy 'Bach' jelentésű, melynek ezek a permi szavak a valódi megfelelői (RÉDEI 1965: 118–9).⁹ [Bekezdés] Ennek az új elképzelésnek a nyomán – annak ellenére, hogy ezek a megfelelők csak két, távolabbi rokon nyelvből valók, és ráadásul veláris hangrendűek – újabb etimológiai szótáraink (MSzFE., TESz., EWUng., EtSzt.) megkettőzték az *ér* főnevet. Az *ér*₁ és *ér*₂ a MSzFE.-ben homonimák, a TESz., az EWUng. és az EtSzt. szerint pedig a 'patak' jelentésű *ér* bizonytalan, vitatott eredetű: a régi vagy az új magyarázat egyaránt helyes lehet. [Bekezdés] A több jelentésű szó azonos alakú szavakká tördelése ellen azonban berzenkedik az egészséges magyar nyelvérzék: az *ér* főnév két fő jelentésének összefüggése annyira nyilvánvaló" (HORVÁTH 2014: 211; kiemelés az eredetiben, H. L.).

Egy, a BÁRCZItól (1958: 50) idézett, megszívlelendő tartalmú mondat tal tér át az *ér* főnevek kérdéséről az *ér* ige eredetére: „Lehet, hogy egyes laikusok számára meglepő lesz, ha együtt találják az *ér* ige minden változatát, a különböző jelentésű *nap*-ot stb., de ez legfeljebb a nem szakmabeli szótárhasználó nyelvi öntudatát fogja fejleszteni, esetleg meggondolkoztatja a szavak életéről, összefüggéseiről... Ha igen, annál jobb, semmilyen szótárnak sincsen ártalmára, ha tanít... [Bekezdés] Igen lényegesnek tartom, hogy magában a szóban végbement jelentésváltozásokon alapuló jelentés-elágazódást sohase tekintsük homonímia alapjának..." (vö. HORVÁTH 2014: 212).

Az *ér* ige eredetkutatásáról rövid tudománytörténeti leírást közöl: „... ellentmondásos a szó eredetéről kialakult kép: az *ér* igének nincs érvényes etimológiája: etimológusaink szerint finnugor vagy ótörök eredetű egyaránt lehet, bár mindaddig egyiket sem sikerült megnyugtatóan igazolni. GOMBOCZ ZOLTÁN (1901: 247) és a SzófSz. az ígét inkább török ere-

⁹ RÉDEI 1965a: 118–119.

detűnek gondolták, a TESz. mindkét elképzelést lehetségesnek véli, az EWUng. pedig az *ér*₁ címszó alá vett jelentések esetében szinte kizárja a török eredetet: »Herleitung aus dem Atürk ist kaum wahrscheinlich«. BÁRCZI meglepőnek találta azt, hogy a szónak »jövevényszó létére, sok jelentés-változata és nagy családja« van (SzófSz. 65). A TESz harmadik magyarizatkísérletként felveti azt a lehetőséget is, hogy az *ér* eredendően két – egy finnugor és ótörök – ige későbbi keveredéséből is létrejöhetett (vö. TESz 1: 778–9). [Bekezdés] Magam azokkal értek egyet, akik egyetlen, sokjelentésű igét látnak *ér* igénkben” (HORVÁTH 2014: 213). – Az „érvényes etimológia” talán „általánosan elfogadott etimológia” vagy „helyes etimológia” lehet...

„A főnév és az ige ősi nomenverbum voltán a k k é r d é s é h e z. – Az *ér* ige érvényes etimológiájának hiánya, hatalmas szócsaládja – ez a tény ősi volta, de egyúttal belső keletkezése mellett is szólhat –, alaki egybeesése az *ér* főnévvel és alapjelentésének az *ér* főnévvel való egybevetetősége alapján felmerülhet a kétfajta *ér*, az ige és a főnév egyazon eredetének, ősi nomenverbum voltának a lehetősége is. [Bekezdés] Szótárainkat lapozgatva feltűnhet, hogy vannak olyan azonos hangalakú szavaink, melyeknek jelentése ma egymástól függetlennek látszik, s a szótörténeti-etimológiai kutatás mai állása szerint is valódi homonimáknak tekintendők. Ezeket a szótárak két külön szócikkben mutatják be. Érdekes ugyanakkor az, hogy – az igenévszók ismert, tankönyveinkben szereplő eseteihez (l. például *fagy*, *les*, *nyom*, *vadász*, *vész*) hasonlóan – szófajilag megoszlanak: az egyik szó ige, a másik pedig főnév. Az ilyen esetekben – úgy vélem – mindig érdemes gyanakodni, s a kérdést a rendszerszerű szemantikai kutatások eredményeire támaszkodva továbbvizsgálni. Hiszen lehetséges, hogy ezek a – ma egyértelműen homonimáknak látszó – szavak valamikor szintén nomenverbumok voltak: egy eredendően egyazon szóból létrejött elemisméltléses – t a u t o l o g i k u s – [A + A] szerkezetű ősmondat kategoriális (főnévi és igei) és funkcionális (alanyi és állítmányi) megoszlása nyomán egy történeti folyamat végeredményeképpen különültek el. Ezen kettős szófajú, egymástól függetlennek tartott szavaink közé tartozhat a fentiek szerint az *ér* ige és az *ér* főnév is (vö. HORVÁTH 2013: 28–30). Az ősmondat, mely keretül szolgálhatott elkülönülésüknek[,] az **ér ér* iteratív szerkezet lehetett. Ennek a kikövetkeztetett ősi, elemi predikatív sztuktúrának a máig továbbélő, fejlettebb, variánsa: az [A + A] szerkezetű mondat: *Az ér ered*” (HORVÁTH 2014: 213–214; kiemelés az eredetiben, H. L.).

„Összefoglalás [Bekezdés]... b) A két ige és származékaik – kikerülve fiktív tövű igéink közül – belső keletkezésű szavaink számát gyarapíthat-

ják (vö. BALÁZS 1976: 68–73). [Bekezdés] c) Valószínűvé vált, hogy az *ér* főnév és az *ér* ige sem függetlenek egymástól: egy ősi nomenverbum ket-tévált, főnévként és igeiként továbbélő formáit láthatjuk bennük” (HORVÁTH 2014: 214).

Megjegyzések

BÁRCZI egészen pontosan így fogalmazott ezen igénkről: „Török jövevényszavaink legrégebb rétegébe tartozónak vélem az *ér* igét, noha ezzel kapcsolatban hangtani érvet nem lehet felhozni az átvétel régiségének támogatására, a szó jelentéstörténete azonban szinte kényszerű erővel hozza előtérbe ezt a megoldást... A krimi és kazáni származékok jelentései a maguk szűk körében (egy-két tatár nyelvre szorítkozva) nem lehetnek a magyar szó sok jelentésének forrásai, hanem csak arra mutatnak, hogy az a jelentésfejlődés, melyet a magyarban tapasztalunk, a feltett kiindulópontból logikus és egyebütt is végbemehetett” (BÁRCZI 1952: 355–356, hasonlóan: SzófSz 65).

A ma. *ér*- igeének etimológiai szótáraink tanúsága szerint olyan bő jelentésköre és sokféle származéka van, hogy szókincsünk legrégebb rétegeinek valamelyikébe kell tartoznia, és ezért PAIS okkal tételezhette fel, hogy esetleg a rokon nyelvek nyújtanak támpontot eredetének tisztázásához, de a törökségi kapcsolatot sem zárta ki: „A szónak gazdag jelentésköre és nagy kiterjedésű családja *érint, érez, ért, érdekél, érlel, érték* stb. inkább arra vall, hogy eredeti nyelvelemmel van dolgunk. Valószínű, hogy a mi szavunkat, meg a ’megérkezik, elér, eljut, követ, lesz’ jelentésű török szókat... ősrökönység fűzi egymáshoz” (PAIS 1945: 20).

Azt hiszem, már jó húsz évvel ezelőtt rábukkantam *ér* igeiként régóta keresett rokonságára: az *ér* és az *ered* ’entspringen; entstehen, entstammen; sich auf den Weg begeben’ finnugor kori szavunkkal tartozik együvé, és így FU **šärz-* ’gelingen, erreichen, sich verbreiten’ alapalakra megy vissza. Úgy látom, nincs sem hang-, sem jelentéstani akadály annak, hogy kései ősm. **er-* > **ēr-* > *ēr, ér*, ill. **er-ed-* > *ered* ~ **er-eszt-* > *ereszt* alap- és származékszók révén kapcsoljuk e szavakat az MSzFE-ben található obi-ugor és zürjén adatokhoz (HONTI 1985c: 447). Ehhez jelentéstaniilag vö. óegyházi szláv *prispěti* ’be in time; arrive’, *spěti* ’make progress succeed’ ~ szanszkrit *sphā-* ’grow, increase’ ~ óangol *spōwan* ’succeed’ (BUCK 1949/1988: 704). Az EWUng (1: 327b) alig valószínűnek minősítette etimológiai magyarázatomat, de sajnos minden indokolás nélkül tette ezt, meglepő és ellentmondásos módon viszont az *ereget* alatt – ahol többek közt az *ered* és az *ereszt* ige is szerepelteti – már elfogadja a finnugor eredetet (tehát HONTI 1985c: 447 és UEW 1: 497–498; l. EWUng 1: 328b–329a). Éppen azért csak lapszusnak hiszem ezt a negatív állásfoglalást, mi-

vel az MSzFE (1: 161) és KATZ (1971: 146) valóban téves feltevésének cáfolatával indítottam írásomat (KATZ etimológiájával kapcsolatban l. még HONTI 1972: 23–24, 1. jegyzet, 1974: 372–373), és a szerző(k) figyelmét elkerülhette az én megoldásom.

HORVÁTH KATALIN etimológiai eszmefuttatásával kapcsolatban van néhány fontos észrevételem.

(1) Kár, hogy a szerző nem számítja „mérvadó etimológiai szótáraink” közé az UEW-t, pedig talán hasznára válhatott volna. Úgy tűnik, nem is hallott erről a sokak által gyakran forgatott etimológiai szótárról, mert etimologizálgató írásainak egyikében sem találok megemlítesével.

(2) Én nem csodálom, hogy „az *ér* főnév és az *ered*, *ereszt* igék etimológiai összefüggésének, egyazon eredetének a lehetősége fel sem merül”. A szerző által említett igék ugyanis az *ér* ige származékai, ez pedig helyváltoztatást jelent, az *ér* főnevek pedig jobbra valamilyen folyadék (rendszerint vér és víz) lelőhelyét jelölik.

(3) Sajnálatos módon nem tudom, mi értendő „a magyar nyelvi időrend” (HORVÁTH 2014: 211) kifejezésen.

(4) A „HORVÁTH 2014: 211” passzusban a szerző zavarba ejtő módon összevegyítette a kétféle *ér* főnevet és az azokat tárgyaló kétféle TESz- és EWUng-szócikk tartalmát, ezért azokat most rövidítve idézem:

„*ér*³... Vitatott eredetű. – 1. Ősi örökség a finnugor korból; vö. zürj. V. Sz. *šor* 'patak'...; votj. Sz. *šur* 'folyam, folyó; patak csermely'... 2. azonos a 'vérér, bányaér stb.' jelentésű *ér*⁴ szóval. E feltevést a két szó hangalaki azonosságán kívül más nyelvekben található jelentésbeli párhuzamok is támogatják” (TESz 1: 779b). Az EWUng (2: 327b) csak annyiban módosított a TESz álláspontján, hogy az egyeztetések valószínűségi sorrendjét megcserélte. Az UEW-nek ezzel kapcsolatos szócikke a FU **šer*³ (*šär*³) 'Ader, Faser, Wurzel' alatt található meg (UEW 1: 499, még vö. MSzFE 1: 160).

„*ér*⁴... 'véredény; Ader'... Ősi örökség a finnugor korból; vö. vog. T. *tār* 'gyökér'...; osztj. V. *lèr*, Vj. *jer* 'vonás, vonal; sáv, csík {szövetben}', O. *ler* 'gyökérrost'... cser. KH. *šär* 'vérér'” (TESz 1: 779b, hasonlóan: EWUng 2: 327b; még vö. MSzFE 1: 159–160). A TESz természetesen helyesen közli – HORVÁTH KATALINnal ellentétben – az osztják és a csere-misz nyelvi adatokat. A TESz azonban furcsa módon nem hivatkozik az UEW megfelelő szócikkére: FU **sär*³ 'Ader, Faser, Wurzel' (UEW 1: 437). BERECZKI is egyértelműen a ma. *ér* 'Ader' rokonsági körébe vonta a cser. P B stb. *šer*, M UP stb. *šer*, K *šär* 'ér | Ader' szót (EWbTsch 226), miként az UEW is.

(5) RÉDEI (1965a: 118–119) cikkében nincsen az *ér* 'Bach' alapnyelvi előzményként **särz* vagy **serz* rekonstruktum HORVÁTH (2014: 211) állításával ellentétben, van viszont az etimológiai szótárakban, de **šerz* vagy **šärz* formában (MSzFE 1: 160, TESz 1: 779b, EWUng 1: 327b, UEW 1: 499).

Nem ártott volna tájékozódnia a szerzőnek az ún. nomenverbumról, ezért most felhívom az olvasó a figyelmét arra, miként ítélik meg ezt a kérdést azok a szakemberek, akik alaposan szemügyre vették ezt a jelenséget: „A névszók alkalmi igésítése... nem szórványos jelenség” (HAJDÚ 1972: 398, 1975a: 140, l. még HAJDÚ 1975b: 29). A szamojéd nomenverbumokról: „a szamojéd nyelvek morfológiai eszközökkel vagy morfofonematikus alternációkkal határozottan elkülönítik az egyalakúnak várható névszókat és igéket... vagyis ezek a tövek voltaképpen nem is ambivalensek, mert névszói és igei tagjainak homonímiája egy olyan fiktív hominímia, amely csak a beszédűtől, a mondatától, a valóságtól izolált helyzetben mutatható ki” (HAJDÚ 1981: 131). „Nomen-verbumok... nincsenek a szamojédban, de nincsenek egyéb rokon nyelveinkben sem. Pl. a m. *nyom*, *fagy*, *les*, *zavar*, a fi. *neuvo* 'tanács', *kutsu* 'meghívás', *onki* 'horog' hangsorhoz járulhat esetrag (*fagy-ban*, *zavar-ból*; *neuvo-sta* ['tanácsról']), de csatolhatunk hozzájuk igei toldalékokat is (*fagy-nánk*, *zavar-jon*; *neuvoisin* 'tanácsolnám', *kutsu-kaa* 'hívjatok'. Az említett esetekben a toldalék jobbra önmagában eldönti, hogy a kérdéses szót az N vagy a V kategóriába soroljuk-e. Néha persze előállhat olyan helyzet, hogy az ilyen tömorfémák ugyanabban az alakban egyszer névszói, máskor meg igei szerepűek: *a tavaszi fagy nagy károkat okozott* és *a föld csonttá fagy* mondatokban a nominativus \emptyset , ill. a jelen idő Sg3 \emptyset morfémája formailag nem alkalmas arra, hogy a szó névszói vagy igei természetét elárulja... [Bekezdés]... a névszó és az ige osztályai... jól elkülönülnek, a két szófaji kategória között jól felismerhető határ húzódik” (HAJDÚ 1981: 131–132). Mondattani tekintetben konverzió terminussal illette HAJDÚ (1981: 133) ezt a jelenséget.

HAJDÚ (1981: 134) hivatkozik LAZICZIUS alábbi közlésére, amelynek ismerete szintén igencsak kívánatos lenne: „Egyesek, akik nem rendszerben nézik a nyelvi tényeket, ma is azt tanítják, hogy pl. a *fagy* szó ebben a »rag nélküli« alakjában megkülönböztethetetlenül névszó is, ige is, egy szóval nomenverbum. Ha rendszerben nézzük a dolgokat, akkor ez a tanítás tarthatatlan, mert a *fagy* főnév egészen más, mint a *fagy* ige. Mind a kettő ragos alak, mégpedig zérus morfémákkal ellátva. A *fagy* ige zérus morfémje azonban éppen úgy nem azonos a *fagy* főnév zérus morfémjével, mint ahogy a *fagynak* (jelen több. 3. szem.) és a *fagynak* (dativus) alakok *-nak* ragjai nem azonosak, s mint ahogy a *fagyok* (jelen egyes 1. szem.) és

a *fagyok* (több. nom.) *-ok* morfémjei sem azonosak. Nem is lehetnek azonosak, már csak az alaki jelentések különbsége miatt sem. De a tárgyi jelentések sem ugyanazok, mert az ige folyamatként, a főnév pedig tárgyként állítja elének az illető időjárás jelenséget” (LAZICZIUS 1942: 39–40). Ehhez a kérdéskörhöz l. még VAN STIPRIAAN 1996: 14. – Az itt előadottak alapján a nomenverbum terminus technicus legfeljebb csak arra alkalmas, hogy olyan etimológiailag összetartozó, azonos hangsorú névszót és igét nevezzen meg, amelyek esetében nem dönthetjük el, mi volt előbb: a tyúk vagy a tojás. Az a lényeg, hogy szó sincs önálló szófaji kategóriáról!

(6) „Érdekes ugyanakkor az, hogy – az igenévszók ismert, tankönyveinkben szereplő eseteihez (l. például *fagy, les, nyom, vadász, vész*) hasonlóan – szófajilag megoszlanak: az egyik szó ige, a másik pedig főnév” (HORVÁTH 2014: 213). Ebben nincs semmi érdekes sem, hiszen a nomenverbumot úgy értelmezték, hogy két szófajú realizációja van, egyrészt névszó, legtöbbször főnév, másrészt pedig ige, legfeljebb abban, hogy akadt valaki, aki az *ér* főnevet és az *ér* igét is ebbe a kategóriába tartozónak véli.

(7) RÉDEI a ma. 'vízér' jelentésű szóval egyeztetette a zürj. V S *šor* 'patlak', votj. *šur* 'folyó, folyam' szavakat (RÉDEI 1965a: 118–119). Úgy tűnik, hogy a szerző szerint probléma, hogy a permi szók veláris hangrendűek (HORVÁTH 2014: 211). Ennek természetes voltáról írt RÉDEI (1965a: 118–119), ami gyaníthatólag elkerülte ezen szerző figyelmét. Akik valamelyest is ismerik az egyes finnugor nyelvek hangtörténetét, nem lepődnek meg, ha pl. „magyar/finn palatális magánhangzó ~ permi/obi-ugor veláris magánhangzó” megfeleléssel találkozunk, vö. pl. ma. *víz*, finn *vesi* ~ zürj. *va*, votj. *vu*, ma. *jég*, finn *jää* ~ vog. So *jāŋk* (TJ *lāŋ*), ma. *kéz*, finn *käsi* ~ vog. So *kāt* (TJ *kāt*), osztj. Kaz *kātə* (V *köt*).

(8) Azt hiszem, hogy HORVÁTH nagyon félreértette a BENKŐ (1984a) bevezette fiktív ige fogalmát, amikor ezt írta: „A két ige¹⁰ és származékaik – kikerülve fiktív tövű igéink közül – belső keletkezésű szavaink számát gyarapíthatják” (HORVÁTH 2014: 214). A *fiktív tö* terminusról BENKŐ eképpen nyilatkozott: „éppen a morfematikai elemzésben ez a *tő* nem »fikció«, hanem valóságos, kielemezhető morféma. Fikciónak legfeljebb lexikai síkon lehetne tekinteni, ám a *tő* fogalma nem erre a síkra utal... a *fiktív* jelzőt terminusomban nem 'kitalált, nem létező stb.' jelentésében, hanem 'közvetlenül nem kimutatható, nem igazi' jelentésében kell értelmezni” (BENKŐ 1984a: 22; kiemelés az eredetiben, H. L.). Hogy még világosabb legyen: „egyelőre csupán a mindenkori szinkronia viszonylatában a következő a helyzet:

¹⁰ Az *ered, ereszt* igékről van szó.

A valódi képzett ige abszolút tövének ugyanabban a belső nyelvi rendszerben van lexémaváltozata, a fiktív tövű igének nincs. Ennek megfelelően a valódi képzett ige képzője a tő lexémaváltozatához képest betölti a deriválás funkcióját, a fiktív tövű igéé nem” (BENKŐ 1984a: 20). – HORVÁTH az *ér* igét az állítólagos nomenverbum igei részeként kezeli. Az *ered*, *ereszt* igék az *ér* igének a származékai, ezt mintha HORVÁTH is talán így értené, legalábbis ezt sejteti, hogy egy cikkben tárgyalja őket, noha ezt nem írta le expressis verbis. Ezért persze szó sem lehet az *ered* és az *ereszt* ige valamiféle *er*- fiktív tövű bázisáról, lévén ezek (történeti) bázisa az *ér* ige.

Az *ér* szavakkal összefüggésben kell utalnom arra, hogy újabb etimológiai „ötletelés” is megjelent ugyanezen szerzőtől: a „... tautologikus struktúrák gyűjtése és vizsgálata közben merült fel bennem, hogy talán ide, ebbe a típusba tartozhat a szintén azonos hangalakú *ég* főnevünk¹¹ és *ég* igénk¹² is. Szavunk talán ősi nomenverbum lehetett, s ugyanolyan tautologikus hipotetikus struktúrát alkothat, mint az előbbi példák: **A fog fog*; **A szív szív*; **Az ég ég*. Az ötlet életképesnek látszik, a kérdés azonban az, hogy vannak-e meggyőző érvek, melyek a kétféle *ég* ősi azonosságát, valamikori nomenverbum voltát bizonyíthatják” (HORVÁTH 2013: 30). Én nem találtam ebben az írásban (sem) meggyőző érveket. Továbbá mindkét *ég* rokon nyelvi megfelelőivel, a hangmegfelelésekkel kapcsolatban vannak a szerzőnek nehézségei (i. m. 31–32). Ezeket könnyen legyűrheti, ha szert tesz akár csak minimális szakirodalmi ismeretre. De ha mégsem vállalkozna rá, akkor arról is értekezhetne, hogy pl. a *fal* főnév és a *fal* ige, a *nyúl* főnév és a *nyúl* ige, a *vár* főnév és a *vár* ige is egy töről fakad...

(9) „... ezek a – ma egyértelműen homonimáknak látszó – szavak valamikor... nomenverbumok voltak: egy eredendően egyazon szóból létrejött elemisméltéses – t a u t o l o g i k u s – [A + A] szerkezetű ősmondat kategóriális (főnévi és igei) és funkcionális (alanyi és állítmányi) megoszlása nyomán egy történeti folyamat végeredményeképpen különültek el. Ezen kettős szófajú, egymástól függetlennek tartott szavaink közé tartozhat a fentiek szerint az *ér* ige és az *ér* főnév is... Az ősmondat, mely keretül szolgálhatott elkülönülésüknek[,] az **ér ér* iteratív szerkezet lehetett. Ennek a kikövetkeztetett ősi, elemi predikatív sztuktúrának a máig tovább-

¹¹ Finn *sää* 'Witterung' ~ zürj. Pr. *sined* 'nach einem Feuer aufsteigender, wie blaue Luft schwebender Rauch' ~ ma. *ég* 'Himmel); (óma.) Luft' < FU **säne* 'Luft' (UEW 1: 435).

¹² ?Cser. KB *əŋä-* 'schwelen, anbrennen' ~ zürj. *jñ* 'Flamme' ~ osztj. Vj *jänäl-* 'am Feuer rösten' ~ ma. *ég* 'brennen' < FU **än³⁻²* 'Feuer; brennen' (UEW 1: 26. A HORVÁTH (2013: 32) által megfogalmazott kifogások közül az osztják szó szókezdő *j* elemével kapcsolatos csakugyan indokolt lehetne (vö. HONTI 1999: 65, 67), de az obi-ugor alapnyelvben szórányosan bizony keletkezett szókezdő **j* (i. m. 120).

elő, fejlettebb, variánsa: az [A + A] szerkezetű mondat: *Az ér ered'* (HORVÁTH 2014: 213–214; kiemelés az eredetiben, H. L.). A mestereként idézett ZSILKA JÁNOS foglalkozott részletesen a magyar nyelv tautologikus egységeivel (ZSILKA 1987), aki elemzéseiben egyebek közt az ilyen egységek találkozásáról értekezett (i. m. 108–118). Az általa elemzett egységek egy-egy azonos szónak és derivátumának vagy derivátumainak lehetséges viszonyait, kapcsolatait taglalja, amibe pl. a HORVÁTH által tárgyalt *ered ~ ereszt* beleillik, de pl. az **Az ég ég az én értelmezésem szerint aligha*. Mivel nem létezhetett és most sem létezhet olyan szó, amely egyszerre lenne nomen is és verbum is, nyilvánvaló, hogy nem a HORVÁTH-féle tautologikus ősmondat kategoriális és funkcionális megoszlása/szétválása folytán bomlott szét nomenre és verbumra, mivel az azonos hangalakú, de etimológiailag valóban összetartozó lexémák eleve vagy nomenként, vagy verbumként realizálódtak.

(10) Még megjegyzem, hogy a homonímia kialakulásának többféle útja-módja is lehet, ezeket KLAUS LAALO egy kisebb tanulmányban vette sorra. Ezek egyikébe szinte tökéletesen beleillenek a HORVÁTH által azonos eredetűnek minősített magyar homonimák – persze mutatis mutandis: „Äänteellisen kehityksen tietä... ovat tulleet homonyymeiksi mm. *kuu* 'maata kiertävä taivaankappale' ja *kuu* 'rasva, tali', jotka ovat molemmat entisiä kaksitavuja; kummastakin sanasta on kadonnut toisen tavun alku-konsonantti, ja nämä kadonneet konsonantit on rekonstruoitu erilaisiksi” (LAALO 1989: 220).¹³ Vö. finn *kuu* 'Talg, Fett' ~ ma. *háj* 'Schmer, Fett' (< FU **kuje* 'Fett' (UEW 1: 195–196) ↔ finn *kuu* 'Mond; Monat' ~ ma. *hó* 'Monat', *hold* 'Mond' < U **kuŋe* 'Mond; Monat' (UEW 1: 211–212), továbbá *ér* 'Ader' < FU **särz* 'Ader, Faser, Wurzel' (UEW 1: 437), *ér* 'Bach' < FU **šerz* (**šärz*) 'Bach' (UEW 1: 499) ↔ *ér* 'berühren; reichen, erreichen, kommen, gelangen; wert sein; reif werden' < FU **šärz* 'kommen, gelangen, reichen, erreichen; sich verbreiten' (UEW 1: 497; l. alább: **3.1. Az *ér* főnevek etimológiájának revíziója**), *ég* 'Himmel; (altung.) Luft' < FU **säne* 'Luft' (UEW 1: 435) ↔ *ég* 'brennen' (< Ug **äŋz*² 'Feuer; brennen' (UEW 2: 26), *fog* 'Zahn; Zinke, Zacken' < FU **piŋe*¹ 'Zahn' (UEW 1: 382) ↔ *fog* 'fangen, fassen, ergreifen...' < Ug **puŋz* 'fangen, ergreifen' (UEW 2: 880), *szív* 'Herz...' < U **šidä* (-m3) (**šüdä* (-m3)) UEW 1: 494) ↔ *szív* < FU **čuppz*- ~ **šuppz*- 'ziehen; saugen', l. alább), továbbá: *fal* 'Wand, Mauer' < FU **paða* 'Damm, Wehr, Fisch-

¹³ „Hangváltozások révén alakultak homonimává egyebek közt a *kuu* 'a Föld körül keringő égitest, Hold' és a *kuu* 'zsír, faggyú', amelyek eredetileg két szótagúak voltak; mindkét szóból eltűnt a második szótagot nyitó mássalhangzó, amelyeket eltérő formában rekonstruálunk” (LAALO 1989: 220).

fangsperre' (UEW 1: 347) ↔ *fal* < U **pala* 'Bissen; fressen' (UEW 1: 350).

A ma. *szív* ige etimológiai háttere nagyon bonyolult, amit az is mutat, hogy a ma. *szopik* igével való esetleges összetartozása is fölmerült a szakirodalomban.

Elsőként azon adatok teljes jegyzékét közlöm, amelyeket a szakirodalom összekapcsolt:

ma. *szív*, *szív*, *szíp*, *szíj* ~ *szopik*,

vog. N *sipyi*, LM *šippi* ~ *šippi*, LU P *šippi*, T *šâpkh-* 'szopik, szív, szürcsöl | saugen, schlürfen' (M-WWb 549b), LO *sipy-*, So *sipy-* 'saugen' (K-WWb 773ab),

osztj. Kr (veraltet) *čep-*, Ni Šer *šep-*, Kaz *šep-*, O *sâp-*, AHL. *šep-*, (O) *sâp-* 'saugen | сосать', „O *ã* ist unklar; vielleicht Einfluß von 260 O *sâw* 'Brustwarze'” (DEWOS 292); O *spβ-* 'saugen', az O *v* (= *ã*) jelölésről lényegében ugyanígy KARJALAINEN (1905: 171), *sâplem* 'saugen', *šeplem* 'saugen' (AHLQVIST 1880: 139, 139),

zürj. Ud *tšupkędni* (SWb 2: 1119b), *чун* 'соска, сосок, грудь (женская)', *чупыны* 'сосать, обсасывать, обсосать, насасывать, насосать' (SrSIKD 240a),

votj. Sar *šups-* (o: *šups-*) 'szopni, saugen', *nunî činizä šupsä* (*nunî* 'cse-csemő, gyermek', VNYsz 521, *čini* 'ujj', *šupsä* 'szopik', VNYsz 320, 470), M JI *šupsjini*, U *šupsjini* 'сосать, высасывать; saugen' (WWSch 240a), *супсыны* 'сосать', *супсыны* 'imeä, vetää nestettä'¹⁴ (SUS 168b), *šupsón* 'szívás, szopás' (CSÚCS 1990: 138),

cser. *šupšam* 'húz | ziehen; szív | saugen' (MNYsz 7: 2553a).

Az első etimológiai kísérlet tudtommal BUDENZTől származik: ma. *szop-* ~ *szip-* ~ cser. *šupš-* ~ vog. *sipg-* (MUSz 307–308).

WICHMANN is hozzákapcsolta a magyar *szív*, *szív*, *szíp*, *szíj* igéhez a vog. É *sipy-* 'szopik' szót, valamint az osztj. AHL *sâplem* 'id.' igét, de szerinte „a cser. *šup^hša-mi* 'húz, rángat; szopik', votj. *šupsjini* 'szopik' talán nem tartoznak ide” (WICHMANN 1908: 396). Az osztj. *sâplem* (AHLQVIST 1880: 130) mellett azonban van *šeplem* 'saugen' változat is AHLQVISTnál (i. m. 139).

PAIS így vélekedett ezen igékről: „Hogy a magyar *szí* : *szív* meg a *szíp* ~ *szip* (*szipog*, *szipákol* stb.) és a *szop* szók etimológiailag összetartoznak egymással, alig kétséges, de a viszonyuk nem egészen világos. Valószínűleg hangtani *p* ~ *v* megfelelés esete forog fenn, s így kapcsolhatók hozzá a

¹⁴ 'szopik, nedvességet szív'.

vogul *sipy* 'szopik'... és az osztják *säplem* 'ua.' igékhez... Eszerint a magyarban **szip* ~ **szív* lehetett a kiindulás" (PAIS 1952: 132).

Etimológiai szótáraink így összegezték az összegyűlt ismereteket:

MSzFE: A nyelvjárás *szil* (*szilok*) 'vág, hasít, farag, gyalul; schneiden, spalten, schnitzen, hobeln' alatti egyik magyarázat szerint: „A N. *szil* talán a N. *szí*, *szív* 1. 'húz; ziehen', 2. 'nyújt; strecken, dehnen'... -*l* igeképzős származéka (PAIS: MNy. XLVIII, 130)¹⁵... – A N. *szí*, *szív* 1. 'húz; ziehen', 2. 'nyújt; strecken, dehnen' igének a *szí*, *szív* 'saugen; ziehen', *szopik* 'saugen' igével való összefüggésére vonatkozóan vö. PAIS MNy. XLVIII, 131 kk.¹⁶” (MSzFE 3: 589). A *szopik* ige viszont nem szerepel az MSzFE-ben.

TESz: *szív*¹ „Hangutánzó eredetű; talán ősi örökség a finnugor, vagy az ugor korból. – A) Vö.: votj. U. *šupšīnī* 'szopik', M *šupšīnī* 'ua.'; cser. *šupšam* 'húz, von; szopik' – B) Vö.: vog. Szo. *sipy-*, Ju. *sipyχ-*; osztj. Kr. *šje-ptá*, Ni. *še-ptá*, Kaz. *šeptī*, O *svβta* 'szopik'. – A két egyeztetés kizárja egymást, s bár jelentéstanilag kifogástalanok, hangtani nehézségei mindkettőnek vannak. A permi–volgai nyelvekkel való egybevetés esetén eredeti szóbelseji **pp*-vel kell számolnunk; ezt a magyar *p*-s változatok is támogathatják. Az ugor nyelvekkel való egyeztetés problémája a rokon nyelvi alakok eredeti palatális hangrendje, valamint az, hogy a szókezdő hangnak a magyarban szabályosan *s*-nek kellene lennie. E nehézségeket a szó hangutánzó eredete részben kiküszöbölheti. A m. *szív*¹ alaki viselkedése mindenesetre a szó igen régi keletkezésére mutat. A *szív* igének a *szopik*-kal való származásbeli összefüggése – a szóhasadás alapján – igen valószínű. A *szíp* típusú változatok *p*-jét az etimológia magyarázhatja; de lehet a *p* esetleg a hangutánzás kifejező eleme vagy mozzanatos igeképző is. – Az ige eredeti jelentése 'kivon, kihúz, kiszív'-féle lehetett. Ebből a legtöbb jelentés közvetlen fejlődéssel érthető” (TESz 3: 768b).

TESz: *szopik* „Hangutánzó eredetű. Feltehető kapcsolatára a *szív*¹ igével és a *szíp* szótóval l. a *szív*¹ szócikkét. E szavak eredetileg velaris *j* hangjának az *o*-val való viszonyára l. *piros*. Hasonló típusú hangutánzó szavak a *cuppog*, *cuppan* stb.” (TESz 3: 783a).

Az UEW nem foglalkozik a *szív* és a *szopik* etimológiájával, mert RÉ-DEI nyilván nem tartotta ősi örökségünk részének.

EWUng: *szív*¹ 'saugen', *szípó*, *szijhattya* ~ vog., osztj., votj., cser. „Onomatop ⊗ Es hängt mit → *szopik* zusammen... Ähnl onomatop W auch in anderen fgr. Spr: wog (So) *sipy-* 'saugen' ostj. *svβta* 'ds'; wotj

¹⁵ PAIS 1952: 130.

¹⁶ PAIS 1952: 131–133.

(Uf) *šupšî-* 'ds'; tscher (B) *šupša-* 'ds; ziehen'; usw. Der etym. Zusammenhang von diesen mit dem ung W ist nicht auszuschließen, wegen der onomatop Natur und einiger phon Schwierigkeiten ist er aber nicht zu beweisen" (EWUng 2: 1441ab).

EWUng: *szopik* „Onomatop ⊗ Es hängt mit → *szív*¹ (vgl haupts Var *szip*) zusammen" (EWUng 2: 1449b)

Van még egy hasonló hangalakú rokon nyelvi szavakat fölvonultató egyeztetés is, amelyben 'szopik; mellbimbó' jelentésű szavak is szerepelnek. Az MSzFE a nyj. *csúp* 'Spitze, Gipfel usw.' szócikkében (1: 128) ezeket a zürjén szavakat is idevonta: zürj. I *t'šup* 'Frauenburst', Ud *t'šupkedni* 'saugen' (hasonlóan a TESz [1: 573b] és az UEW [1: 44] is), viszont az EWUng nem! Az EWUng-ban a *csúp* szócikkében ez látható: FU **čuppz* 'Spitze' > ma. *csúp* 'Zipfel, Wulst, Spitze' ~ lapp *čuppa* 'Spitze <der Mütze>' (EWUng 1: 235b). Az EWUng eljárását tartom helyesnek, mert a finn és a lapp szó nem áll semmiféle kapcsolatban sem a szopással. Az SSA (3: 208a) még a lapp szóval sem kapcsolja össze a finn *suippu* 'Spitze, Keil' szót.

A KÉSK ezzel szemben – a TESz-hez (1: 573b) hasonlóan – finn (*suippu* 'Spitze, Keil'), lapp (*čuppa* 'süveg csúcsa') és magyar (*csúp* 'domb, dudor') megfelelőikről is tudni vél: FU **čuppz* > öspermi **čup* > zürj. *чун* 'сосок, грудь (женская)' (KÉSK¹ 314a, KÉSK² 314a). A KÉSK azonban nem említi meg a cseremis *šupša-* szót.

Aligha lehet kétséges, hogy a votj. *šupšini* 'saugen' összetartozik a zürj. *t'šupkedni* 'id.' szóval és annak alapszavával, a *t'šup* 'Frauenburst' főnévvel. A szó erősen onomatopetikus jellegével magyarázható a votj. *š-* ~ zürj. *č-* hangmegfelelés. E szókezdő mássalhangzó öspermi előzménye akár **š*, akár **č* lehetett, vagy mindkét forma is meglehetett egymás mellett (vö. CSÚCS ET AL. 1991: 94–96, 119), az első szótagi magánhangzó pedig talán **o* vagy **u* volt, a szóvégi mássalhangzónak **pp*-nek kellett lennie (vö. i. m. 60–66). A cser. *šupšam* 'húz | ziehen; szív | saugen' igével is ez a helyzet. VERŠININ (2015: 195) feltételezése, miszerint a votják szó alternative esetleg cseremis *šupšam* jövevényt szónak lenne: „Ономат., или из мар. *шуншам* 'тянуть; сосать'”, képtelenség. Számomra érthetetlen, hogy BERECZKI cseremis etimológiai szótárában (EWbTsch) nem szerepel ez az ige.

Tehát FP **čuppz-* ~ **šuppz-* 'ziehen; saugen' lehetett az alapalak.

Az ugor nyelvek még inkább azzal tűnnek ki, hogy szokatlan hangmegfeleléseket mutatnak. A vogul nyelvjárások többségében palatális a magánhangzó, csak a tavdaiban van veláris: *šăpkh-*. Hasonló a helyzet az osztjákban is, ahol az obdorszkiban veláris a magánhangzó: *săp-*, amit STEINITZ így magyarázott: „O *ă* ist unklar; vielleicht Einfluß von 260

O *sāw* 'Brustwarze'" (DEWOS 292); O *svβ-* 'saugen', az O *v* (= *ǎ*) jelölésről lényegében ugyanígy vélekedett KARJALAINEN is (1905: 171); ez lehetséges ugyan, de mivel a vogulban is ilyesmi látható, szóba jöhet a „palatális ~ veláris igepár” régisége is. A vog. LM *šippi* (~ *šippi*) szókezdő mássalhangzója, az *š* is a szó onomatopoetikus jellegében lelheti magyarázatát. Ennek alapján így látom ezen obi-ugor szók előzményeit: vog. **šip-γ* ~ **šāp-γ* ~ osztj. **čep-* ~ **čāp-* < OUG **čep3-* ~ **čāp3-*. A magyarban, ha csakugyan összetartozik a *szív* és a *szop-ik*, az ősmagyar alak talán **sip3-* ~ **siw3-* ~ **sap3-* lehetett. Ami pedig az ugor alapalakot illeti, ezt tartom valószínűnek: **šip3-* ~ **šap3-* 'ziehen; saugen'.

Valamikor úgy véltem, hogy egy 19. századi kéziratosszerű északi osztják nyelvjárási szótár *cēn-* (= *šop-*) 'cocy, щелкаю' szava a ma. *szopik* megfelelője, és ezek ketten önálló szócsaládot alkotnak (HONTI 1978c: 472; a teljes osztják adatsort I. HONTI 1982b: 168), azóta viszont kiderült, hogy ezen osztják szó forrása az itt tárgyalt zürjén lexéma: *šóp-* 'saugen | cocать', POPOV *šóbet-* 'ablecken, absaugen' < zürj. Le *čupi-* 'cocать', I *čup* 'cocok' („Mitteilung von K. RÉDEI”, DEWOS 1526).

A FP **čupp3-* ~ **šupp3-* és az Ug **šip3-* ~ **šap3-* közös előzményéül a finn-permi rekonstrukciómomatom gondolom valószínűnek.

Úgy vélem, még a 'ziehen; saugen' alapjelentésről is kell szólnom. Első pillantásra talán furcsa párosításnak tűnik, de a szopás, a szívás voltaképpen valaminek a zárt helyről való eltávolítása, „kihúzása”. Ezt nemcsak az idézett finnugor nyelvi szavak jelentése szemlélteti, hanem a dohányzás igéje is, amikor valaki a pipából, a cigarettából kiszívja, „kihúzza” a füstöt. Ehhez vö. a most következő közléseket. „Приобретение глаголом, имеющим основное значение 'тянуть', 'тащить', дополнительного значения 'курить'. Явление распространено в мордовском, марийском, татарском и чувашском языках. Ср. эрз-морд. *таргамс*, мар. *шуншааш*, *табак шуншааш* 'курить табак', тат. *тартырга*, чув. *турт*, например, *чилем турт* 'курить трубку'" (SEREBRENNIKOV 1960: 280); vö. mord. *targa-* 'ziehen; вытащить, вынуть, вытянуть; курить', cser. *šupša-* 'ziehen; saugen', *tamaka* 'Tabak', tat. *тарту* 'тянуть' ~ 'курить', csuv. *tyrt-* 'húzni, vonni; ziehen', *čəlam* 'трубка' (vö. RÉDEI 1977: 213). A 'húz' jelentésű ige – amint RÉDEI egy kis írásából, amelyben SEREBRENNIKOV most idézett könyvére hivatkozik, kiderül – az észtkben, a mordvinban, a cseremiszenben, a votjákban, a zürjénben, az osztjákban és a vogulban is szert tett 'szív, szopik' ~ 'dohányzik' jelentésre (RÉDEI 1977: 213–214). Álljon itt néhány, RÉDEI közölte adat az eddig nem idézett finnugor nyelvekből: észtk *tōmba-* 'ziehen': *piipu t.* 'Tabak rauchen', *suitsu t.* 'dohányzik; rauchen' (*piip* 'pipa', *suits* 'cigaretta'), votj. *kiskj-* 'húz; ziehen; szív

(pl. dohányt); szörpöl, szürcsöl; rauchen (Tabak): *čiləm keskiško* 'pipázom' (*čiləm* 'pipa'). Továbbá: osztj. V *täl-*, DN Fil Kr *tät-* 'тащить, тянуть | ziehen, schleppen; Tabak rauchen', Vj *kanša täl-*, Kr *χαηχσα tät-*, Kaz *χηη'sa tal-* 'Pfeife rauchen' (DEWOS 1424–1425, *kanša, χαηχσα* 'Pfeife' DEWOS 693–694), vog. N *χḗχsä χarti* 'pipázik | pfeifen', T *khānsā khārtant* 'dohányzik | rauchen' (*χḗχsä* 'pipa | Pfeife' M-WWb 94a, 84b, N *χarti*, T *khārtant* 'von, húz ajz, vonszol; szív, ránt; nyom (mérlegen) | ziehen, spannen, schleppen; saugen, rauchen; zerren; wiegen', M-WWb 84b), TJ *ḡansā ḡartsəm* 'ich rauchte Pfeife', KU *χḗnsə χḗrtām* 'ich rauche Pfeife', So *χḗnsā χḗrtəym, sār χḗrtəym* 'ich rauche nicht Pfeife, ich schnupfe Tabak' (TJ *ḡansā*, KU *χḗnsə*, So *χḗns* 'Tabakspfeife', K-WWb 318a, TJ *ḡart-*, KU *χḗrt-*, So *χḗrt-* 'ziehen, spannen, schleppen; saugen; rauchen; zerren; pflügen; wiegen; ähnlich sein', K-WWb 360a, So *sār* 'Tabak'). Még vö. orosz *тянуть* 'húz; ziehen': „*тянуть табак, махорку...* Az or. *тянуть* ilyenféle jelentése feltehetőleg török (tatár, csuvas stb.) hatással függ össze. A votják, a cseremisiz és a mordvin esetében is török hatással kell számolnunk, de a zürjén és az észti kifejezések minden bizonnyal már az oroszról való tükörfordítások. Az obi-ugor tükörfordítások esetében az észti nyelvjárásokban (vog. É, osztj. Kaz) inkább orosz, a déli és keleti nyelvjárásokban (osztj. DN V) pedig tatár hatással számolhatunk" (RÉDEI 1977: 214). Szerintem persze a votjákban is törökségi befolyásnak vagyunk tanúi. A dohányzást jelentő kifejezésekben az igének kontextuálisan nyilvánvalóan 'szív' jelentése van, és erre a jelenségre németben is találunk példát: *ziehen* 'húz, von, vontat stb.' > *Bier/Wein ziehen* 'bort/ sört palackba átfajt', még vö. holland *opzuigen* 'szív (folyadékot)', *zuigen* 'szop, szopogat' (*op* '-on/-en/-ön, -ra/-re'). Ebből csak arra következtethetünk, hogy a 'húz' > 'szív' ≥ 'szopik' jelentésváltozás nem ritka, már az uráli/finnugor alapnyelvben is megtörténhetett.

3.1. Az *ér* főnevek etimológiájának revíziója

BEKE cseremisiz szótárának adatai tanulságosak az etimológia revíziója szempontjából: P B stb. *šer*, M UP stb. *šer*, K *šär* 'ér | Ader', B *βür-šer*, M *βür-šer*, K *βär-šär* 'vérér | Blutader', B *kit-šer*, M *kit-šer*, KŠ *ki-t-šär* 'ütőér | Schlagader', CK *βüt-šer*, K *βät-šär* 'vizer, vízréteg | Wasserschicht' (MNySz 7: 2319–2320; vö. *βür* 'vér', *kit* 'kéz', *βüt* 'víz').

Tehát a meglehetősen távoli rokon nyelv, a cseremisiz is ugyanazon hangalakú szóval fejezi ki a 'vérér' és a 'vizer' fogalmát, továbbá más nyelvekben is ez a helyzet (l. a magyarországi etimológiai szótárak idézte latin és német adatokat), ezért én is azon a véleményen vagyok, hogy a két szócsalád valójában egy, amelynek a magyaron kívül vogul, osztják, zürjén, votják és cseremisiz tagja van (ezeket l. fentebb), és amely ősi szócsa-

ládnak finnugor alapnyelvi alakja *šer3 vagy *šär3, jelentése pedig 'Was-serader, Quelle; Ader, Blutader' lehetett. Ennek az egyeztetésnek sem hang-, sem jelentéstani akadálya nincs. Ezt belátva némileg érthetőnek tűnik HORVÁTH indignálódottan tett kijelentése, miszerint furcsállja, hogy a 'vérér' jelentést minősítették a szótárak régebbinek a 'vízér' jelentéssel szemben. Gyaníthatólag azért preferálták a HORVÁTH által elmarasztalt etimológiai szótárak a 'vérér' jelentést eredetiként, mert egyrészt RÉDEI (1965a) cikke az MSzFE és a TESz munkálatainak szinte utolsó fázisában jelent meg, másrészt pedig ő határozottan két külön etimológiai szócsaládról írt, ill. ezek magyar tagjának a magyarban való egybeesését állította.

RÉDEI (1965a: 118) szerint a magyar *ér* főnév egy 'vérér' és egy 'patak' jelentésű ősi szó együttes képviselője.

Az MSzFE mind az *ér* 'Ader', mind az *ér* 'Bach' szócikkében megemlíti, hogy e két szót korábban azonosnak tartották, mivel hasonló jelentésű szópárok más nyelvekben is vannak, de – RÉDEI nyomán – valószínűbbnek minősítette etimológiai különbözőségüket (MSzFE 1: 159–160).

„Magam azokkal értek egyet, akik egyetlen, sokjelentésű igét látnak *ér* igénkben” (HORVÁTH 2014: 213). Mint a fentiekben látható, sok mindent kellett szóvá tennem a HORVÁTH eszmefuttatásában kifejtettekkel kapcsolatban, ezzel a kijelentésével azonban – amely nem tekinthető újdonságnak az uráli etimológiai kutatásokban – teljesen azonosulok, nekem ugyanis régóta ez a meggyőződés.

A fentiek alapján biztosra veszem, hogy *ér* igénk finnugor eredetű, és gazdag jelentésköre belső fejlődés eredménye lehet, amire BÁRCZI (1952: 355–356) fenti szavai is utalnak, de a törökségi kapcsolat esetleg befolyásolhatta jelentéseinek bővülését, miként ezzel RÓNA-TASON kívül PAIS (1945: 20), BÁRCZI (SzófSz 65, 1952: 355–356), LAKÓ (1952: 369) és KATZ (1971: 146) is számolt. Ezen igének és az *ér* 'vérér', 'vízér' jelentésű főneveknek ún. nomenverbumból magyarázott közös forrásszavát pedig teljes képtelenségnek tartom.

4. *es, eskü* 'oath'

MSzFE: *esik*, N *es* 'Regen', vog. KU *əs-*, KO *îs-*, P So *is-* 'sich niederlassen (vom Vogel)', osztj. V Vj *əšaltä* 'lassen, loslassen', DN *estəDä* 'lassen, hineinlassen', Kaz *ēsΔΛτī* '(hinaus-, herein-, weg- usw.) lassen', zürj. V S *ušnĭ* 'fallen', votj. S *uš-* 'esni, elesni', szelk. N *äs-ta-u* 'umwerfen', kam. *uzul'em* 'fallen, stürzen, umfallen' < U *eč3- (MSzFE 1: 162–163).

MSzFE: *esküszik*. „Vitatott eredetű. [Bekezdés] 1. Talán egyeztethető a következő szókkal:” TJ *ěšk-*, KU *ěšγ-*, P *ĭěšš-*, So *ěšγ-* 'preisen', Kaz *ĭžəktä*, O *ĭžəktä* 'rühmen, loben', zürj. V S *oškinĭ* 'loben, rühmen, preisen',

votj. *ušjal-* 'dicsér, magasztal; loben, rühmen, preisen'. „A feltehető *-čk-hangkapcsolatnak a R. *es* 'Schwur, Eidschwur' – eredetileg nyilván nomenverbum – alapszó *s* hangja megfelelehet... [Bekezés] A m. 'schwören' ~ vog., osztj., zürj., votj. 'preisen, loben, rühmen' jelentésviszonyához vö. votj. (MUNK.)¹⁷ *Inmarez bure vajni* 'Gottes Namen erwähnen, Gott loben, beten' ~ 'schwören, Eid leisten'. „Lehetséges, hogy *esküszik* szavunk az *es(ik)* 'fallen' ige származéka, ugyanúgy, mint az *esd*, *esdekel*, *eseng* szók is” (MSzFE 1: 163–164).

TESz: *esik*, R *es* 'pluuia': a felsorolt rokon nyelvi megfelelők lényegében azonosak az MSzFE-beliakkal. Uráli kori szó, „török származtatása téves” (TESz 1: 795ab).

TESz: *esküszik*, R *es* 'eskü; Eid, Schwur'. „A szócsalád alapja, a R. *es* 'eskü' főnév valószínűleg az *esik* ige névszói párja, s így voltaképpen azonos a R., N. *es*, *és* 'eső' főnévvel. A jelentésfejlődés menete a következő lehetett: 'esés' → 'térdre esés, leborulás' → 'a felsőbb hatalmaknak leborulással való kérése, rájuk hivatkozás' → 'eskü'. Ezt a magyarázatot támogatja az *esik* családjába tartozó *esd*, *esdekel*, *eseng*, *esenkedik* igék jelentésfejlődése is. A valószínűleg ősi igenévszói *es*-ből *-k*- mozzanatos képzővel vagy esetleg *-k* névszóképzővel alakult a szócsalád igei tagjának *esk-* töve” (TESz 1: 796ab). A felsorolt rokon nyelvi megfelelők lényegében azonosak az MSzFE-beliakkal. „A szócsalád alapjának az *esik* igétől független finnugor egyeztetése jelentéstani és hangtani okok miatt jóval kevésbé valószínű” (TESz 1: 796b).

UEW: *esik*: U **ečz-* 'fallen'. Állásfoglalása azonos az MSzFE-ével (UEW 1: 71).

UEW: *esküszik*: FU **ečkz-* 'loben, preisen'. Állásfoglalása azonos az MSzFE-ével (UEW 1: 71).

EWUng: *esik*. Egyes jelentéseiben korábban *es* hangalakban volt használatos. „Es könnte urspr evtl ein Nomenverb gewesen sein, dessen Spuren aber nur im Ung zu finden sind” (EWUng 1: 334ab).

EWUng: Az *esküszik* valószínűleg az *esik* derivátuma. Egykor 'eskü' jelentésben is volt *es*, maga az *eskü* pedig a nyelvújítás idején az *esküszik* igéből született meg elvonással (EWUng 1: 334a–335b).

RÓNA-TAS: „Of possible T origin” (1: 338). „RAMSTEDT (1952–1966/2: 92)¹⁸ considered the H word to be of T origin fr T *ičkü* 'das Trinken, der Trunk' and pointed out that the T *ičkü* occurs in the construction *ant ičkü* 'Schwurfreundschaft trinken'. RÁSONYI (1979: 142–143) argued

¹⁷ VNySz 57.

¹⁸ RAMSTEDT 1952: 92.

in favour of the T etymology of the word. RÉDEI (1986–1991/1: 71) considered the H word family to be of FUgr origin and thought that its central member may go back either to the reconstructed FUgr verb **ečkz-* 'loben, preisen', or to *ečz-* 'fallen'. RÓNA-TAS (1997a: 99)¹⁹ suggested that the H word may be among the OT lws in H. LIGETI (1986) did not mention *eskü* among the T lws in H" (RTA 2011a: 341–342).

Megjegyzések

RAMSTEDT könyvében bármiféle indokolás nélkül csak ennyi áll: „*ičkü* 'das Trinken', 'der Trunk', *ant ičkü* 'Schwurfreundschaft trinken' (> ung. *eskü* 'Eid')” (RAMSTEDT 1952: 92). RÓNA-TAS is hasonlóan járt el: „Feltűnően nagy török eredetű szavaink között az állam, a közélet és a vallás fogalomkincséhez tartozó szavak száma:... *eskü*...” (RÓNA-TAS 1997: 99). A törökségi nyelveknek a rendelkezésemre álló szótáraiban az *ič* 'trinken' ige és az *ant* 'Schwur' kapcsolatáról ezt találtam: oszmán *ič-* 'iszik, szív vmit', *ički* 'ital, szeszesisal' (CSÁKI 1995: 159; továbbá: RÄSÄNEN 1969: 168b), *ant* 'eskü, fogadalom', török *ant ič-* 'esküt tesz, megesküszik' (CSÁKI 1995: 30, még vö. RÄSÄNEN 1969: 20a), oszmán *ant etmek* 'schwören; einen Schwur ablegen' = *ant içmek* (*ant* 'Schwur', *etmek* 'tun; machen', *içmek* 'trinken, saufen; zechen', HEUSER 1953: 22b, 145a, 211a). Nekem nagyon kétségesnek tűnik, hogy egy *ant ičkü* '(ivással) esküt tesz' olyan elliptikus átvételként került volna be a magyarba, amelyből éppen a kifejezés lényege, az 'eskü' hullott volna ki, és csak az 'ivás' maradt volna meg... Éppen ezért teljesen indokoltnak látom a következő álláspontot: „török származtatása téves” (TESz 1: 796b; az UEW 1: 71 egyáltalán nem vett tudomást erről a feltevésről; az EWUng 1: 335a meg sem említi ezt a lehetőséget, csak utal RÁSONYI cikkére a szócikk irodalomjegyzékében). RÁSONYI elutasítja *eskü* szavunknak a TESz-ben (is) olvasható származtatását ezzel az indokkal: „Neither the Hungarians nor the Bulaqs were Christian in 896, consequently kneeling could not be a part of the oath; but considering the act of the pact of blood, another form of oath was exercised... The most important fact is that they all drank from the blood shed by each of them. The oath was drunk in the practice of every Turkic people. The modern Turkic languages have the corresponding expression *ant ič-*. The verb *ič-* existed already in Old Turkic” (RÁSONYI 1979: 142). Teljesen nyilvánvaló azonban, hogy nem csak a keresztények térdelnek/térdeltek, térdelve tesznek/tettek esküt...

¹⁹ RÓNA-TAS 1997: 99.

Az MSzFE és a TESz állásfoglalásának ismeretében indokolatlannak látom RÓNA-TAS végkövetkeztetését: „Until the morphological problems are finally resolved, the T origin of H *eskü* remains only as one of several possibilities” (RTA – 2011a: 343). Szerintem viszont a törökségi eredet-magyarázatot elvethetjük. Egyébként az MSzFE (1: 163) és az UEW (1: 71) második egyeztetése, mely szerint *eskü* és *esküszik* szavunk a FU *ečke* ‘loben, preisen’ leszármazottja lenne, némileg talán ugyancsak kétséges lehet: „A szócsalád alapjának az *esik* igétől független finnugor egyeztetése jelentéstani és hangtani okok miatt jóval kevésbé valószínű” (TESz 1: 796b; hasonlóan: EWUng 1: 335a). Az MSzFE (1: 164) és az UEW (1: 71) által közölt votják *Inmarez bure vajni* ‘Gottes Namen erwähnen, Gott loben, beten’ ~ ‘schwören, Eid leisten’ (*vaj-* ‘hozni, meghozni; behordani, beszállítani; bringen, zubringen, zuführen, hineinführen’, VNYsz 639; *vaiñiñi, vaiñi* ‘bringen, fahren; holen, abholen’, WWSch 310a) jelentéstani párhuzam az *es(ik) ~ es(kü)* vonatkozásában azonban talán megnyugtató, a szótáraink által erre adott szemantikai magyarázat ugyancsak.

5. *gyermek, gyerek* ‘child’

Az MSzFE és az UEW nem tartja számon ősi szavaink közt. Egyéb etimológiai szótáraink így vélekednek e szavunkról:

TESz: „Ismeretlen eredetű. Alakváltozatai közül valószínűleg a *gyermek* a korábbi; a *gyermek ~ gyerek* változatok egymáshoz való viszonya azonban tisztázatlan. Lehetséges, hogy az *m* képzőelem, s így a *gyermek -m + -k*, a *gyerek* pedig *-k* képzős alakulat... Finnugor egyeztetése, valamint török származtatása téves” (TESz 1: 1128b).

EWUng: „Unbest Urspr, evtl Lehnw aus einer türk Spr tschuw Typs vor der Landnahme... Vorstufe: wahrsch **järmük*... Die Hauptschwäche der Herleitung liegt darin, daß es als Apellativ von allen türk Spr bloß im Tschuw nachweisbar ist. Die Entstehung der heute ebenfalls verbreiteten Var *gyerek* ist unklar” (EWUng 1: 496a).

RÓNA-TAS: „*gyermek* [d'ermek], *gyerek* [d'erek] ‘child’ | early 13th c./cl350 *germuk* [d'ermük], 1341 *Gyermukziget* [d'ermük-siget], pl416/cl450 *gèrmek* [d'ermek], 1660 *gyereket* [d'erek-et] | *d'èrmek* < **järmäk* ← WOT **järmäk, ?järmük* | cf. Chuv *šarmäk* ‘young man’. [Bekezdés] Of debated T origin” (RTA 2011a: 385). „Since we do not not know the origin of the Chuv word **šarmäk*, which is most probably connected with the H word, we can exclude it fr further investigations” (RTA 2011b: 1150, vö. még RTA 2011a: 387).

Megjegyzések

GOMBOCZ (1905) szerint a két obi-ugor szó a magyarral együtt nem lehet az ugor nyelvek ősi eleme. GOMBOCZ nyomán LAKÓ (1952: 367) is tévesnek tartja ezen szavunknak az obi-ugor adatokkal való összekapcsolását.

A TESz és az EWUng közzététele után két olyan etimológiai tanulmány is íródott, amely e szópárral foglalkozik, az egyik RÉDEI KÁROLY tollából született, a másikat én írtam. Az egyszerűség kedvéért főleg saját írásom megfelelő passzusait idézem, amely idézetbe eredetileg belefoglaltam RÉDEI cikkének releváns részeit. Ezt azért teszem, hogy a RÓNA-TAS által a magyar–törökségi érintkezésekről kifejtett nézeteket érintő kommentárjaim együtt legyenek olvashatók.

„»*Gyermék, gyerék* szavunkat BUDENZ óta a következő szavakkal egyeztettek: vog... AK *ńḡwr*, P *ńḡwər*, ÉVag. DVag. *ńāwər*, AL *ńāyr*, KL FL *ńāwər* 'Fohlen' | osztj. (KT 600, PD 1458) DN Ko. Ni. Kaz. *ńewər* 'ua.'... Trj. *ńeyrem*, J *ńewrem*, DN O *ńāwrem*, Kr. *ńāwrim*, Ni. Šerk. *ńawrem* 'Kind' (? > vog. FL Szo. *ńāwram* 'ua.')...« (RÉDEI: 1998–1999: 130). A vogul szó KANNISTO anyagában csak az északi nyelvjárásokból ismert, ezért LIIMOLA (WV 6: 331)²⁰ szerint osztják jövevényszó lehet. STEINITZ (DEWOS 1038) is ekként vélekedett LIIMOLA nyomán. Talán-talán igazuk lehet, bár a nyugati nyelvjáróterületen is előfordul...²¹ Szokatlan a magyar *gy-* ~ obi-ugor *ń-* megfelelés, ezért általában nem szokták elfogadni ezt az egyeztetést. »A magyar szó alakváltozatai közül a *gyermék* lehet a régebbi; a *gyermék m + k*, a *gyerék* pedig *k* képzős alakulat. [Bekezdés] Az etimológia jelentésanilag kifogástalan, az egyeztetés helyes vagy helytelen volta a szóeleji mássalhangzó-megfelelésen áll vagy bukik. Az obi-ugor szó alapján egy korai ősm. **nyermä* (= **ńärmä*) alakot tehetünk fel; vagyis az *m* képző az ugor korban járult a **ńāyrä* tőhöz. Ebből *k* képző hozzájárulásával jöhetett létre a *gyermék* előzményeül szolgáló **nyermék*. Ez utóbbiból *ny–m* > *gy–m* elhasonulás útján keletkezett a *gyermék* alak. A *gy* később analógiás úton a **nyerék* > *gyerék* alakba is behatolt. A szórványos *ny* > *gy* hangváltozás szóbelseji helyzetben nem ritka: *menek* > *menyek* > *megyek*, 1055 *munorau* > *mogyoró* (BÁRCZI 1958b: 132). A szóeleji elhasonulásos *ny* > *gy* változás hangtanilag lehetséges, de példákkal nem tudom megítáogatni, így a m. *gyermék, gyerék* ugor eredete egyelőre bizonytalannak tekintendő« (RÉDEI: 1998–1999: 130). RÉDEINEK e magyarázata lényegében egybeesik MÉSZÖLYÉVEL (1929: 208, 1973: 374–375). A *gyermék* és a *gyerék* tehát kétségtelenül összetartozik, és – a TESz (1:

²⁰ WVd 6: 331.

²¹ LM *ńaurēm, ńawrēm* (M-WWb 359b).

1128), az EWUng (1: 495–496) és RÓNA-TAS (2011a: 387) nézetével ellentétben – a kettő közti viszony igenis világos, ti. ugyanazon tő két különböző magyar derivátumával van dolgunk. [Bekezdés] Megemlítendő, hogy RÉDEIvel ellentétben az általa idézett helyen BÁRCZI szerint a magyar hangtörténet során az *ny* »szórványosan *gy*-vé lesz«, és RÉDEI idézi a BÁRCZI említette mindkét adatot, MÉSZÖLY azonban további két nyelvjárási adatot is említ.²² Az osztják és esetleg a vogul ’gyermek’ szó miatt már számolhatunk ugor alapnyelvi **ňäyrš-mš* alakkal, amely az ősmagyarban bővíthetett **kk(š)*²³ képzővel. Ezen túlmenően az a lényeg, hogy az »elhasonulásos *ny* > *gy* változás hangtanilag lehetséges«, amelynek a **ňäyrš-mšk(š)* alakban kellett bekövetkeznie: **ňäyrš-mšk(š)* > **d’äyrš-mšk(š)* > > *gyermék*, amely analógiásan befolyásolta ugyanezen tőből létrejött másik ’gyerek’ jelentésű szót: **ňäyrš-k(š)* > **d’äyrš-k(š)* > > *gyerék*. Én inkább abban látok hangtörténeti problémát, hogy az **-äy-* szekvencia helyén rövid első szótagi magánhangzó (*e*) van a magyarban. Nem tartom lehetetlennek, hogy a hajdani csuvasos jellegű török nyelv megfelelő szavának is lehetett szerepe ezen szavunk hangalakjának alakulásában, vö. csuv. *šarmäk* ’young man’, amelynek előzménye **järmek*, **järmik* vagy **jämrík* lehetett (RÓNA-TAS 2011a: 385–387). Így *gyermék* és *gyerék* szavunk kettős eredetű lehet: egy ugor kori tőszó derivátumaival van dolgunk, amelyek hangalakját befolyásolhatta a törökségi szókezdő **j-* és a szóbel-

²² „... van a *nyomorgat* mellett a tájnyelvi *gyamargat* ige, így felel meg az osztják *ňumjr*, vogul *ňämr* szónak a magyar *gyomor*” (MÉSZÖLY 1929: 208, 1973: 374). A MÉSZÖLY közölté nyelvjárási *gyamargat* saját gyűjtésű adat lehet, az általam ismert forrásokban ugyanis nem találtam ilyent. Az általa előadott ugor etimológia BUDENZTŐL (MUSz 171) származik, és bizony eléggé rejtélyesnek tűnik: északi osztják *ňumjr* ’rund’, pelimi vogul *ňämr* ’ovum (Ei; tojás)’; nem találtam sehol sem ennek a vogul adatnak az eredeti forrását a nyomtatott anyagokban. Hasonló hangalakú és ezzel azonos jelentésű a tatár eredetű TJ TČ *ňamə-rtk* stb. ’Ei’, és KANNISTO (1925: 142) erről így ír: „BUDENZ MUSz 171 verbindet das wog. Wort mit ung. *gyomor* ’stomachus, ventriculus’ und ostj. *ňumjr* ’rund’”. Továbbá a magyar *gyomor* etimológiai megfelelőiül ajánlott osztják és vogul szó gyaníthatólag a következő: osztj. Kaz *ňqmər* stb. ’durchgehend geschlossen, ohne Öffnung’ (DEWOS 1058), AHL *ňomjr*, *ňumri* ’rund’ (AHLQVIST 1880: 111) ~ vog. N *ňamər* ’sűrű; dicht’ (VogSzj 72), N *ňamər*, P *ňamre* ’sűrű | dicht’ (M-WWb 353b), TJ TČ *ňamə-r*, KM *ňä-mər* ’dicht, fein, kleinmaschig’ (K-WWb 538a). A KANNISTÓTÓL idézett mondat még azt is sugallja, hogy a vogul TJ TČ *ňamə-rtk* stb. ’Ei’ szó és a TJ TČ *ňamə-r* stb. ’dicht, fein, kleinmaschig’ összetartoznak egymással és az osztj. Kaz *ňqmər* stb. ’durchgehend geschlossen, ohne Öffnung’ szóval is, bár ezt sem a DEWOS, sem a vogul szótárak nem deklarálják, de a törökségi eredetű magyar *gyomor* kapcsán idézett török nyelvekbéli szavak jelentései erre engednek következtetni (TESz 1: 1132a, EWUng 1: 498a, RTA 2011a: 398–399; még vö. RÄSÄNEN 1969: 210b, 211a). Úgy tűnik tehát, hogy a törökségi eredetű obi-ugor szók száma eggyel gyarapodott, amelyek idegen nyelvi forrásaik révén mégis rokonai a magyar *gyomor*-nak.

²³ Helyesen: **k(š)*.

seji *-m-, vagy legalábbis megerősíthette a magyarban bekövetkezett változást. Ha jól értem RÓNA-TAST, a közvetlen »törökségi > ősmagyar« átvétel gyengése lenne a törökségi *-k-nak a magyarban való megőrződése (vö. RTA 2011b: 1154–1155), de a feltehető ugor kori hangszekvencia legalizálja a ma. -k hangot” (HONTI 2013b: 69–70).

Szemantikailag esetleg támogatja az ugor egyeztetést GOMBOCZ megjegyzése: „Eredeti jelentése, úgy látszik, tágabb körű volt a mainál; erre mutatnak az OKlSz. következő adatai: *gyermek-erdő*, *kis gyermeksziget*, *gyermek haraszt*, *gyermek-ló* (ez utóbbi 'fiatal csikó' értelemmel megvan Pázmánynál is: »Egy botlásért inát el nem vágják a jó *gyermeklónak*«)” (GOMBOCZ 1905: 108).

A hangtani nehézség ellenére biztosra veszem *gyermék* és *gyerék* szavunk együttes ugor eredetét. Használatukban minimális nyelvjárási és stilisztikai különbség tapasztalható (l. H. VARGA 2010).

6. *gyúl* 'to catch fire', *gyújt* 'to light'

A TESz szerint: „Ismeretlen eredetű szócsalád: Alaki sajátosságai és sok származéka arra mutatnak, hogy tagjai nyelvünknek meglehetősen régi elemei lehetnek. A *gyúl* : *gyújt* alaktani viszonyára vö. *fül* : *fojt*, *nyúlik* : *nyújt* stb. – Török származtatása súlyos hang- és alaktani nehézségek miatt nem valószínű...” (TESz 1: 1137a).

EWUng: „Herleitung aus dem Türk ist haupts aus phon Gründen kaum wahrsch” (EWUng 1: 501a).

RÓNA-TAS: „Of debated T origin” (RTA 2011a: 409). „H would be the only source in which the WOT base **jul-* (< **yul-*) is reflected. This would, of course, be possible. But until we find the basic verb in T, we have to leave the question open. LIGETI (1986) did not deal with the word, and BENKŐ (1993–1997/1: 500–501) considered PALLÓ's suggestion improbable for phonetic reasons” (RTA 2011a: 410–411). „H *gyúl-* and *gyújt-* belong together: -t- is a H suff of transitivity and the cluster -lt changes into -jt”²⁴ (RTA 2011a: 411).

Megjegyzések

Jó néhány más igénkkel együtt tótani szempontból ez igen réginnek tűnik, vö. „az abszolút tőhöz tartozó képzők oppozíciója csak igealakokban jelentkezik. Gyakori megjelenési formájuk a cselekvő : műveltető igepár:... *gyúl* : *gyújt*... *hűl* ~ *hűt*...” (BENKŐ 1984a: 84). „Sok ősi és megfejtetlen eredetű tövel és általában korai adathatósággal tűnnek ki a gyakorító (fo-

²⁴ Tehát: *gyúl* + t: **gyült* > *gyújt*.

lyamatos; ikesedve visszaható) *-l-*: műveltető *-t* képzős fiktív tövű igei szembenállások, ami szintén korai keletkezésüket jelzi, nem is szólva maguknak a képzőelemeknek ősi, primér voltáról:... *hűl* : *hűt*, *nyúl(ik)* : *nyújt*... Ha a rájuk vonatkozó etimológiai álláspontok valóban jók, ebbe a képzőpárba illeszkedett bele tőhöz tartozó *l-*jével az ősi *fűl(ik)*, valamint a magyar szempontból tőigei átvételnek számítható *dűl*²⁵ és *gyűl(ik)*: *fűl(ik)* : *fűt*... *gyűl(ik)* : *gyújt*” (BENKŐ 1984a: 172–173).

Ebbe a tőtípusba tartoznak a következő, igen régi igepárok:

fűl ~ *fojt*, finnugor eredetű (l. MSzFE 1: 221–22, TESz 1: 1137a, EWUng 1: 427a, RTA 2011a: 409–411),

fűlik ~ *fűt*, ugor eredetű (MSzFE 1: 225, TESz 1: 1005b–1006b, UEW 2: 879, EWUng 1: 436b–437a, RTA 2011b: 1277),

gyúl- ~ *gyújt-*, valószínűleg ismeretlen eredetű (TESz 1: 1137ab, EWUng 1: 500b–501a, RTA 2011a: 412–414, 2: 1074),

gyúlik ~ *gyújt*, minden valószínűség szerint ótörök eredetű (TESz 1: 1139ab, EWUng 1: 501b–502a, RTA 2011a: 412–414, 2: 1074),

hűl ~ *hűt*, ismeretlen eredetű (TESz 2: 179ab, EWUng 1: 594b),

nyúlik ~ *nyújt*, finnugor eredetű (MSzFE 3: 490–491, TESz 2: 1057ab, UEW 1: 309–310, EWUng 2: 1048b–1049a, RTA 2011b: 1286).

Úgy tűnik, hogy e sajátos tőalternációt mutató igepárok az ősmagyar kor produktumai.

K. PALLÓ a TESz állásfoglalásával vitázva megpróbálta igazolni *gyúl* ~ *gyújt* igepárunk törökségi eredetét (K. PALLÓ 1971, 1982: 97–98), de mivel „H would be the only source in which the WOT base **jul-* (< **yul-*) is reflected” (RTA 2011a: 410–411), sikertelennek kell tekintenünk e kísérletet, éppen ezért fogalmazódott meg az „Of debated T origin” (RTA 2011a: 409), de ez indokolatlanul nagyon engedékeny minősítés. Csak az látszik biztosnak igepárunk tótani viselkedése folytán, hogy a magyar szókincs igen régi elemeiről van szó, de rokon nyelvi megfelelőket nem találtak a kutatók.

7. *izzik* 'to glow, be hot'

MSzFE: Igen bizonytalanak tekinti e szó finnugor eredetét (l. *izzad* alatt). „Talán egyeztethető...” (MSzFE 2: 334), oka pedig a szokatlan finnugor alapnyelvi **ä* > ma. *i* változás, továbbá: „Nehézséget jelent a magyar szó vegyes hangrendűsége is. Az *izzad* csak akkor kapcsolható össze a fgr. szavakkal, ha vegyes hangredű szavaink analógiájára vált magas hangú szóból vegyes hangrendűvé” (MSzFE 2: 335).

²⁵ L. *dől* (TESz 1: 668b–669a) és *düllő* (TESz 1: 697ab) alatt.

A TESz (2: 255a) is bizonytalannak tekinti. Az MSzFE kétségeit még meg is toldja a R *iszó* szó *ó* elemének kétséges voltával: „a magas hangrendűség csak látszólagos: az e korban gyakori nyomdai betűhiány eredménye” (i. h.).

RÉDEI az UEW szerkesztésének idején foglalkozott ezen szavunkkal, szóvá tette egyebek közt a finnugor alapnyelvi **s* > ma. *z* változás szabálytalanságát: „Il faut se garder de poser une évolution proto-ougrienne *-*s*- > hongrois -*sz*- sur la foi du mot *fészek* 'nid'. Nous sommes, en effet, en présence d'un changement *-*s*- > *-*ś*- > hongr. -*sz*- survenu sous l'effet de l'entourage vocalique palatal, dans un dialecte du proto-ougrien. Certains exemples comme *ázik* 'se mouiller', *izzad* 'suer' laissent supposer une évolution POu–PFOu, *-*s*- > hongr. -*z*-. Mais ces étymologies sont suspectes, d'une part en raison des exceptions à l'évolution POu–PFOu *-*s*- > proto-ougrien *-*θ*- > hongrois *∅* et d'autre part à cause d'autres »ir-régularités«” (RÉDEI 1972: 233, jegyzet). Nyilván itt előadott véleményének köszönhető, hogy az UEW (1: 27) már kizárta ezen igénket finnugor kori szókincsünkéből.

UEW: FU **ās3-* 'heizen; sehr heiß, sehr warm sein' > zürj. S P *ezji-* 'sich entzünden, Feuer fangen', osztj. V *öl-*, DN *ēt-*, O *āl-* 'heizen, einheizen' (UEW 1: 27, még l. UEW 3: 7).

EWUng: „Unbek Urspr... Fgr Erklärung und Herleitung aus dem Atürk sind kaum wahrsch” (EWUng 1: 635a).

RÓNA-TAS: „E/H The H word has a very uncertain FUgr etymology. A word which occurs in the Osty, Zyr and Voty lgs was reconstructed as FUgr **ās3-* 'heizen, sehr heiss, sehr warm sein' (RÉDEI 1986–1991/1: 27), to which RÉDEI added: »Mehrere Forscher... haben das ung. Wort *izzad*- (altung. *isz-*) 'schwitzen' mit den obigen Wörtern verglichen. Das ung. *izzad*- gehört wegen des inlautenden *zz* (< *sz*) nicht hierher«. Other problems were noted by BENKŐ (1967–1984/2: 255). The reconstructed FUgr open *ä-* could not have produced H *i-*, and the FUgr word is front-vocalic, while the H word is back-vocalic (see also LAKÓ 1967–1978/2: 334–335)... Some old data show an *-s-* such as the one in the Glossary of Gyöngyös (c1560), where we find *isszatt* (in place of present-day *izzadt* 'have sweated'), where the written form <*ssz*> may have indicated a long *-ss-*. Another early spelling fr 1582 *iszó hewség* [isō hōšēg]²⁶ 'glowing hotness', cited fr the SZARVAS – SIMONYI Historical Dictionary (1890–1893) by BENKŐ (1967–1984/2: 255), clearly shows an *-s-*... On the other hand, all data for this very frequent H word with a number of ders are fr

²⁶ Helyesen: *iszó hewseget* (*szerez*) (NySz 1: 1654), és isō hōšēg.

the second half of the 16th c. or later. One source of H *-z-* is FUgr *-s-*; see e. g. H *ázik-* 'to become wet' < FUgr **sosz* or **sīs3* (see LAKÓ 1967–1978/1: 104). Thus we may suppose that the voicing occurred in H (**īsī-* > *īzī-*). This was also supposed by those who tied the word to FUgr words. The H word may be of T origin if T *-s-* was copied as *-s-* by H, and *-s-* became *-z-* in H. The uncertainty is due to the absence of early H data" (RTA 2011a: 472–473).

Megjegyzések

RÉDEI (1972: 233, jegyzet) és RÓNA-TAS (RTA 2011a: 472–473) szavai, valamint a TESz (2: 255) véleménye némi kommentálást igényelnek részemről.

A FU **ä* > ma. *i* változásra biztosan uráli, finnugor és ugor eredetű szavaink körében valóban csak ez az egy adat van, de további öt adatban is csak egy-egy magyar képviselő van (CSÜCS ET AL. 1991: 16). Mivel az uráli/finnugor alapnyelvtől az ugor alapnyelvig és a magyarig bekövetkezett hangváltozási tendenciákról még mindig nincsenek megbízható ismereteink, nem számolhatunk azzal, hogy e magyar hangképviselő absolute kizáró ok lenne.

Az *iszó* adat *ő* eleméről ezt olvashatjuk: „a magas hangrendűség csak látszólagos: az e korban gyakori nyomdai betűhiány eredménye” (TESz 2: 255a). – Nem hiszem, hogy ez betűhiánnyal lenne magyarázható, egyszerű sajtóhibáról lehet szó, mivel az *o* közönséges karakter, míg az *ő* egyáltalán nem, tehát *e z t* lehetett volna kényszerből mással helyettesíteni, az *o-t* nem kellett volna, vö. *iszó hewseget szerez* (KGalg. 1582 G4 = Galgóci kalendárium 1582).

Sokkal problematikusabb a magyarban a szóbeljei *zz* mássalhangzó-képviselő, ahol a gemináció (*z* > *zz*) a kisebb baj. A finnugor alapnyelvi **äs3-* szóbeljei **s-*ének *s* (= *sz*) \geq *z* (\geq *zz*) képviselője jelenti azt a komoly problémát, amely miatt ezen igénket törölnünk kell a finnugor alapnyelvből örökölt szókincsünkből.

Summa summarum: az *izzik* szerintem tehát nem eleme ugor kori szókincsünknek.

RÉDEINEK az alapnyelvi **äs3-* szóbeljei **s-*ének *s* (= *sz*) képviselőjével kapcsolatos eszmefuttatása két ősi szavunkkal is operál, most ezekről szövegek:

(1) RÉDEINEK a *fészék* kapcsán előadott magyarázatáról időközben kiderült, hogy alaptalan, és fonetikailag másként, de teljesen autentikus módon magyarázható: „Zur Zeit der Auflösung der ugrischen Grundsprache lautete 'Nest, Vogelnest' infolge des Wandels **s* > **θ* etwa **peθ3*, das sich

im Urungarischen durch anlautendes $*p > f$ zu $*fe\theta z$ entwickelte. Und bei dieser Entwicklungsphase sind wir zu dem Schlüssel des Rätsels des Sibilanten in ung. *fészék* gelangen:

$$\theta \rightarrow s/fV \underline{\quad}$$

welcher Lautwandel eigentlich als eine Art partielle Assimilation der stridency nach aufzufassen ist (θ ist [-strident], s und f sind dagegen [+strident]) und so ist eine ungarische Form $*fes z$ zustande gekommen, dessen s wegen eines stellungsbedingten Wandels als vollkommen regelmäßig anzusehen ist und aus der die gegenwärtige Form *fészék* durch Anknüpfung des Ableitungssuffixes k ($< *kkz$)²⁷ an den Stamm und durch die Dehnung des Vokals in erster Silbe erzeugt ist" (HONTI 1983: 115, még vö. UEW 1: 375). Erre a hangváltozásra eddig csak ezt az egy magyar adatot ismertük eme tanulmányom megjelenésekor, de három analóg motor-tajgi-karagasz etimológia megerősíti e kivételnek tűnő hangváltozás szabályszerűségét, amely etimológiák, igaz, nem pontosan ilyen eredményt mutatnak (HELIMSKIJ 1987). A *fészék* szóban a hangtani környezetből fakadó részleges asszimilációként bekövetkezett FU $*-s- >$ Ug $*-\theta- >$ ma. $-sz-$ változással még *ezüst* és *vész* szavunkban is számolhatunk, ezekről l. 51. **Az alapnyelvi szibilánsok képviselőitől.**

(2) RÉDEI szerint *ázik* igénkben is z képviseli az alapnyelvi $*s$ -t (RÉDEI 1972: 233, jegyzet). Az *ázik* és az *aszik* hangtani hasonlóságot mutatnak, továbbá az *olvad* szemantikailag valamelyest közel áll ezekhez, ezért mindhármukról írok. Ezek eredetéről így nyilatkoznak a magyarországi szótárak (időrendben):

7.1. *ázik*

FU $*sjsz-$ vagy $*sosz-$ ($*sōsz-$) (MSzFE 1: 104; nem közöl alapnyelvi jelentést),

FU $*sjsz-$ vagy $*sosz-$ ($*sōsz-$) (TESz 1: 205ab; nem közöl alapnyelvi jelentést),

FU $*s szsz-$ 'naß werden' (UEW 1: 452–453; a ma. *áz-* nem tartozik ide a z -je miatt, UEW 1: 453), de l. még 7.2.1. **Az *ázik* és az *aszik* viszonyáról** című passzust,

Ug $*\theta szsz-$ 'naß werden' (UEW 2: 845),

Ug $*\theta szsz-$ 'naß werden' (EWUng 1: 63a; alternatív alapalak és eredeztetés),

FU $*s szsz-$ 'naß werden' (EWUng 1: 63a; alternatív alapalak és eredeztetés).

²⁷ Ugor kori eseményről lévén szó, helyesen így kell lennie: $*kz$.

Ha a FU *sšs3- 'naß werden' (UEW 1: 452–453) hangalakú rekonstrukcióból indulunk ki, akkor Ug *θaθ3- alakhoz jutunk, amelynek OUg *θǎθ- ~ *θǎθā- a folytatója, ebből szabályszerűen ósoszjtj. *λǎλ- ~ *λǎλλ- és ósvog. *tāt- ~ *tātā- lett (vö. HONTI 1982a: 137). Az ősmagyarban disszimilációval *θaθ3- > *θas3- keletkezett, ez pedig (*θas3- > *has3- >) *as3- [= asz3-] 'naß werden' hangalakot eredményezett (l. 7.2.1. **Az ázik és az aszik viszonyáról**).

Az Ug *θšć3- 'naß werden' (UEW 2: 845) esetében az Ug *θas3- rekonstrukciót egyszerűbb, mert az oszjtj. V *lǎstǎ-* 'tauchen, begießen', Vj *jǎstǎ-* 'befeuchten, begießen', Kr *tǎstǎ-* 'tauchen', Kaz *λǎstǎ-* 'in Wasser anfeuchten' és a ma. *áz-* közvetlenebbül levezethető. Ezt annak ellenére javaslom, hogy míg a biztos etimológiák közül tizenkilencben rekonstruálható alapnyelvi U/FU/Ug *-ć-, csak négyben U/FU *-š- (CSÚCS ET AL. 1991: 128–129, 159), az előbbire tizenkét magyar adat van, az utóbbira azonban egy sincs. Az Ug *θšć3- (UEW 2: 845) = *θas3- (H. L.) 'naß werden' és a FU *sšs3- (UEW 1: 452–453) 'id.' hangtanilag annyira közel állnak egymáshoz, és jelentésük is (szinte) azonos, ezért azt sem tartom teljesen lehetetlennek, hogy finnugor alapnyelvi örökségként valamiképpen összetartoznak. Itt az egyetlen, de komoly problémát ezen rekonstrukciók oszjtják képviselőinek szóbelseji mássalhangzója (-s- ↔ *-λ-) okozza: (Ug *θšć3- [UEW 2: 845] / *θas3- [H. L.] >) oszjtj. V *lǎstǎ-* 'tauchen, begießen', Vj *jǎstǎ-* 'befeuchten, begießen', Kr *tǎstǎ-* 'tauchen', Kaz *λǎstǎ-* 'in Wasser anfeuchten' (ahol a -tǎ- természetesen képző) (UEW 2: 845) ↔ (FU *sšs3- >) oszjtj. V *lǎl-*, Vj *jǎl-* 'feucht, naß werden', Kam *tāt-* 'quellen', Kaz *λǎλ-* 'feucht, naß machen' (UEW 1: 452–453). Ha ezen oszjtják szavak (és a magyar *áz-* is) a FU *sšs3- ra mennek vissza, akkor az obi-ugor alapnyelvben talán *θōθ- (~ *θǎθ-) lehetett az ige hangalakja. Ha az előoszjtjában *θVθ- szóhasadás következett volna be: *θVθ- ~ *θVs-, akkor egy töről fakadottnak tekinthetnénk e két oszjtják igét, de az esetleges szóhasadásnak nem tudom okát adni. Az ősma. *-s- > ma. -z- változást illetően l. 7.2.1. **Az ázik és az aszik viszonyáról**.

7.2. *aszik*

Ug *sšš3- (MSzFE 1: 98; nem közöl alapnyelvi jelentést),

Ug *sšš3- (TESz 1: 187a; nem közöl alapnyelvi jelentést),

Ug *θšs3- 'trocknen, dorren' (UEW 2: 844) = ?*θas3- (H. L.),

Ug *θšs3- 'trocknen, dorren' (EWUng 1: 53b–54a).

Az MSzFE és a TESz által közölt Ug *sšš3- (= ?*θas3- [H. L.]) alakot korai ugor korinak (≈ FU) tekinthetnénk, míg az UEW és az EWUng Ug *θšs3- 'trocknen, dorren' (= ?*θas3- [H. L.]) rekonstrukcióját kései ugor

alaknak, amelyből mind az obi-ugor, mind a magyar szóváltozatok megszülettek. Tehát:

korai Ug **sás3-* (H. L.) > kései Ug **θas3-* (H. L.)

> OUG **θōs-* ~ **θāsā-* > vogul **tāš-* ~ **tāšā-* ~ osztják **šāsā-* ~ **sos-* (vö. HONTI 1982a: 140),

> korai ősmagyar **θas3-* > **has3-* > kései ősmagyar **as3-* (= **asz3-*), vagyis az **as3-* (= **asz3-*) 'trocken werden' és az **as3-* (= **asz3-*) 'naß werden' igék azonos hangalakúak lettek.

7.2.1. Az *ázik* és az *aszik* viszonyáról

Az **as3-* (= **asz3-*) 'naß werden' így tehát homonim formát és egyúttal antonim párt alkotott az **as3-* (= **asz3-*) 'trocken werden' igével az ősmagyar korban, vagyis: **as3-* 'naß werden' ↔ **as3-* 'trocken werden'. Itt feltétlenül radikális megoldásra volt szükség: az egyik igének vagy el kellett volna tűnnie, vagy meg kellett volna változtatnia hangalakját, hiszen az azonos hangalakok éppen ellentétes jelentések hordozói voltak. A másodikként említett lehetőség, vagyis a hangalaki elkülönülés következett be: **as3-* > **az3-* 'naß werden' ↔ **as3-* 'trocken werden' < **as3-* (HONTI 1974: 369); a 'naß werden' első szótagi magánhangzójának a megnyúlása tette teljessé a szemantikai oppozíció mellett a világos hangalaki különbséget.

7.3. *olvad*

FU **sula(-)* 'olvadt; olvad' nomenverbum (MSzFE 3: 500–501),

FU **sula(-)* 'olvad, olvadt [igenévszó]' (TESz 2: 1079),

FU **sula* 'geschmolzen, aufgetaut; schmelzen, tauen' (UEW 1: 450–451),

FU **sula* 'geschmolzen, aufgetaut; schmelzen, tauen' (EWUng 2: 1061b),

FU **sula(-)* > Ug **θula(-)* > OUG **θāla(-)* > osztják **θāla*, **θāl-* ~ **θāla-* ~ vogul **tāl-* ~ **tāla-*, ősmagyar **θol3-* > **hol3-* > magyar *ol-*.

7.3.1. Az *ázik*, az *aszik* és az *olvad* viszonyáról

E három magyar ige (*ázik*, *aszik*, *olvad*) mind a víz hatásának vagy halmazállapot-változásának eredményét fejezi ki.

Úgy látom, hogy *ázik* igénk mégis lehet a FU **sšs3-* 'naß werden' (UEW 1: 452–453) leszármazottja.

Ezek közül tehát kettő – legalábbis elvben – azonos hangalakú lehetett az ősmagyar korban:

FU **sšs3-* / korai Ug **θaθ3-* > kései Ug **θas3-* (H. L.) > korai ősm. **θas3-* > **has3-* > kései ősm. **as3-* > ma. *áz-ik* 'naß werden', Ug **θšs3-*

(= Ug $*\vartheta as3-$, H. L.) > korai ősma. $*\vartheta as3-$ > $*has3-$ > kései ősma. $*as3-$ > ma. *asz-ik* 'trocken werden'.

A magyar (ma passzív, fiktív) igető, az *ol-* (< ősmagyar $*hol3-$ < Ug $*\vartheta ula-$ < FU $*sula-$) az ősmagyarban egy ideig a másik két igéével azonos szókezdő mássalhangzót tartalmazott, a víz révén pedig szemantikailag volt köze hozzájuk. Ennek a két körülménynek nyilvánvaló hatása volt ezen igecsoport tagjainak további életére. „A szavak a l a k j a é s j e l e n t é s e kölcsönösen hatással van egymásra, és a homonímia, szinonímia, biszemantizmus, poliszemantizmus, kontamináció, analógia stb. problémája nem kerülheti el az etimológus figyelmét” (KISS 1976a: 36; kiemelve az eredetiben, H. L.). Ez esetben különösen világosnak, egyértelműnek látszik, hogy a hangváltozás, a disszimiláció a világos jelentésmegkülönböztetés fennmaradását szolgálta.

8. *kebel* 'bosom, breast'

Az MSzFE és az UEW nem tartja számon ősi szavaink közt. Egyéb etimológiai szótáraink így vélekednek e szavunkról:

TESz: *kebel* 1. 'öl; Schoß', 2. 'mell, mellrész'. „Ismeretlen eredetű. Úgy látszik, hogy eredeti jelentése 'hajlás, öblösség' lehetett, ebből fejlődött hasonlóságon alapuló névátvitellel az 1–2. jelentés... Ugor egyeztetése hangtani és alaktani okok miatt nem fogadható el” (TESz 2: 417a).

Az EWUng (1: 716a) ugyanígy vélekedik.

FUTAKY (2001: 28–30) is foglalkozott e szavunkkal. Munkájában ismerteti e szavunk kutatásának történetét. Ebből kiderül, hogy SZ. BÁLINT GÁBOR (1877: 27, 48. jegyzet) és RAMSTEDT (1935/1976: 230) szavunk eredetijét a mongolban vélte megtalálni. SINOR (1967: 197–198, 1969: 276) is a mongol *kebeli* 'kebel; Busen' szóból kívánta eredeztetni. Azt a lehetséges ellenvetést, hogy a magyarok nem éltek mongolok által is lakott területen, „argumentum ex silentio”-nak vagy még annál is rosszabbnak minősítette arra hivatkozva, hogy a Volga vidékén beszélt nyelvek szókincsében kimutathatók olyan szavak, amelyek összetartozhatnak mongol lexémákkal. FUTAKY a közvetlen magyar–mongol kapcsolatok feltevése helyett új ötlettel állt elő: „a magyar *kebel* szó eredetkérdésében a legkorábbi mongol formáknak nincsen közvetlen szerepe, az átvételt a kései ősmagyar korra, a Kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok idejére tehetjük” (FUTAKY 2001: 30; kiemelve az eredetiben, H. L.). Az avar–magyar nyelvi kapcsolatok ötlete kellő kritikában részesült:

(1) „... akár az ázsiai... akár a pannóniai avarok nyelvéről ma sem tudunk sokkal többet (majdnem semmit), mint jeles eleink... A »mongolos« szavaink kérdése régi (és néhai LIGETI tanár úr kemény s nagyrészt helytálló ítélete ellenére sem egészen lezárt kérdés, pl. ami *kebel* szavunkat és

mongol *kebeli/kegeli* – mai halha *xewel* 'has; anyaméh' és *xeel* 'magzat' –, valamint mandzsu *xefeli* 'has' társát illeti), az avar hátterű tunguz feltevés azonban új" (KARA 2002: 491).

(2) „KARA GYÖRGY bírálatának minden megállapításával egyet lehet érteni. Az etimológiák 1. többemeletes, egyenként bizonyítatlan feltevésekre épülnek; 2. Igen sok látszat-egyezés van a javasoltak között; 3. A szerző által idézett mandzsu, tunguz, mongol és kínai szavak belső története nincs tisztázva FUTAKYnál, ezek tisztázása az etimológiák többségét lehetetlenné vagy még bizonytalanabbá teszi; 4. Nem veszi tekintetbe az általa idézett szavak belső hangtörténetét; 5. Hiányzik az »altaji« szavak morfológiai elemzése, tövek és képzők nincsenek az eredeti nyelvben elválasztva, vagy ha néha igen, akkor többnyire tévesen; 6. A jelentések összefüggése sok esetben olyan távoli, aminek alapján a javasolt szó és magyar párjának összekötése nem fogadható el" (RÓNA-TAS 2003: 219).

Tudtommal WIDMER ANNA (2007a, 2007b) foglalkozott utoljára e szavunk eredetével. Amint WIDMER (2007a: 305, 2007b: 146) utal rá, elsőként MUNKÁCSI (1894a: 158, jegyzet, 1894b: 261, jegyzet, 1895: 177, 258) egyeztette *kebel* szavunkat a vog. *kēmpli* 'Kleiderschoss' szóval (ugyanígy SIMONYI 1899: 434), ezt BÁRCZI (SzófSz 156a) is elfogadta, sőt kérdőjellel osztják szót is idevont: *kimehl* 'ruha öble'; ez gyaníthatólag CASTRÉN szurguti osztják adata lehet, vö. Sur *kīmeŕ*, Irt *kīmet* 'Falte, Saum' (CASTRÉN 1858/1969: 81b). Ez a nézet azonban nem került be az MSzFE-be és az UEW-be sem, a TESz pedig egyértelműen elutasította, és az EWUng sem említette meg.

RÓNA-TAS: *kebel* „Of debated T origin" (RTA 2011a: 516), egyszer azonban mégis mintha biztosnak minősítené (RTA 2011b: 1145). A RÓNA-TAS által bemutatott etimológiai alternatívák nekem merő spekulációnak tűnnek.

Megjegyzések

Ezek után lássuk az obi-ugor adattárt:

Vog. N *kēmpli*, K LM LU P *kēpəl*, T *kipli*: 'ruhaszárny, пола, Schoss des Kleides' (M-WWb 205a), TJ TČ *kipli*·, KU KO *kēpəl*, KM *kēĕĕpəl*, KO *kēĕĕpəl*, P *k'ēĕpəl*, LO *kēmpli*, So *k'ēmpli* 'Schoß, Saum (eines Kleides)' (K-WWb 336b),

Osztj. V Vj *kiməl*, Trj *kiməλ*, DN Kr C *kimət*, Kaz *kīməλ*, O *kiməl* 'пола, борт у одежды, Saum des Kleidungsstückes; Rand | край (z. B. e. Sumpfes, e. Stadt' (DEWOS 638). „Vgl. 656 *kəpəl* (ST.)" (DEWOS 639), DN Kr C *kəpəl* 'борт, рубец; umsäumter Rand e. Kleidungsstückes), Saum', „Vgl. 638 *kiməl* (ST.)" (DEWOS 656). A DEWOS (639, 656) kér-

dőjellel kapcsolja össze az itt idézett V Vj *kiməl* és DN Kr C *kəpəl* szavakat, és (STEINITZ 1960: 346 nyomán) az előbbi osztják szókkal egyezteteti a következő vogul adatokat: TJ TČ *kiplī*, KU KM KO *kəpəl*, So *kəmpli* 'Saum, Rand'.

WIDMER szerint az obi-ugor szók és a ma. *kebel* családjának alapszava tehát a ma. *ki* határozószó (és igekötő) ugor alapnyelvi előzménye volt – vö. Ug **ki(-mə)*, **kü(-mə)* 'das Äußere', mit Kasussuffixen: 'außen, draußen, aus, hinaus usw.' (MSzFE 2: 364, UEW 2: 857) –, amelyhez **-m*, **-p*, **-mp* főnév- és/vagy adverbiumképző csatlakozott, amely további **-l* képzővel egészült ki, így születtek meg az idézett vogul és osztják alakok, valamint a magyar *kebel* (WIDMER 2007a: 306–307, 2007b: 146–148).

Hang-, alak- és jelentéstani szempontból kifogástalanul ideillik továbbá a következő vogul szó is: N *kamp*, *kap*, LM *kämp*, *käp*, *khäp*, P T *kəp*, K *kämp* 'domb', N *kam-puŋk*, P *kəp-pəŋk* 'szeméremdomb, domb; Venusberg, Hügel' (*puŋk*, *pəŋk* 'fej') (M-WWb 190b), LM *kəmp* (*kämp* ~ *käp*), LU *kəm* 'héj, Schale', LM *ňämreχ-kəmp*, *ň.-kämpä*, *ň.-kämpä*, LU *ňäreχ-kəm* 'tojáshéj, a tojás belső, fehér hártýája; Eierschale, innere weiße Haut der Eier' (*ňämreχ* 'tojás') (M-WWb 205a), TJ TČ *kəmp*, KU KO *kämp*, KM *kämp*, P *kəmp*, LO *kám'p*, So *kämp* 'Hügel, Übermaß, Überfluss', TJ *kəmppeŋ*, LO *kám'ppuŋk*, So *kämppuŋk* 'Venusberg' (TJ TČ *pəŋ*, KU KO *pəŋ* stb. 'Kopf, Haupt', K-WWb 610a), TJ TČ *kəmpəl*, KU *kämpätätəl*, KM *kämpätätl*, P *kəmpəət.tl* (Px. Sg. 3. + Instr.), LU *kəmbl*, LO *kämp'l* 'übevoll', KM (folklórszó) *kämpəŋ* 'stark' (K-WWb 312a). – A KM *kämpəŋ* szó 'stark' jelentését bizonyosan a P K *kəm* 'erő; Kraft', K *kəmən* 'erős'; stark' (M-WWb 218b), KU *küm* 'Kraft', *kümŋ*, *kəmən* 'stark, kräftig, rasch' (K-WWb 309a) szó befolyásolta.

WIDMER logikus, meggyőző magyarázata rehabilitálta MUNKÁCSI egyeztetését. WIDMER előtt senki sem figyelt föl az adverbium és a belőle alakult főnevek kapcsolatára, én is egymástól független szavaknak véltem őket: obi-ugor **kī(m)pəl* > vog. TJ TČ *kiplī* stb. 'Saum, Rand' ~ osztj. V Vj *kiməl* 'id.', obi-ugor **küm* / **kün* > vog. TJ *kün* stb. 'hinaus' ~ osztj. V Vj *küm* stb. 'id.' (HONTI 1982a: 151).

A *kebel* és az itt említett egyéb ugor szavak, amelyek az ugor adverbiumból alakulhattak, mind 'kitüremkedés; Ausbuchtung' jelentésre mehetnek vissza, tehát e szavunk biztosan az ugor alapnyelvből öröklöttek tekintendő.

9. kert 'garden'

Az MSzFE (2: 354–355) a *kerül* ige szócikkében mutatja be e szót nagy rokoni társaságban. Az MSzFE a szócsaládot hangfestő jellegűnek minősíti.

A TESz is a *kerül*, *kerít*, *kering* igék (TESz 2: 464b–465b) *ker-* alapszava származékának tekinti (TESz 2: 463b–464a), továbbá vö. *keret*: „Nyelvújítási származékszó: a *kerül*, *kerít*, *kering* szócsalád kielemezett *ker-* tövéből alkották *-t* deverbális névszóképzővel. Megteremtésével tehát voltaképpen az elhomályosult eredetű *kert* főnév alakítani változata jött létre” (TESz 2: 461b).

Az UEW (1: 147) ugyanúgy jár el, mint az MSzFE („Onomat.?”).

Az EWUng is a *kerül* (EWUng 1: 740ab) családjába sorolja a *kert* szót (EWUng 1: 739ab).

BENKŐ szerint ennek *t* eleme deverbális képző, amely „igenévképző előzményű. Ahhoz... kétség sem fér, hogy... a témakörünkbe vonható *kert* a deverbális *-t*-t példázza, valószínűleg éppen igenévi előzménnyel. Nem is szólva az *sz*-szel bővülők efféle képzős nomenszármazékairól (*hit*, *ét*, *lét* stb.), amelyekben a befejezett melléknévi igenév-előzmény teljesen nyilvánvaló” (BENKŐ 1984a: 103–104).

RÓNA-TAS viszont így vélekedik: „*kert*... *kert* < *kert(e)* ← WOT **kärtä* | VBulg **kärtä* (← Os *kärt* ← Ir < IE **garda*) → Mord, Zyr *karda* (→ Vog and Osty *karda*), Tat *kirte*, Bashk *kärtä* etc. [Bekezdés] Of possible T origin” (RTA 2011a: 535). „A possible solution is that all three lgs, Os, H and T, copied the word fr an Early Middle East Ir lg other than Os” (RTA 2011a: 537). RÓNA-TAS véleménye: a nagyon régi magyar deverbális nomenképző mindig *-Vt* alakban csatlakozik az igetőhöz, ezért „It is very unlikely, though not impossible, that the H word *kert* is a H der fr a FUgr base” (RTA 2011a: 537). Vö. **kerä* 'rund, rollend; sich drehen, drehen, wenden' FU > ma. *kerek*, *kerék*, *kerül*, *kerít*, *kert* (UEW 1: 147).

Megjegyzések

A csuvas szó nem lehet törökségi eredetű, és aligha különíthető el az iráni és a nem iráni szavaktól (RTA 2011a: 536). Mindezek indogermán **g^[h](e)rd^[h]*- (jelentésmegadás nélkül) (GAMKRELIDZE – IVANOV 1984: 744), ill. **g^h(e)rd^h*- < **gher-/ġ^her-* 'fence in, surround' tőből vezethetők le (GAMKRELIDZE – IVANOV 1995: 647). Ennek az indogermán alapnyelvi szónak egyebek közt a következő folytatói vannak: gót *gards* 'дом; house', óizlandi *garðr* 'ограда; fence, yard', óangol *geard* 'загородка, сад, огород; fence, garden' (mai angol *yard* 'udvar'), ófelnémet *garto* 'сад; garden' (mai német *Garten* 'kert'), görög *χόρτος* 'огороженное место', *khórtos* 'fenced area, fence', velszi *garth* 'огороженное место; enclosed

area', óegyházi szláv *gradŭ* 'крепость, город, сад; fortress, city, garden' (GAMKRELIDZE – IVANOV 1984: 744, 1995: 647–648).

Az oroszba a csuvasból került át a *карда* 'задний двор, загон для скота', vö. csuv. *karDa* 'хлев' (VASMER 1953/2012: 530–531, 1967: 196). A francia *jardin* 'kert' (< frank **gart* vagy **gardo*) germán eredetű, ebből került át a spanyolba a *jardín* 'id.', az olaszba a *giardino* 'id.' és az angolba a *garden* 'id.'. A latin *cohors* 'bekerített hely stb.' < **co-grhtis* (ERNOUT – MEILLET 2001: 131a), *hortus* 'kert' (< *hortus gardinus* 'jardin entouré d'une clôture') szóval való esetleges kapcsolatára l. ERNOUT – MEILLET 2001: 300ab, BLOCH – VON WARTBURG 2004: 349b. A finn *kartano* 'udvarház, udvar' germán (*gardan*) eredetű (SSA 1: 318b). A mordvinban is van hasonló szó: М *карда* 'хлев, конюшня', Е *кардо* 'хлев', *кардаз* 'двор' (VERŠININ 2004: 109), ennek a forrása is a csuvas (MdWb 2: 619b). A votják *gurt* 'деревня, селение', a zürjén *gort* 'дом' az ugyanezen indogermán szócsaládba tartozó valamilyen iráni szóból való átvétel (JOKI 1973: 262–263, KĚSK¹ 79, KĚSK² 79, GAMKRELIDZE – IVANOV 1984: 744, 1995: 647). Ez a zürjén szó pedig átvándorolt az osztjákba: Ni *kurt*, Kaz *қрт* 'Dorf' (TOIVONEN 1956: 34, DEWOS 687) és a vogulba: KM KO *koart*, LU *kārtā*, So *kārta* 'Hof' (RÉDEI 1970a: 111), N *kortā*: *kēr-k.* 'vas-sánc' (VNGy 2: 69; *kēr* 'vas', M-WWb 208a). Úgy tűnik tehát, hogy itt egy igen kalandos és nagy utat bejárt vándorszóval van dolgunk (még vö. ABAEV 1959: 586–587, VASMER 1953/2012: 297, 302, 1964: 443, 450, PARTRIDGE 1978: 246b–247a, 814b, TRUBAČEV 1980: 33–41, ONIONS 1998: 389b, 1018a, KLUGE 2002: 331b–332a, BLOCH – VON WARTBURG 2004: 349b, VERŠININ 2004: 110, PFEIFER 2010: 399b, RTA 2011a: 536–537 – különösen pedig DOLGOPOLSKY 2013: 836–838)!

A fentiek alapján biztosra veszem, hogy e szó finnugor eredetű igetöbbl képzett főnév, de az is elképzelhető, hogy befolyásolhatta a finnugor eredetű szót a hozzá mind hangtanilag (*kVr*), mind jelentésánál (‘vmi vmit körül fog, körbevesz’) közel álló idegen nyelvi (törökségi?) forrás.

L. még **34. kerül.**

10. *orvos* 'physician'

Az MSzFE (2: 505–506) az UEW-vel (1: 253) egyezően finnségi és lapp szókkal egyezteteli, de valamilyen törökségi szóból is származtathatónak véli. Az MSzFE-vel azonos módon ítéli meg a TESz (2: 1096b–1097a).

RÄSÄNEN (1969: 24) a finn *arpa* szót tildével (~) összekapcsolta a törökségi *arba* 'hexen, bezaubern, wahrsagen, besprechen (Krankheiten)', *arva* 'Zaubersprüche murmeln' stb. szócsaládjával. Az ugyanezen szócsaláddhoz tartozó ujjur *arwyš* 'Zauberformel, Zauber' szót a ma. *orvos* forrá-

sának minősítette, de RÓNA-TAS ezt „morphologically obscure”-nak tartja (RTA 2011a: 658).

UEW: **arpa* 'irgendein Wahrsagungs-, Zaubermittel' FU > ??[fi. *arpa* 'Wahrsagungsgerät, Schlagrute um verborgene Dinge zu entdecken', észt *arp* 'Los, Zauberei', *varp* 'Zauber, Verhexung...', lapp N *vuor'be -rb-* 'each of the two or more pieces of wood, stones etc., used by persons who are going to cast lots something'], ??ma. *orvos* 'Arzt; (dial.) Arznei; (dial.) Zauberer, Hexenmeister' (UEW 1: 16).

Az EWUng (2: 1071b–1072a) szerint a finnugor nyelvekbeli szónak lehetnek törökségi kapcsolataik (ezt nyilván RÄSÄNEN nyomán véli így, l. alább).

RÓNA-TAS: „*orvos*... 'physician'... | *orvoš* < **urvoš* < **urvoči* ← WOT **orwuči* < **arwuči* < **arwilčiči* | EOT *arwiščiči* 'spell-binder, sorcerer' < *arwiš* 'a magic spell' < *arva-* 'to make magic, to cast spells'. [Bekezés] Of debated T origin” (RTA 2011b: 656).

Megjegyzések

Az UEW a jelentést megnyugtatóan értelmezi, ezt a szláv párhuzam is támogatja (l. alább). Ehhez még érdemes hozzáfűznöm, hogy a FU, ?U **luke* 'Zahl, Anzahl; zählen, rechnen' (UEW 1: 253) leszármazottai részben hasonló jelentésviszonyokat tükröznek (HONTI 1993a: 120–122, 255), miként a né. *Zahl, zählen, erzählen* és nagyszámú germán megfelelője is (HONTI 1993a: 256).

Szemantikai szempontból az orosz *врач* 'orvos' sem közömbös, amely a *врамя* 'hazudik, fecseg' igével függ össze (VASMER 1953/2012: 234–235, 1964: 361). A *врач* az oroszban a 11. századtól ismert, de a várható keleti szláv **ворочь* nincs adatolva (ČERNÝH 2004a: 169b–170a), talán ezért is számítható óegyházi szláv jövevénynek (vö. PREOBRAŽENSKIJ 2010a: 100b–101a).

A „finnségi ~ magyar” egyeztetés legfőbb akadálya szerintem, hogy csak távoli rokon nyelvekben vannak megfelelők. A szokatlan hangtani jelenségeket (finn–magyar vokalizmus, az észt szókezdő *v-*) a jelentésből fakadó affektivitás magyarázhatja.

Szerintem mind a finnugor, mind a törökségi származtatásnak vannak nehézségei, de mindegyiknek van valószínűsége is, bizonyossággal egyik sem zárható ki, de talán lehetséges, hogy egy finnugor kori 'varázsol' jelentésű szó az ősmagyar korban bekövetkezett törökségi kapcsolatnak köszönhetően erősíthette meg pozícióját.

11. *sajt* 'cheese'

A *sajt* és a *sajtó* kapcsolata is szóba hozandó (indokolását l. alább).

Az MSzFE és az UEW egyáltalán nem szól a *sajt*-ról, a TESz (3: 474b) törökségi jövevényként magyarázza, az EWUng (2: 1298ab) iráni eredetűnek tekinti, és török származását alig valószínűnek minősíti. RÓNA-TAS szerint pedig e szavunk „Of Ir origin but perhaps through T mediation” (RTA 2011b: 688), és így a *sajtó* persze egyáltalán meg sincs említve a könyvben!

MSzFE: A *sajtó* szót talán egyeztethetőnek tekinti a következő osztyák szóval: Kaz *šnitəŋ*: š. *qyðλ* 'schwere, lange Rentiernarte (für Waren; mit Seitenbrettern und einem Brett hinten)', DN *išūiattā* 'ertrinken, zu Boden sinken, versinken', Kaz *šqiλəti* 'ver-, einsinken (ins Wasser stb.)', O *səui-ləda* 'untersinken, versinken (ins Wasser)' stb. (KT 925b–926a, MSzFE 3: 542). Ugyanezt az álláspontot találni a TESz-ben (3: 475b) és az EWUngban (2: 1299a) is.

Fontos kritikai észrevétel: Az MSzFE, a TESz, az UEW és az EWUng által idézett és a ma. *sajtó*-val egyeztetett osztyák szó a **čuj-* (**čaj-* ~ **čij-*) DEWOS-szócikkben található, vö. pl. Vj *čujəyəl-* 'versinken, allmählich zu Boden sinken' (DEWOS 244). Viszont az oszty. Kaz *šəjtəŋ*: š. *qχəλ* 'schwere, lange Rentiernarte (für Waren; mit Seitenbrettern und einem Brett hinten)' szót az MSzFE és nyomában a többi, későbbi magyarországi etimológiai szótár csak félreértésből sorolhatta be az Ug **čajə-* 'drücken, pressen' alá, ezen osztyák szó ui. a zürjén eredetű Trj *čəyit*, Kam *čəjət*, Ni Šer Kaz Sy *šəjət*, O *sajət* 'рубель; Rubel, Silber-, Papierrubel; пpyт; dünne Rute, Stange' származéka (KT 925b–926a, TOIVONEN 1956: 77, DEWOS 245–246, még vö. RÉDEI 1970a: 147)!

Megjegyzések

A *sajt* és a *sajtó* szavunk közti esetleges kapcsolat gondolata a CZUCZOR – FOGARASI-szótárban merült fel (amelynek az alábbi idézet tanúsága szerint volt előzménye), mégpedig egyértelműen elutasító értelemben a *sajt* címszó (CzF 5: 678–679) alatt: „Azon vélemény, mintha a *sajt* a sajtólással (préssel) volna fogalmi és elemi rokonságban, azért nem valószínű, mert a sajt lényegéhez nem tartozik, hogy sajtólt legyen, miután a sajtnek sajtólatlan nemei is vannak...” (i. m. 679). Ez a vélemény tükröződik etimológiai szótárainkban, utalás sincs a két szó esetleges etimológiai kapcsolatára (vö. MSzFE 3: 542, TESz 3: 474b, 475b, UEW 2: 841, EWUng 2: 1298ab, 1299a, l. továbbá: RTA 2011b: 688–689).

A CZUCZOR – FOGARASI véleményével ellentétben azonban eléggé általánosnak tűnik a sajt készítés során a sajt préseleése, sajtólása, vö. *sajtfa-csaró* 'esztergályozott kis kézi sajtprés', *sajtnyomó* 'sajtprés' (ÚMTSz 4:

807ab), *sajtprés* 'az a négylábú, asztal, pad v. szék alakú eszköz, melynek segítségével a formába tett sajtból a savót kinyomják, kipréselik; sajtnyomó, sajtnyomtató', *sajtruha* 'sajtkészítéskor haszn., ritka szövésű vászon-darab, amely a beöntött aludttejből, ill. túróból kinyomott, majd lassanként kicsepegő savót átengedi', hasonlóan: *sajttej* (ÚMTSz 4: 809b), *sajt, sajtóprés* (MNL 4: 390b, 391b). Ezért szerintem – a „Wörter und Sachen” szellemében – a két szónak igenis elemi köze van egymáshoz.

Az a hangtani megjegyzés, miszerint a ma. *sajtó* és az osztj. DN *čujat* 'ertrinken' stb. csak akkor tartozhat össze, ha a magyar szó *t*-je képző, és *j*-je **j*-ből, nem pedig egy hajdani **kt* **k*-jából keletkezett, könnyedén elhárítható. Az Ug **čajz*- 'drücken, pressen' ige-tőhöz csatlakozhattak képzők, az osztják esetében van **l* képzős származék is (Kaz *šqjλə*- 'ver-, einsinken', O *suwilə*- 'untersinken', UEW 2: 841; ezen igék ősosztj. **šuj(ə)lə*-alakra mehetnek vissza). Jelentéstanilag sem lehet probléma, vö. „Zur Bedeutung 'sinken, versinken' im Ostj. vgl. finn. *painaa* 'drücken, pressen' ~ *painua* 'sinken, versinken'” (UEW 2: 841) ~ *painava* 'schwer; gewichtig' ~ *paino* 'Druck ~ Gewicht'. Az ugor eredet kapcsán tett hangtani ellenvetés teljesen irreális: „az alapnyelvi **kt*-t a magyarban csak *t* képviseli, s nincsen olyan, még kétesen ősi örökségűnek minősíthető szavunk sem, amely ennek az ellenkezőjét tanúsítaná”, mivel az uráli és finnugor alapnyelvi **kt*, **tk*, **pt* magyar folytatója azonos a **tt*-ével (HONTI 1985a: 152). Az ugor alapnyelvi előzmény **čajz*- 'drücken, pressen' lehetett, amelyhez az előmagyarban deverbális **t* vagy **kt* képző járult: **šajz-tz* > **šaj-tz* > **šajt* vagy **šajz-ktz* > **šajz-ttz* > **šaj-tz* > **šajt*, vö. *bojt* (TESz 1: 325b–326a) ~ *bújt*¹ (TESz 1: 383b). Úgy vélem, hogy *sajt* és *sajtó* szavunk biztosan egy töről fakad, ezért a *sajt* idegen eredetüként való magyarázatát megalapozatlannak látom, és ugor eredetűnek tartom.

12. sér: sért 'to injure, to hurt'

Az MSzFE (3: 551–552) állítását, miszerint e szavunk csak ugor kori lenne, melynek előzménye **čärz*- 'ég; brennen' lett volna, elhárítottam, és szükségszerűnek láttam finnugor eredetűvé minősíteni (HONTI 1978b: 377–378). A ma. *sért* obi-ugor megfelelőiként említett vog. TJ *tšerk*- stb. 'bedauern', osztj. Trj *tšerəγ*- stb. 'schmerzen, weh tun' a magyar ige megfelelői (MSzFE 3: 551). A TESz (3: 525a–526b) az MSzFE-ével azonos álláspontot képvisel. Az UEW (1: 32–33) viszont már az általam javasolt megoldást tartalmazza (l. alább), akárcsak az EWUng (2: 1322b).²⁸

²⁸ Ez utóbbi szótár esetében a *sért* alatti utolsó irodalmi tétel, az „Etym 1986–87. 287” feloldását nem találok.

Az SSA (3: 241ab) az UEW-vel azonos módon ítéli meg a magyar szó rokonságát.

RÓNA-TAS szerint lehetséges ezen igénk törökségi eredete: „*sér...* in *sért...* ’to injure, to hurt’, *sérül...* ’to become hurt’... Of possible T origin” (RTA 2011b: 715–716). Ezt ekképpen indokolta: „E/H The H word has been considered to be of FUgr der (on details, see BENKŐ 1993–1997/2: 1322): PFUgr **čārke* > PUgr **čārkē-* (> POUgr *čārəγ-* ’bedauern, weh tun’ (HONTI 1982a: 131) > PVog **čārəγ-*, POsty **čārəγ-*) > H *sért-* ’to injure, to cut, to offend’ (-*t* is a H suff) (see *sérül-*). One of the problems in the FUgr etymology is that PUgr /*č*/ regularly corresponds to /*č̣*/ in H. The other is semantic. The PFUgr word **čārke-* means ’brechen (intr., tr.), Schmerzen haben, weh tun’. The H word had the primary sense of ’to make a wound’ (see *sérv* ’hernia’ < *sérvés* ~ *sérés* ’wound’). There also existed a verb *sérik* with a parallel form *sérvik-* (see BENKŐ (1993–1997/2: 1322)). All these show that we have to start fr an OH verb *šēr-* ’to have, to be wounded, to have pains’. The suff -*t* is an instantaneous dev suff with an intensifying function, as in *ér-* ’to reach’ > *ért-* ’to understand’, *fél-* ’to be afraid’ > *félt-* ’to be anxious about’, *kísér-* ’to escort’ > *kísért-* ’to tempt’. The OH verb is a copy of WOT **šir-* < **sir-* (cf. EOT *siz-* above)” (RTA 2011b: 716). Furcsa, hogy RÓNA-TAS az irodalmi utalások közt nem említi az UEW (1: 32–33) állásfoglalását.

Megjegyzések

A RÓNA-TAS által hivatkozott könyvemben pontosan ez található: obi-ugor alapnyelvi **čārəγ-* > ősvog. **čārəγ-* ~ ősosztj. **čārəγ-* ~ **čōrəγ-*(!) (HONTI 1982a: 131), tehát távolabbi roknságáról ott nem szóltam. Ezt megelőzően részletesen írtam viszont ezen szavunk történeti előzményéről és rokonságáról, a finn, a lapp és az ugor szókat FU **čārke-* ’brechen (intr., tr)’ → ’Schmerzen haben, weh tun’ alapszóra vezettem vissza, amelyből egyebek közt a finn *särke-* ’zerbrechen, zerschlagen, zerschmettern; schmerzen, weh tun’, a lapp L keletkezett *tjier'kē-* ~ *tjār'kē-* ’zu- (recht)schneiden, ab-, ausrunden (das Loch im Schuh)’ (HONTI 1978b: 377–378, még vö. HONTI 1985a: 142, 146, 150). Ami a hangtani ellenvetést illeti, az U/FU/Ug szókezdő **č*-t tartalmazott tíz szónak van folytatója a magyarban, amelyekben e mássalhangzó folytatója öt esetben *cs*, egyben *cs/?s*, háromban *s*, egyben *z/sz/s* (CSÚCS ET AL. 1991: 95); szókezdő **č*-re összesen négy magyar adatunk van az UEW-ben: egy szóban ma *cs* van, háromban pedig *s* (i. m. 97).

Összegezve: igénknek a törökségi származását kizártnak, a finnugor szavak családjába való tartozását viszont kétségtelennek tartom.

13. *sok* 'much, many'

Mindegyik magyarországi etimológiai szótár megemlítette, hogy hasonló szó a törökségiben is van, a FUV nyomán (FUV¹ 148, FUV² 157) az MSzFE (3: 554) közli, hogy, „törökből való származtatása téves” (így TESz 3: 569b–570a, UEW 1: 63, EWUng 2: 1343ab is).

RÓNA-TAS: „Of debated T origin” (RTA 2011b: 730). Ennek ellenére később ezt írja: „H *sok* has an impeccable FUgr etymology: H *sok* 'many, much' < PUgr (PVog *šaw* <) **čokka* < PFUgr *čokka*. Nevertheless we have to deal with the possibility of a double origin... BENKŐ (1967–1984/3: 568–569) accepted the FUgr etymology of H *sok* and rejected its T origin... RÉDEI (1986–1991/2: 750) and then BENKŐ (1993–1997/2: 1343) strengthened the FUgr etymology of the H word. BENKŐ mentions, however, that the FUgr words contain analogous forms in the T lgs... The Vog and H words denote 'much, many'. It is rather unlikely that the Vog and H borrowed the T word independently... That a PUgr word came under the influence of a homophonous T lw to produce H *sok* can neither be proved, nor disproved” (RTA 2011b: 735).

Megjegyzés

Etimológiai szótárainkban arról szó sem esett, hogy a törökségi nyelvek hasonló hangalakú és jelentésű szava bekerült volna a finnugor nyelvek valamelyikébe, vagy akár befolyásolta volna bármelyik finnugor nyelvi szót. Minden kétséget kizáróan finnugor eredetű *sok* szavunk.

14. *szép* 'beautiful'

MSzFE: „Vitatott eredetű. [Bevezetés] 1. Egyeztethető a következő szókkal:” ma. *szép* ~ finn *seppä* 'Schmied, Meister; geschick', észt *sepp* 'Schmied, überhaupt Handwerker, Professionist', lapp N *čæp'pe* 'clever, efficient'. „Törökből való származtatása (csuv. *šep* 'szép; schön') (RÓNA-TAS: NytudÉrt 58: 174)²⁹ kevésbé valószínű, mivel a csuvas szó csak szűk területen van elterjedve” (MSzFE 3: 581–582).

TESz: „Bizonytalan eredetű. Talán ősi örökség a finnugor korból... A magyarban 'ügyes' → 'szép' jelentésfejlődés történhetett; vö. az *ügyes*-nek 'csinos, takaros, szép' jelentésével (l. ott). A rokon nyelvek 'szép' jelentésű szavai eredetileg szintén hasonló jelentésűek voltak; vö. oszjtj. *tus* 'mester; szép'; vö. ezenkívül még kaz. *šebär* 'mester' ~ kar. *čibär* 'szép' (RÄSÄNEN 1969: 101)” (TESz 3: 726a–727b).

²⁹ RÓNA-TAS 1967: 174.

Az UEW FU **šéppä* 'geschickt' szóból értelmezi a finnségi–lapp szócsaládot, a magyart csak kérdőjellel kapcsolja hozzá (UEW 1: 474), nyilván ezen nyelvek távoli rokonsága miatt.

EWUng: „Wahrsch Erbw aus der fgr Z... Zum möglichen Zusammenhang des ung W mit den verwandtspr W vgl: wog (va) *mašter* 'Meister; gewandt'; ostj (Kam) *tus* 'Meister: (Sy) *tus* 'schön'" (EWUng 2: 1420ab); vö. vog. N *māštēr*, *maštēr*, LM *maštēr*, *māštēr*, K *māštēr*, *māštēr* 'mester, ügyes | Meister, geschickt' (M-WWb 304a), KU *māšter*, KM *mōāštar*, P *maštār*, VNK *māšter*, LU *māštar*, LO *māštar* 'Meister, gewandt, geschickt' (K-WWb 487b).

RÓNA-TAS: „Of debated T origin” (RTA 2011b: 789). RÓNA-TAS részletes magyarázattal indokolja, hogy a magyar szó törökségi származása valószínűtlen (RTA 2011b: 789–790), de: „The basic problem with tracing the word back to FUgr is that it only occurs in Finn., Est. and Saami and with the semantics 'clever, skilful' > 'master'" (RTA 2011b: 790).

Megjegyzések

A két nagy magyar etimológiai szótár által hivatkozott *ügyes*-nek 'szép' jelentését nem találtam ezek adattárában (TESz 3: 1049a, EWUng 2: 1586b, ehhez még vö. MSzFE 3: 582), de a CZUCZOR – FOGARASI-féle szótárban megvan: „Erdélyi tájnyelven annyi is mint derék, csinos testalkatú, magatartású. *Ügyes leány. Ügyes asszony*” (CzF 6: 657), továbbá: *ügyes* erdélyi 'csinos, takaros' (MTSz 2435).

A legújabb finn etimológiai szótár is csak kérdőjellel kapcsolja a magyar szót a finnségi–lapp szócsaládhoz (SSA 3: 169ab), akárcsak az észti etimológiai szótár (EES 467b–468a).

Az osztják *tus* szó 'mester' \geq 'jó, ügyes' jelentése már önmagában is jó és szép szemantikai párhuzam a magyar, a finnségi és a lapp szó összetartozásának igazolására – vö. É *tus* 'gut, tüchtig, verständig', *tus-χo* 'Meister, Kenner' (AHLQVIST 1880: 148), *tus* 'jó, derék, értelmes | gut, tüchtig, verständig' (PATKANOV 1902: 176), Kam KoP Ni Šer *tus*, Kaz *tos*, Sy *tus*, O *tos* 'tüchtig, geschickt, gut, geschickt gemacht' (DEWOS 1484) –, de a RÉDEI KÁROLY (1964a: 106) által a WOLFGANG STEINITZ gyűjtötte anyagban a Sy *tūs* szónak megtalált 'schön' jelentése (STEINITZ 1939/1975: 132, 1941/1976: 180) végképp egyértelmű párhuzam; a DEWOS szerkesztésekor elkerülhette STEINITZ figyelmét a saját gyűjtésű Sy adat ezen jelentése, mert szótárában nem szerepel.

Igaz ugyan, hogy a finnugor nyelvcsalád legnyugatibb és legkeletibb ágában él e szó, hangtanilag és jelentésánilag viszont kifogástalanul ille-

nek egymáshoz a feltételezett szócsalád tagjai, ezért biztosnak tartom etimológiai összetartozásukat.

15. *szer* 'part of a village, street; row, line, order'

E szavunk nagyon népes uráli szócsalád tagja, amelynek múltja az utóbbi évtizedekben megjelent etimológiai szótáraink megítélése szerint némi metamorfózison esett át.

Az MSzFE (3: 582–584), a TESz (3: 730b–732a) és az UEW (1: 475) szerint az U **šer3* 'Reihe, Ordnung' leszarmazottja, e szónak egyéb eredetmagyarázati kísérleteit vagy meg sem említették, vagy elutasították.

Az EWUng-ban viszont már két *szer* szerepel önálló szócikként: *szer*¹ 'Bodenfläche, Ortsteil, Dorfteil, Häuserreihe' (< törökségi **šer*, vö. pl. csuvas *šer*, oszmán-török *yer* 'Erde, Boden; Ort') és *szer*² 'Ordnung, Anordnung; Weise, Verfahren; Reihe, Schicht stb.' (< U **šer3*, EWUng 2: 1422ab).

RÓNA-TAS ezt így értékelte: „BENKŐ supposed a T copied form **šer*. According to him, there was another,³⁰ homophonous, word *szer* in H that carried the sense of 'Ordnung, Anordnung [etc.]' and these words could have been confused during the history of the H lg... BENKŐ's suggestion is very plausible. The U word *šer3* 'Reihe, Ordnung' covers all the meanings (see RÉDEI 1986–1991/2: 475) which the H word *szer* does with the exception of 'land, part of a village'. The other etymology according to which there exists only one word *szer* and its meaning 'part of a village' < 'line of houses' > 'line, order' goes back to the U word is possible but less probable" (RTA 2011b: 795–796).

Megjegyzések

RÓNA-TAS érvelését nem teljesen értem: az hihető, hogy „egyik” *szer* szavunk törökségi eredetű, amely szemantikailag egybeolvadt egy „másik” *szer*-rel, az uráli eredetű 'Ordnung, Anordnung stb.' jelentésével, de ugyancsak szerinte az U **šer3* 'Reihe, Ordnung' magyar folytatójának épenséggel lehetne 'falurez' < 'házsor' > 'sor, rend' jelentése, de ez szerinte kevésbé valószínű. Az UEW rekonstruálta alapszó rekonstruált jelentése azonban éppen 'Reihe, Ordnung' (= 'line, order'), ebből kellett létrejönnie a 'házsor; Häuserreihe' jelentésnek, amely az 'Ortsteil, Dorfteil' forrása volt. Igen széles körű jelentéstartalmú *szer* szavunk egyebek közt a következő fogalmakra vonatkozik, amelyek a téma szempontjából relevánsak: 'a sorra kerülés rendje, sor, sorrend; az utcának valamelyik oldala, sora, a fa-

³⁰ Urali kori.

lu valamely része'. A *szér* szó 'az utca valamelyik oldala, sora; a falu valamely része' az ilyen szókapcsolatokban, mint *az alsó szeren lakik, a felső szeren tűz volt* (ÉSz 6: 216b) világosan mutatja azt a szemléletet, amely az *alvég* ~ *felvég*, *alszeg* ~ *felszeg* párokban is tükröződik, vö. továbbá: *fészér* < *félszer* (ÉSz 2: 800b, TESz 1: 899a; l. még alább; de vö. *szér*, MNL 5: 8b–9a, *szeres település*, i. m. 22ab).

A jelentéstani ellenvetés aligha indokolt, hiszen két másik szavunk is kontextuális 'házsor' jelentésen keresztül lett összetételekben 'település-rész' jelentésűvé: *vég* 'az a határ, ahol valamely tárgynak, területnek hosszanti kiterjedése vagy valamely vonal megszakad stb.' (ÉSz 7: 281b) > *alvég* 'valamely településen, főként községben rendszerint déli vagy mélyebben fekvő rész' (~ *alszeg*), *felvég* 'a falunak nagyjából északra vagy magasabban fekvő része', *szeg*² 'fejvel ellátott, hegyes végű rudacska, amelyet ütéssel valamibe belevernek, hogy tárgyakat összeerősítsenek' → *szeg*³ 'sarok, szeglet' (ÉSz 6: 121b–122a) > *alszeg* ~ *alvég*, *felszeg* 'valamely helységnek magasabban fekvő vagy északi része, széle' ~ *felvég*. A *vég* és a *szeg* esetében is kialakult a 'tér(ség)' jelentés, mindkét esetben valami folytonosságnak egy kijelölt, meghatározott szakaszáról van szó, miként az 'Ordnung, Anordnung (Reihe, Schicht)' jelentésű *szér* esetében, vagyis teljesen felesleges e jelentésváltozás miatt részben törökségi eredetel számolni.

Szerfölött remélem, hogy e rövid kis eszmefuttatással találó érveket sorakoztathattam föl azt igazolandó, hogy etimológiailag nézve csak egy *szēr* szavunk van, és az uráli eredetű.

16. szó 'word'

E szó is több alkalommal is állásfoglalásra készítette a kutatókat, ezen vélekedések összefoglalását RÓNA-TAS szavait idézve adom elő: „E/H The T etymology of the H lexeme *szó* was first proposed by VÁMBÉRY (1870: 175). According to GOMBOCZ (1924: 174), there are perfect correspondences between the H word and words in the OUgr lgs. However, one cannot rule out that the H word was not inherited fr Ugr, but is a T lw. In this case, the Hungarians and the Ob-Ugrians borrowed the T word independently fr each other... According to BÁRCZI (1952: 349), the H word *szó* may have been inherited fr Ugr, but it was borrowed fr T in the Ugr period. He thought that the word-initial *s-* in the H, Vog and Osty words could have been modified in Ugr and that it could have been pronounced similarly to a foreign *š-*. LIGETI (1953: 344; 1975: 279) assumed that the H word may have been borrowed fr T in the Ugr period. SINOR (1969: 274) accepted LIGETI's opinion, but he added that the Hungarians could also have copied this word independently fr the Ugr lgs. LAKÓ

(1967–1978/3: 591–592) and BENKŐ (1967–1984/3: 773–774) accepted LIGETI's opinion. LIGETI (1986: 139) considered the H word to be of PT der in Ugr. He pointed out, however, that the Ugr–T correspondence poses phonetic difficulties, because the $b > \beta > v$ change seems only to have occurred in OT, being present in MT. Therefore, one cannot rule out that the spirantization T $-b \rightarrow$ OUgr $-b > w$ represented a Ugr phonetic change in this word. This is an unnecessary hypothesis. In WOT and in the lg of the OT inscriptions, was already in the final position... [Bekezdés] RÉDEI (1986–1991/2: 885) and then BENKŐ (1993–1997/2: 1443–1444) regarded the H word as having originated in T in the Ugr period" (RTA 2011b: 809–810).

A szó eredetével kapcsolatos nézetét így foglalja össze RÓNA-TAS: „I claim that the Vog and Osty words are separate copies fr an early WOT lg. The semantics of the Vog and Osty words is the nearest to that of Chuv. Chuv *sāvā* also means 'melody, song'. This sense was also present in H and preserved in *szózat* 'Ton, Klang, Lärm, Rede, Wort', first noted after 1372" (RTA 2011b: 810).

Megjegyzések

Szavunknak a következő megfelelései vannak az obi-ugor nyelvekben: vog. N *saw*, *sāw*, LM *sau*: N *ērīy-s.*, LM *jēri-s.* 'énekszó | Gesang', N *sāw-lēm* 'rendelt, előírt | verordnet, vorgeschrieben', *sāwiη* 'zajgó, hangos | lärmend, laut' (M-WWb 568b), So *sōβ* 'Melodie, Stimme, Ton', *sōβη* 'schallend, vollstimmig', *sōupā* (K-WWb 706a), osztj. Trj *sāḡə*, Ko *sāw*, Kaz *sōw*, O *sāw* 'напев, Melodie; Stimme' (DEWOS 1310).

GOMBOCZ véleménye: „m. *szó* < ötör. *sab*, ujj. *sav*, *sab*, csuv. *samak* < **savmak* 'Wort'. Megengedem, hogy a m. *szó* török eredetű i s lehetne, feltéve persze, hogy a régi m. *szo^u* ~ *szová* még régibb **szá^u* ~ *szává*-ra megy vissza. De az eddig elfogadott m. *szó* ~ osztj. *sa^u*, vog. *sāw* 'szó, hang, ének' egyeztetés éppen olyan kifogástalan" (GOMBOCZ 1924: 174).

BÁRCZI szerint „maga a nyelv igazolja, hogy az ugor együttélés korában török jövevényszavak hatoltak be a magyar-obi-ugor nyelvek előzményébe... Ilyen szavak a... m. *szó*, o. *sau*, vog. *saβ* 'szó'..." (BÁRCZI 1952: 348–349). „A török *s-* megmaradása mind a három ugor nyelvben egyik bizonyítéka annak az egyéb okokból is valószínű feltevésnek, hogy a finnugor **s-* az ugor együttélés korában már módosult az egész ugarságban olyan mértékben, hogy az idegen nyelvi *s-*ekhez legközelebb álló hang már az *ś-*, illetőleg ennek már esetleg mutatózó fejleménye volt" (BÁRCZI 1952: 349, 2. jegyzet). – Két zavaró elírásról vagy sajtóhibáról kell szólnom ezen idézet kapcsán. (1) BÁRCZInak a lábjegyzetbeli közlése valószí-

núleg így lenne helyes, ezt akarhatta írni a szerző: „a finnugor **ś*- az ugor együttélés korában már módosult az egész ugarságban olyan mértékben, hogy az idegen nyelvi *s*-ekhez legközelebb álló hang már az *s*-, illetőleg ennek már esetleg mutatkozó fejleménye volt”. Ezt egyértelművé teszi az MSzFE interpretációja: „A törökségi szavak *s*- hangját az ugor alapnyelv – a már lezajlott ugor **ś* > *s* változás után – *s*- hanggal vette át (BÁRCZI i. h.)” (MSzFE 3: 592). (2) Ennek értelmében tehát szóba sem jöhet „az idegen nyelvi *s*-ekhez legközelebb álló hang... az *ś*-”, az *š*- (RTA 2011b: 809) pedig végképp nem.

SINOR LIGETI-től függetlenül következtetett arra, hogy itt ugor kori törökségi átvételről van szó, nem is hivatkozott LIGETI-re, hanem csak BÁRCZI-ra (l. alább). Az első RTA-idézet utal arra, hogy LIGETI-nek voltak némi kétségei e szavunk törökségi eredetét illetően. Egészen pontosan így írt: „Megállapítható, hogy a tör. *sab* nem egyszerűen ’szó, elszigetelt szó, hangsor’, de ’üzenet, utasítás, híradás, parancs’ értelemben kerülhetett az ugor nyelvbe; csak ez a jelentéstartalom indokolja, hogy jövevényszóként tovább került egy pretörök nyelvből az ugorba. Hangtanilag látszólag nincs rendellenesség. Csak látszólag, a törökben ugyanis a $b > \beta > v$ fejlődés aránylag későn zajlott le, az ótöröktől a középtörökig tartó idő alatt. Ettől teljesen független a pretörökben jelentkező réshang; meglehet, hogy a réshangúsodás nem is a pretörökben, de az ugorban ment végbe” (LIGETI 1986: 139).

LIGETI-vel ellentétben nem hiszem, hogy az ugor nyelvekben, különösen pedig az esetleges átvétel idejében számolhatnánk ’üzenet, utasítás, híradás, parancs’ jelentéssel, ilyesminek az idézett vogul és osztják adatok jelentéseiben nyoma sincs, a magyar szónak is legfeljebb az ÉSz (6: 323a) közölte ’az összefüggő, egységet alkotó, folyamatos nyelvi közlés, kijelentés, mondanivaló’ lehetne esetleg alkalmilag ilyesminek tekinthető, tehát a *szó* és rokonsága törökségi eredete mellett felhozott szemantikai érv nem állja meg a helyét.

Ami viszont a magyar lexémáknak az obi-ugoroktól való elkülönítését illeti, SINOR azt bizony egyértelműen elutasította: „Betrachten wir... ungarisch *szó* ’Wort’, das allgemein als ein finnisch-ugrisches Wort gilt. Die Etymologie scheint unbestritten zu sein; es gibt aber eine ganz klare türkische Entsprechung dazu. Um von der zuständigen Literatur nur ein neueres Beispiel zu geben, ist sich GÉZA BÁRCZI³¹ – der *szó* mit ostjak. *sau*, wogul. *saw* zusammenstellt – der Existenz eines türkischen Wortes *sab* von gleicher Bedeutung wohl bewusst, aber er erklärt die Übereinstimmung als

³¹ SINOR itt a BÁRCZI könyvében található utalásra (BÁRCZI 1963: 21, 34) hivatkozik.

einen Beweis des türkischen Einflusses auf den gemeinugrischen Wortschatz. Natürlich ist dieser Standpunkt durchaus haltbar, aber er ist keineswegs der einzig vertretbare. Es wäre ebenso gut möglich anzunehmen, dass die obugrischen Sprachen und das Ungarische das türkische Wort zu verschiedenen Zeiten entlehnt haben (was ich selber nicht für wahrscheinlich halte [én emeltem ki, H. L.]). Aber wenn wir mit BÁRCZI das ugrische Wort auf eine türkische Form zurückführen, dann verwirken wir damit das Recht, es in die Aufzählung ungarischer Wörter finnisch-ugrischen Ursprungs einzuschliessen. Warum wäre das Wort finnisch-ugrisch? Es ist ein ugrisches Wort türkischen Ursprungs. Aber der historischen Hypothese scheint über den linguistischen Tatsachen der Vorrang eingeräumt zu werden. Dasselbe könnte auch mutatis mutandis, über die Etymologie von ungarisch *hattyú* 'Schwan' und seine ugrischen Entsprechungen gesagt werden" (SINOR 1969: 274).

Az első RTA-idézetből is kiderül, hogy az MSzFE (3: 591–592), a TESz (3: 773b), az UEW (2: 885) és az EWUng (2: 1443a–1444b) ugor kori török származásának tekinti *szó* szavunkat. A RÓNA-TAS által előadottakból, az egyéb, általam is tanulmányozott állásfoglalásokból és a saját ismereteimből kiindulva mindenképpen arra kell következtetnem, hogy – szó, ami szó – semmi okom sincs másként vélekedni, mint tette az UEW: „Die Trennung des ung. Wortes von den obugrischen Entsprechungen und seine Herleitung aus dem Türk... ist nicht akzeptabel” (UEW 2: 885), mégpedig RÓNA-TASSal ellentétben; de még azt is megkockázatom – az idézett etimológiai szótárak állásfoglalása ellenére – a törökségi feltevés bizonytalanságai miatt, hogy az ugor szócsalád független lehet a törökségi szavaktól, bár RÓNA-TAS nyilván egyértelműen törökséginek tekinti, hiszen a szócikk bevezetőjében (RTA 2011b: 808) nincsen kételkedést sejtető megjegyzése a törökségi magyarázattal kapcsolatban.

17. *szűz* 'virgin, pure'

MSzFE: Ug (?FU) **sičs* > ma. *szűz*, vog., osztj. (MSzFE 3: 606–607). Az MSzFE még zürjén és votják adatokat is bevett a szócikkbe: ?zürj. V S *sedž* 'klar, nicht trübe, rein', ?votj. S *šužal-*, G *šuža-l* 'tisztítani, megtisztítani; reinigen, ausreinigen, ausputzen'. „A zürjén szókezdő mássalhangzó fgr. **s-*re vall. A feltehető szóbelseji **-č-* hatására a többi nyelvben **s-* > **š-* hangváltozás történt... A m. *-z* ritka folytatója a **č-*-nek, l. még *-hoz*, *rězэг*. A vog. *šēns -n-* hangja magyarázatra szorul” (MSzFE 3: 606).

TESz: „Bizonytalan eredetű. Talán ősi örökség az ugor, esetleg a finn-ugor korból”, vö. vog., ?osztj., zürj., votj. (TESz 3: 815b).

UEW: FU **sičs* (**süčs*) 'rein' > ?[votj., zürj.], ?vog., ?ma. (UEW 1: 441). A lehetséges osztják megfelelőről így ír: „wenig wahrscheinlich”,

mivel az összetételben szereplő szó jelentése nem állapítható meg: „Onomat.?” (UEW 1: 441–442).

EWUng: A *szűz* „Unbest Urspr, evtl Erbw aus der fgr Z... Vgl.” vog., zürj, votj. FU **síčz* vagy **sücz* > ma., vog., zürj., votj. Fonetikai nehézségek vannak (EWUng 2: 1465b–1466a).

Az itt tárgyalt, tárgyalható obi-ugor adatok szótári gyűjteménye: vog. N *šēns*, *šēns*, *šēs*, LM *šēs*, *šēs*, K *šés* ’tisza, szűz, ifjú; rein, unbefleckt; Jungfer, Junge’, LM K *š.-oāj* ’szűz lány; Jungfer’ (M-WWb 592a), vö. *oāj* ’leány; Mädchen, Tochter’ (M-WWb 22b), So_f *šēsš*, *šēsš*, *šišš* < ostj.; So_f *šēsšāni*, *βōχ āni* ’(Tabausdruck beim Bärenfest) Edelmetallschale, Silberschale’, TJ TČ *tšišš*, KU *šišš*, KM *šišš* ’lieb; Kleinkind’ (K-WWb 850b, más-más szócikkekben szerepelnek!) – az osztj. Trj *tət*, KoP Kr *tít*, Patk *tít*, PB *šēsš*, *šēns*, legtöbbszörre folklórszövegekben fordul elő, jelentése ismeretlen, a *wāγ* ’Metall’ jelzője, pl. KoP fokl. *tít-wāχ kām-wāχ* ’folkl. und prahlerisch’: ’Geld, irgendetwas teures Metall’; „Hierher od. zu 1347 *šint*: PB *šēns-voyi šūnəη təγvl* ’mit Bastkupfer[?] ausgestattetes Nest’” (DEWOS 1543); a Trj KoP Kr *kām* legtöbbszörre folklórszövegekben használatos, ez is főleg a *wāγ* ’Metall’ jelzője, pl. KoP fokl. *tít-wāχ kām-wāγ* ’folkl. und prahlerisch’: ’Geld’; a folklórnyelvi *kām* (DEWOS 632) a *tət* és a **tāpər* szinonimája (DEWOS 632); **tāpər*: V Vj *tāwər*, Trj Kam *tāpər*, Ni Šer Kaz Sy *šōpər*, O *šāpər*, pl. Kaz *šōpər-wōχ kami wōχ* ’Geldstücke (als Schatz od. Schmuck)’ (DEWOS 1528–1529). – A PB *šēns-voyi* aligha lehet ’Bastkupfer’ jelentésű, az ui. értelmetlen lenne, szerintem a *šēns* egyértelműen a PB *šēsš*, *šēns* szóval azonos.

A RÓNA-TASTól idézendő állásfoglalások eléggé markánsan érzékeltek, milyen bonyolult *szűz* szavunk hátterét felderíteni. Szerinte e szó „Of debated T origin” (RTA 2011b: 833). „The H word may go back to an undocumented WOT (z-dial) form **süzi*, which could be a der of *süz-* ’to strain, cleanse, purify’... [Bekezdés]... BÁRCZI (1941: 297)³² and LAKÓ (1965: 47; 1967–1978/3: 606–607) regarded it as having come fr FUgr. BENKŐ (1967–1984/3: 815) took it to be of uncertain der. He rejected the earlier T etymology of the word, but also saw some problems concerning LAKÓ’s FUgr explanation. According to RÉDEI (1986–1991/1: 441), *szűz* may have been inherited fr FUgr. He was of the opinion that the final H -z in this word may correspond to FUgr **ć*. VÉRTES (1994: 454) ruled out LAKÓ’s (1967–1978/3: 606–607) and RÉDEI’s (1986–1991/1: 441) etymological proposals. According to BENKŐ (1993–1997/2: 1465–1466), one cannot exclude the FUgr origin of H *szűz*, but the FUgr etymology

³² SzófSzt 297.

poses several phonetic problems. The suggested FUGr etymology is the following: [Bekezds] H *szűz* 'virgin' < PUGr *šüćě* (> PVog **šōš*) < PUGr **šüćz* 'rein' (RÉDEI 1986–1991/1: 441). This presents the following problems: (1) PFUGr *s*- had to disappear in H. The suggested solution would be an *s* > *ś* change that occurred under the influence of the palatal *ć*. (2) The form that regularly corresponds to PUGr *ć* is *š*; the rare exceptions are onomatopoeic words (see § 5.6.3 [= 1026, H. L.]). LIGETI (1986) did not mention *szűz* among the T lws in H" (RTA 2011b: 835). „PUGr **šüćě* > PUGr *šüćě* (PFUGr **s* through the influence of *-ć* > PUGr *ś*) (> PVog *ššš*) > EAH **šüsā* > **šüā* > H *szűz* 'virgin', the T origin is less probable" (RTA 2011b: 1026).

Megjegyzések

Az MSZFE-vel ellentétben csak a PB *šēns* északi osztyák szónak az *n* eleme szorul magyarázatra, lévén a vog. N *šēńś*, *šēńś* osztyák jövevénytűző (akárcsak a folklórnyelvi So *šēš*, *šēš*, *šiš*). A nyugati osztyák nyelvjárásokban szórványosan előfordul – jobbra az első és a második szótag határán homorgán képzésű inetimologikus nazális (*m*, *n*, *ŋ*) megjelenése egyes mássalhangzók (*p*, *s*, *χ*) előtt (vö. HONTI 1999: 112), pl. KoP *paʽanχ* ~ Pym *pāʽək*, Kaz *paʽəχ* 'Stummelschwanz; Hinterpfote' (DEWOS 1164), O *χamp* ~ Ni Kaz *χəp*, O *χap* 'Türschwelle' (DEWOS 529), O *wes* 'Mammut' ~ *wensət* (Pl.) ~ V Vj *wes*, Trj *wās*, DN C Ni Kaz *wes* 'id.' ~ *wensət* (Pl.) (DEWOS 1631). Nyilvánvalóan az északi osztyák PB *šēs* ~ *šēńś* ugyanabban leli magyarázatat, mint az imént felsoroltak: a homorgán képzésű mássalhangzók kapcsolatai szótagzáró helyzetben gyakran elveszítik nazálisukat, és így a homorgán mássalhangzó-kapcsolatok abszolút szóvégen vagy prekonsonantikus helyzetben egyszerűsödhetnek, de magánhangzós kezdetű végződés előtt a teljes tóalak jelenik meg, pl. V Vj *čōńč*, DN *čěńč*, Ni *šāš* ~ *šāńš*, Šer *šāš* ~ *šāńšem* (PxSg1), Kaz *šāš* ~ *šāńšem* (PxSg1), O *sās* ~ *sāńsəm* (PxSg1) 'Rücken' (DEWOS 282), ezek analógiájára pedig pl. a szótagvégi *s*-t inetimologikus *n* előzheti meg magánhangzós kezdetű morfémák előtt. A DEWOS nem említi az esetleges finnugor etimológiát.

Az oszty. V Vj Trj *sińt*, DN *seńt*, Kaz *šeš* (*šēńś*-), O *šiš* (*šēńś*-) 'Bast, Rinde einer Weidenart' STEINITZ véleményével (DEWOS 1347) ellentétben nem tarthat össze a *szűz* megfelelőjéül ajánlott Trj *təʽt* stb. szóval: (1) az előbbi őoszty. **-ńć*-t, az utóbbi **-ć*- tartalmaz, (2) bárminemű kéregnek sem lehet ui. köze fémhez, STEINITZ félreérthette a fent idézett PB *šēńś*-*voyi* adatot. Vö. PB *šēńś*-*voχ* *šūńəŋ təyal* 'an Kupfer reiches Netz' (PB 52), *šēs*-*voyi* 'ezüstös', *ś*-*āni* 'Silberteller', *šēs*-*voyi*, *šēńś*-*voyi* 'mit

Kupfer' (i. m. 69), vö. *oχ, voχ* 'ezüst, réz' (i. m. 51, 85), *śuñəŋ* 'reichlich, glücklich' (i. m. 70), *təpəl, təyal* 'fészek | Nest' (i. m. 75), *ān, ani, āni* 'tányér | Teller' (i. m. 3).

Mind a *tit'* és a *sēns*, mind a *kām* és a *šōpər* az általános 'fém' jelentésű *wāχ, wōχ* jelzőjeként az értékes fémek megnevezésére használatos folklórszövegekben, tehát ilyen kontextusban 'tisztá' jelentésűnek kell lennie. Hasonló jelenségnek vagyunk a tanúi a **25. ezüst** szócikkben is.

A bizonytalan minősített finnugor szócsalád minden tagjának hangtani vonatkozásai hihető módon vannak megmagyarázva, szemantikailag közös bennük a 'tisztá, világos, nem zavaros', vö. votj. S *śužal-* 'reinigen, putzen', zürj. S P *sež* 'klar, nicht trübe, rein' (> vog. N *śus vit* 'eleven, friss víz'), osztj. Trj *təl'*, KoP Kr *tit'*, PATK *tit'*, PB *śēs, sēns*, legtöbnyire folklórszövegekben fordul elő a *wāy* 'Metall' jelzőjeként, jelentése ismeretlen, vö. KoP fokl. *tit'-wāχ kām-wāy* folkl. und prahlerisch: 'Geld, irgendein teures Metall', vog. N *śēńś, sēns, śēs*, LM *śēs, śēs*, K *śēs* 'tisztá, szűz, ifjú; rein, unbefleckt; Jungfer, Junge', LM K *ś.-oāj* 'szűz lány; Jungfer', ma. *szűz*. Ezen szók forrását l. fentebb.

RÓNA-TAS szerint tehát „VÉRTES (1994: 454) ruled out LAKÓ's (1967–1978/3: 606–607) and RÉDEI's (1986–1991/1: 441) etymological proposals” (RTA 2011b: 835). VÉRTES azonban nem érvelt, hanem csak alaptalan hangtani kétségeit emlegette, noha az MSzFE és az UEW igyekezett a hangtani problémákra elfogadható magyarázatot találni, és talált is.

Úgy látom, hogy a szó jelentéséből eredően és a hasonulások révén lehet magyarázni a hangtani szabálytalanságokat. Mivel a finnugor oldalon vannak szóba jöhető megfelelések, törökségi oldalon viszont nem valószínűsíthető forrásalak, valószínűbbnek vélem a finnugor eredetet. Ezért mind az öt finnugor nyelvi szót a FU **sičz, *süčz* 'rein' leszármazottjának tekintem.

18. *táltos* 'sorcerer, medicine man'

ERDÉLYITŐL (1960) származik a fenti etimológia, és ő a vogul szót fenntartás nélkül ősinnek vélte. KÁLMÁN BÉLA szerint a vogulban osztják jövevényező, de szerintem inkább mindkét nyelvnek csak az északi nyelvjárás-területén őrződött meg ez a szó adverbiumként (l. **Megjegyzések**).

MSzFE: Ug. **tultz* > vog. N *tült ~ tültén ~ tültne* 'könnyen, egyszerűen, aligha; leicht, einfach, kaum', osztj. (PB-ből idézve:) É *tolten* 'varázslat', *tol, tolten* 'varázsaerővel', *tol* 'Riese (eigtl. Zauberer)', Vj *tol* 'Fieber', Kaz *təat, tət* 'Hilfe, Linderung (bei einer Krankheit, in der Armut)', Kaz *təata* 'ohne (große) Mühe, ohne (viel) Lärm (z. B. Beute bekommen); вдрызг' (MSzFE 3: 610–611). „Az eredeti jelentést a m. *táltos* és REGULY archaikus osztják szövegei őrizték meg: 'varázserő, varázslat; Zauberkraft,

Zauberei' (m. *tálto-s* 'Zauberer, Schamane' < 'varázslatos, varázserővel rendelkező')... Ebből fejlődött a vogulban a 'varázserővel; mit Zauberkraft' fokozaton keresztül a 'könnyen; leicht', illetőleg a 'varázserővel cselekszik, varázserejét használja; handelt mit Zauberkraft, benützt seine Zauberkraft' > 'küzd; ringen' jelentés. Az oszjtj. 'Fieber' jelentéshez vö. m. *révület* 'Verzückung, Trance', *elrévül* 'in Verzückung geraten' ~ vog. *rèy* 'warm, heiß; Hitze'. Az oszjtj. 'Hilfe' a 'Zauberkraft' jelentésből érthető meg" (MSzFE 3: 611).

TESz: „Származékszó: *tált-* alapszava ősi örökség az ugor korból.” vogul és oszjtják adatok sorolhatnák föl. „Egy török **tal-* 'üt' ige-tőből való magyarázata – a tényleges szó kimutathatatlansága, valamint jelentéstani okok miatt – nem valószínű” (TESz 3: 832ab).

UEW: Ug. **tults* 'Zauberei, Zauberkraft' > oszjtj. REG N *tol* 'Riese (eigtl. Zauberer)', N *toltn, tolten* 'varázserővel... mit Zauberkraft', (KT 1037) Vj *tol* 'Fieber', Kaz *tqat* 'Hilfe, Linderung (bei einer Krankheit, in der Armut)', *tqata* 'ohne (große) Mühe, ohne (viel) Lärm (z. B. Beute bekommen); вдрызг', vog. N *tültèn, tülnè* '?könnyűszerrel, egyszerűen; leicht, einfach', ma. *táltos* 'Zauberer, Schamane; Zauberer'. „Die Erklärung von ung. *táltos* aus der Nominalableitung aus dem türk. hypothetischen **tal-* 'schlagen, prügeln' oder *tal-* 'in Ohnmacht fallen'... ist – wegen der einwandfreien Ug. Zusammenstellung – unwahrscheinlich” (UEW 2: 895).

EWUng: „Erbw, Stamm aus der ugr Z, mit Bildung im Ung...” (EWUng 2: 1475ab). Úgy jár el, mint az UEW, de nem hivatkozik rá.

BERNÁTH BÉLA (1991) ötletére támaszkodva igyekezett HORVÁTH KATALIN (2011) valószínűsíteni, hogy *táltos* szavunk, amelynek van nyelvjárási *tátos* változata, a *tát* igével függ össze, amely ún. nomenverbum lehetett (a nomenverbumról l. **3. ér. Megjegyzések**). Ennek az ötletnek a sumája így lett megformálva: „Hogy a *tátos* ~ *táltos* szót végeredményben a *tát* igével kapcsolatba hozzuk, annak nincs semmilyen akadálya. Egyfelől a *tát* igének van *tált* változata is, másfelől van egy *tát* melléknévi formája... az sem zárható ki, hogy a *tát* szó éppúgy nomenverbum volt valamikor, mint ezt a *piros pir-* tövéről feltételezi a TESz., s abból szabályosan alakult a *tátos, tátosodik*, miként a *piros, pirosodik* is. Ezzel szemben a TESz. feltételezett ugor **tults* alapalakja az oszjtják nyelvjárásokból kikövetkeztetett, s ugyancsak feltételezett 'varázslat, varázserő' jelentésével, még a vogul *tültxati* 'küzdni' ige is hozzávéve, eléggé hipotetikusnak tűnik” (BERNÁTH 1991: 347). Ezt HORVÁTH népnyelvi kifejezések és néprajzi leírások említésével igyekszik megerősíteni, egyebek közt a sámán ásitózására (szájtátására) is fölhívva a figyelmet (HORVÁTH 2011: 169),

majd előadta következtetését: „Fölmerül a kérdés: az áttekintett szakirodalomból, s a *táltos* ~ *tátos* nyelvi és néprajzi adatainak sokaságából, valamint az adatok értelmezéséből kikerekedő kép meggyengíti-e szavunk ma általánosan elfogadott ugor eredetét? A kérdésre, úgy látom, igennel felelhetünk: a vizsgálat nyomán az obi-ugor etimológia még inkább kétségessé vált, egyúttal BERNÁTH szöfejtését sikerült újabb adatokkal és érvekkel megerősítenem” (HORVÁTH 2011: 171). IPOLYIra hivatkozva, őt idézve – úgy tűnik – azt vallja, „hogya a *tát*-nak a ’tár, nyit’ eredeti jelentésén, »alapértelmén« túl lehet ’bűvölés, bűvészet, elbűvölt állapot’ jelentése is, s eszerint a *táltos* ~ *táltos* ’bűvész, varázsló’ is idetartozhat (IPOLYI 1854: 449)” (HORVÁTH 2011: 168); arra azonban nem tér ki HORVÁTH, hogy IPOLYI – részben másokra hivatkozva – sokféle nyelvből felsorolt szavakkal is kapcsolatba hozhatónak vélte *tát* igénket és *táltos* ~ *tátos* főnevünket (i. m. 128 kk., 237–238, 446–453).

RÓNA-TAS: „Of debated T origin” (RTA 2011b: 841). „The PUgr origin of the H word *táltos* is possible, but not beyond any doubt. The basic word is **talt-*; *-š* is a H suffix. **talt* goes back to PUgr **toltă* (> POUgr **t̄vlt* ’leicht, Fieber’ > PVog **tūlt* ’leicht’, POsty **tolt/tolt*) ’Fieber, Hilfe’, which can be found in folklore texts collected by REGULY as *toltn*, *tolten* ’mit Zauberkraft’. The analysis of the semantic side, though accompanied by a considerable literature, was greatly influenced by speculations... Though the T origin is possible semantically and morphologically, it would require further research to arrive at a definite conclusion” (RTA 2011b: 845–846).

VÁSÁRY ISTVÁN RÓNA-TAS állásfoglalását ekként kommentálta: „Mind az ugor, mind a török magyarázat lehet jó, ám mindkettőnél vannak hipotetikus részek: az ugor származtatás gyenge pontja a jelentéstani megfelelések lazasága, a török származtatás esetén pedig túl sok »csillagos alak« van, azaz ezek a formák csak feltevések, bármilyen valószerűek is. Valamilyen lényeges, új szóadat felbukkanása dönthetné el a kérdést véglegesen. Ez a lehetőség a régi török anyag bővülését látva, nem kizárt” (VÁSÁRY 2012: 37).

Megjegyzések

A vogul szót a nagy szótárak közül csak MUNKÁCSIÉBAN találtam meg: N *tūlt* ~ *tūltén* ~ *tūltne* ’könnyen, egyszerűen, aligha; leicht, einfach, kaum’, ahol osztják eredetűnek van minősítve (M-WWb 678a); KANNISTO szótárában (K-WWb) nem találtam meg, és a szójegyzékében (KANNISTO ET AL. 1982) sincs meg. A vog. N *tūlt̄xati*, P *tūlt̄khati* ~ *tul̄tkhati* ’kezd, foglalkozik valamivel, k ü z d; anfangen, sich beschäftigen, f e c h t e n’ (M-WWb 678a; én emeltem ki, H. L.), KU *tūlt̄x̄āt-*, P *tūn̄tkat-*, VNZ

tul'tkāt-, LO *tūl't^hχat-*, So *tūltχat-* 'anfangen, beginnen' (K-WWb 904b) ezen adverbium tövéből keletkezett igei derivátum (ERDÉLYI 1960: 330–331, MSzFE 3: 610), ezért biztosra vehető, hogy a vogul *tūlt* ~ *tūltèn* ~ *tūltne* közvetlenül ugor kori örökség.

STEINITZ szótárában (DEWOS) a következőket közli: Vj *tolt* 'лихорадка; Fieber', *tol'junĭk* 'ein Geist, der den Menschen quält (ihn z. B. zu seinem Pferd macht und auf ihm reitet)', *to'l'əl-* 'Fieber bekommen', *tol-ləkətə-* 'id.', *tolwəjint-* 'потерять сознание; das Bewußtsein verlieren, ohnmächtig werden' (DEWOS 1432); „Vgl. folg. (St.)” (DEWOS 1432): a következő szócikkben ez olvasható: Kaz *tqat* 'Hilfe, Linderung (bei einer Krankheit, in der Armut)', *tqata* 'ohne große Mühe (z. B. Beute bekommen)', „In der nord-ostj. Folkloresprache ist die Bedeutung von *t*. unklar. PÁPAYs unterschiedliche Übersetzungen ('Hilfe', 'Zauberkraft', 'Riese') sind z. T. daher zweifelhaft, s. unten” (DEWOS 1432). Ezen idézet alatt REGULY és PÁPAY adatait közli, mégsem értem, miért lennének kétségesek PÁPAY értelmezései... Megnéztem a STEINITZ által hivatkozott helyeket REGULY (ZSIRAI 1944, 1951) és PÁPAY (1905) szövegeiben, de szerintem korrektek az ott közölt fordítások, noha sem a jegyzetekben, sem alkalmi szójegyzékekben nem bukkan föl e szó, ill. egy szójegyzékben mégis megvan: **tolt* 'varázserő; Zauberei' (csillaggal, tehát kikövetkeztett formaként!), és ettől elkülönítve – szerintem indokolatlanul –, másik szócikként szerepel a *tolt* 'óriás; Riese' (PB 78). AHLQVIST (1880: 146) könyvében viszont önálló jelentéssel bíró szóként van közölve: *tolt* 'Hülfe, Linderung, Hoffnung'; tehát aligha lehet szó arról, hogy – amit STEINITZ vélekedése sugallhat – a szó értelmezése PÁPAY spekulációjának eredménye; de „Vgl. vorhergeh [*tolt* 'лихорадка; Fieber', H. L.]... (St.)” (DEWOS 1432–1433). Az MSzFE-re hivatkozva azonban elfogadja e három nyelv említett szavának ugor eredetét (DEWOS 1433).

Az általam ismert egyéb osztják szótárak ezeket az idetartozó adatokat közlik, amelyek csak megerősítetik a fenti eredetmagyarázatot: Vj *tolt* 'лихорадка', *tolwəjinta* 'потерять сознание, лишиться памяти, сознания; упасть в обморок', *toləkətənta* 'начать лихорадить', *toləta* 'лихорадить' (SIVHD 470), Vj *toləta* 'Fieber bekommen', *toljunĭk* 'ein Geist, der den Menschen quält, ihn zu seinem Pferd macht, auf ihm reitet; der wie eine Katze ist', *toləkətənta* 'Fieber bekommen', *tolt* 'Fieber', *tolwəjintta* 'das Bewusstsein verlieren, ohnmächtig werden' (LOS 267/3901), Vj *тол* [= ?*tolt* / ?*tol*] 'малярия', *толалта* 'болеть малярией', *толвынта* 'потерять сознание', *толқалах* 'бестолковый' (HRSI 278b–279a).

Az ugor jelentésekhez hasonló a következő jurák jelentésviszony: T₁ *šūđ^aĕ* stb. 'Riese, Riesenkobold, Waldgeist; sehr gross; Sage, sagenhaft'

(JSWb 456a); *сюдбѣбц* 'старинное сказание о великанах, о героических подвигах, передаваемое в песенной форме', *сюдбѣ* '(фолькл.) великан; очень большой, громадный, огромный', *сюдбѣдѣда* 'очень самоуверенный, самонадеянный' (NRSI 588a).

BERNÁTH (1991: 347) fenti kijelentésével ellentétben aligha tekinthető a kikövetkeztett 'varázslat, varázserő' jelentés pusztán hipotetikusnak, hiszen a táltos, a sámán révülése, extázisba esése részleges öntudatvesztéssel is jár, amikor kapcsolatba lép a túlvilággal, megküzd a szellemvilággal, amint az előző bekezdésekben idézett szavak jelentése mutathatja. A táltos tátott szája a révülést esetleg elősegítő szellem vagy bogár bekapására szolgál, amint a most következőkből kiderül: „A XVI. század extázis-módjáról... részletes képet kaptunk. Kiderült, hogy ebben a korban is kétféleképpen történhetik a révülés: amikor eszméletlenül fekszik a révülő személy, akkor vagy belé telepedik egy természetfeletti lény, és az beszél a révülő száján, amint az idézett oklevél mondja: »egy dongó bogár jöve be... és az mene a szájába és mindjárt kezdé szóllani«, vagy pedig a révülő lelke elhagyja a testet és »a regös nagy úton« a másvilágra megy” (DIÓSZEGI 1958: 324, még vö. 332). A sámán ásitásával kapcsolatban DIÓSZEGI (1958: 339) az általa idézett szakirodalom alapján azt adja tudtul, hogy a sámán álomba merülni készül, kitéríti száját, hogy a segítő szellemeket azokat lenyelve hívja segítségül (még vö. DIÓSZEGI 1958: 339–340). Ezek után aligha hihetem, hogy a *táltos* szónak bármi köze lehetne a tátogáshoz... Sokkal inkább arról lehet szó, hogy alapszavának eltűnése és az abból származó egyéb derivátumok hiánya folytán elszigetelt lexémává válván, torzulhatott hangalakja, népetimológikusan a *tát* ige hangalakja befolyásolhatta. Én úgy látom, hogy BERNÁTH és HORVÁTH eszmefuttatása egyáltalán nem befolyásolja *táltos* szavunk ugor eredetének hitelességét.

RÓNA-TAS (RTA 2011b: 845–846) két törökségi etimológiai forrást is ajánl, de nem lehetnek jobbak, mint a RÉDEI által is pártolt és kifogástalan ugor etimológia! Még vö. „*táltos* 'sorcerer, medicine man' < PUgr **tults* 'Zauberei, Zauberkraft' (-š is a H suff) (> POUgr **tVlt* 'leicht, Fieber' > PVog **tült* 'leicht', POsty **tol* / *tol* 'Fieber, Hilfe')". In folklore texts collected by REGULY, we find *toltn, toltén* 'mit Zauberkraft'. This is the only example of the /lt/ cluster. The PUgr **u* > H *a* shift is rare but not unprecedented, see *hall* and *mag*. On the T origin, see *táltos* in the Lexicon” (RTA 2011b: 1323).

VÁSÁRY idézett, kétséget sugárzó megjegyzését az általam felsorakoztatott rokon nyelvi adatok remélhetőleg semlegesítik, és a *táltos* ugor eredetét biztosra vehetjük.

Az előadottak értelmében biztosra vehető, hogy *táltos* szavunk az Ug **tultz* 'Zauberei, Zauberkraft' (UEW 2: 895) leszármazottja.

19. *tojik* 'to lay eggs'

MSzFE: „Vitatott eredetű. [Bekezdés] 1. Talán egyeztethető a következő szókkal: ?vog... É. *tül-* 'bevisz, beszállít; herein-, hineintragen, befördern'... osztj. DN. DT. V. Vj. Ni. *tü-* 'holen, bringen'... mord. E. *tujems* 'bringen, holen'... finn *tuoda* 'holen, bringen...' észt *tooma*... 'holen, bringen...'... lapp ... (FRIIS) Sv. *tuoket* 'vendere'... szam. jur... O. *tās-* 'geben, bringen'; jen. Ch. *terabo*... ua.; tvg. *tāda'ama*... bringen, holen'; szelk... N. *tadáp* 'ich brachte'...; kam. *de^θlim*... 'bringen, geben'... Jelentéstani szempontból vö. m. *hoz* 'bringen, holen' → (Pázmány) az asszony várja az ő *elhozását* = szülését...; észt *tooma* 'holen, bringen' → *muna tooma* 'ein Ei legen'; zürj. (WIED.) *vajny* 'tragen, bringen' → 'legen (Eier), werfen (Junge)' 2. Talán bolg.-tör. jövevényszó: vö. alt... *tū-* (< *toy-*), csuv. *tu-* ~ *tāv-* 'gebären, Eier legen, geboren werden'... A m. -j-t a törökből való származtatás esetén is hiátustöltő hangnak kellene tekintenünk az eredeti (tör.) -γ- helyén, noha inkább *-γ- > -v- fejlődést várnánk" (MSzFE 3: 635–636). Vö. orosz *нести* 'visz, tart, hord' → '(tojást) tojik, rak' (i. h.), *нести о птицах*: 'класть яйца' (OŽEGOV 1975: 376a), *носка* 'hordás, vivés; viselés, hordás; tojásrakás', latin *parō* 'bereite; verschaffe mir, erwerbe, kaufe' ~ *pario* 'bringe hervor, erzeuge, gebäre' (UEW 2: 888). „A finnugor (uráli?) alapalak: **tōke-*...". A zürjén adatokhoz még vö. *vajyny* = *vajny* 'bringen, führen', *pi v.* 'einen Sohn gebären' (SDWb 549–550), W S L I P *vai-* 'tragen, führen, herbeiführen' (SWSch 317b).

TESz: „Bizonytalan eredetű. Talán ősi örökség az uráli korból... vö.: Az uráli alapalak **tōke-* lehetett. A 'hoz', 'tojik, szül' jelentésfejlődésre vö.: lat. *parere* 'hoz; szül', *ferre* 'hoz, visz': *fertilis* 'termékeny'...³³ Törökből való származtatása további vizsgálatot érdemel" (TESz 3: 931b–932a).

UEW: U **toye-* 'bringen, holen, geben', mint az MSzFE: ?lapp (a szűk nyelvjárási elterjedtség miatt kérdőjeles), ?vog. (az ige lehet a *tō-*, *tū-* 'hineingehen' derivátuma is), ?ma. (csak akkor, ha a *j* hiátustöltő). Még két lehetőség van: (1) bolgár-török jövevényszó, (2) a *tol-* (R *toly-*, N *toj-* variánsa) (UEW 1: 529).

EWUng: „Umstr Ursprung... 1. Lehnw aus einer türk Spr vor der Landnahme; vgl: mtürk *tuy-*, *toy-* 'gebären'; alt *tū-* 'ds; Eier legen; geboren

³³ L. *pariō* (ERNOUT – MEILLET 2001: 483), *ferō*, *fertilis* (i. m. 227–228).

werden?; tschuw *tu-*, *tāv*... Erbw aus der ural; vgl" ?vog., osztj., mord., finnségi, jur., szelk., kamasz stb. (EWUng 2: 1524b–1525a).

RÓNA-TAS: „E/H It was VÁMBÉRY (1870: 180–181) who first considered that H *tojik-* comes fr T. BUDENZ (1873: 111)³⁴ listed the H verb among the lexemes which seem to have a T source. According to BÁRCZI (1941: 311), the H verb may originally have been FUgr or its base is identical with that of *tol-* 'to push'. SAL (1970: 98–99)³⁵ explained it fr a U base **toy3-* 'to give, to bring, to take'. PALLÓ (1973a: 216–217)³⁶ accepted VÁMBÉRY's idea and connected the H verb with T *tog-* 'to give birth'. According to LAKÓ (1967–1978/3: 635–636), H *tojik-* is of debated origin. It may be a U inheritance, but it may also be an early T lw. BENKŐ (1967–1984/3: 931–932) regarded H *tojik* as being of uncertain der. If it was inherited fr U, its old semantics could be 'to give, to bring, to take' and its meaning 'to lay an egg' could have developed fr the H phrase *monyt tojik* id. (*mony* 'egg'). According to him, the T source for the H verb requires further investigation. According to PALLÓ (1982: 196–197), a T starting point for *tojik* is more likely than an U etymology. BENKŐ (1993–1997/2: 1524–1525) suggested two possibilities: (1) H *tojik* may have originated fr OT and its copied form was **toy-*; this explanation can be strengthened with the word for 'hen' *tyúk*. (2) It may also be a U inheritance. In this latter case, the U basic verb could have been **toye-* 'bringen, holen, geben'. LIGETI (1986) did not mention *tojik* among the T copies in H" (RTA 2011b: 913).

„*tojik* 'to lay eggs' < PFUgr **toge-* 'bringen, holen, geben'. The FUgr words that have been compared (see RÉDEI 1986–1991/1: 528–529) cover a very different semantic field 'to bring, to bring in, to give, etc.'. Another etymology linked the word to PFUgr **toy3-* 'stossen', which has been compared with H *tol-*, *tosz-*, *taszít-* 'to move forward' and H *tojik-* (on the details see RÉDEI 1986–1991/1: 528). The word is of T der, see *tojik* in the Lexicon" (RTA 2011b: 1323).

Megjegyzések

K. SAL a ma. *toj-* igét – BUDENZ elfeledett magyarázatát (MUSz 222) felmelegítve – a finn *tuo-* 'bringen', vog. É *jū-tūli* 'behoz' (*jū* 'be'), osztj. *tu-* 'holen, bringen' stb. szavakkal kapcsolta össze. „Az eredeti (finnugor kori) általános 'valamit hoz, ad' jelentés specializálódott, a 'tojást (R.

³⁴ MUSz 222.

³⁵ K. SAL 1970a: 98–99.

³⁶ K. PALLÓ (1973: 216–217).

monyt) ad' művelet jelölésére korlátozódott" (K. SAL 1970a: 99). RÉDEI azonban a vogul *tül-* 'bevisz; hineinragen' igét ezektől elválasztva a vog. K P *tuj-*, T *toj-* 'bemenni; hineingehen' és az osztj. V *lǎŋa-* 'eintreten, hineingehen' szóval kapcsolta össze (RÉDEI 1977: 206). Egyébként K. SALnak a ma. *toj-* igének a fenti szavakkal való közvetlen rokonságát, etimológiai magyarázatát szemantikai szempontból nagyon megerősíti az a körülmény, hogy a szócsalád észt tagjának van 'tojik, tkp. tojást hoz' jelentése is: *muna too-* 'ein Ei legen' (MUSz 222–223), bár ezt K. SAL sajnálatos módon nem idézte; ezt az adatot WIEDEMANN szótára is megerősíti: *muna tōma* 'ein Ei legen', *poege wǎlja t[ōma]* 'ausbrüten, Junge ausbringen, aushecken' (EDWb 1177). Jelentésanilag még vö. **47. szül, Megjegyzések.**

RÉDEI (1977: 206) megjegyzése szerint a vog. N *tül-* 'bevisz, beszállít' ige a „nem a finn *tuo-* stb. megfelelője, hanem a vog... KL AL K P *tuj-*, 'bemenni; hineingehen', T *tój-* 'ua.'... -l műveltető képzős származéka. Jelentésani szempontból vö. osztj... V *lǎŋa-*... 'eintreten, hineingehen'" (RÉDEI 1977: 206), vagyis a vog. *tuj-*, *tój-* (~ osztj. *lǎŋa-* < U **soŋe-* 'hineingehen, eindringen', UEW 1: 446) származéka lenne a *tül-*, miként már SZABÓ (1904: 61) szerint is *l* kauzatív képző van ezen vogul igében: *tui-*, *tuj-* 'bemeget' > *tüli* 'bevisz'. RÉDEI ezen megjegyzését úgy értem, hogy ő a vog. *tuj-* az osztj. *lǎŋa-* alapszóként kiveszett ősvogul megfelelője derivátumának tekinti (< U **soŋe-* 'hineingehen, eindringen' > ma. R *av-* 'eindringen stb.', *avat-* 'einweihen stb.'; UEW 1: 446). Az osztj. V *tu-* ~ *tuŋ-* stb. 'hoz' (DEWOS 1395–1396) < ősosztj. **tu-* ~ **tuŋ-* (~ finn *tuo-*) és a vog. *tül-* 'bevisz, beszállít' (M-WWb 677b, K-WWb 898ab) hangalakja és jelentése olyan kísértetiesen egybecseng, hogy korábban tévesen azt vallottam, hogy e két obi-ugor ige egymás közvetlen megfelelője (HONTI 1982a: 186, 1985b: 51, 55, 2013f: 204, 209; vö. még 'hineingehen': HONTI 1982a: 137).

RÉDEI egy, az UEW előtt megjelent könyvében a ma. *toj* igét és lehetséges uráli családját biztos előárja kölcsönzésnek tekinti (RÉDEI 1986a: 41–42), míg az UEW-ben ennek nyoma sincs...

A magyar *toj-* igének a *tol-* igével való kapcsolatát szemantikailag valószínűtlennek látom, egyébként pedig egyetértek RÓNA-TASSal: „H *tojik* is of debated origin. It may be a U inheritance, but it may also be an early T lw" (RTA 2011b: 913), vagy inkább talán az ősmagyarban kontaminálódott a két ige, ami által megszilárdulhatott az 'Eier legen' jelentés.

20. *úr* 'gentleman, lord, sir', *ország* 'country, state'

Az *ország* az *úr* főnévből van képezve, amelynek eredete meglehetősen homályos. E szavunk forrásául finnugor alapnyelvi alakot, iráni és nyugati

ótörök lexémát is ajánl a szakirodalom. Ennek derivátuma, az *ország* pedig európai nyelvekben adatolt szemléletbeli rokonokkal dicsekedhet.

MSzFE: *úr*. A szótár csak alapjelentést közöl: 'férfi, hím; Mann, Männchen' (MSzFE 3: 653–655), a magyar szó jelentése: *úr* 'Herr; Mann, Gemahl; Fürst, Thronfolger' (MSzFE 3: 653). Az *úr* rokonsága: fi. *uros* 'erwachsener Mann, tapfrer Mann, Held', továbbá: karj., lúd, vepsze, lapp N *várres* 'male animal, a male'. A magánhangzó-megfelelés miatt a finn-lapp viszony nincs kielégítően tisztázva. – „Az *ország* < R. *uruszág* korábbi jelentése 'uraság; Herrschaft' volt” (MSzFE 3: 654). A jelentésváltozások így néznek ki: 'férfi, hím; Mann, Männchen' → finn 'hős; Held' ~ magyar 'fejedelem; Fürst' → magyar 'úr; Herr'. „Az egyeztetés a javasolt megfelelők távoli volta miatt nagyon bizonytalan” (MSzFE 3: 654).

TESz: *úr*. „Bizonytalan eredetű. Talán ősi örökség a finnugor korból... Az egyeztetés a távoli nyelvrokonság miatt is bizonytalan. – A korai magyar jelentések a szót a társadalmi hierarchia magas fokán lévők megnevezéseként mutatják...” (lényegében megegyezik az MSzFE nézetével). „Iráni és török egyeztetései nem igazolhatók” (TESz 3: 1035ab). – *ország*. „Származékszó: alapszava az *úr* főnév *uru* előzménye, képzője a *-ság, -ség* névszóképzőnek *-szág* alakja, amely *jószág* szavunkban is megőrződött. Eszerint az *ország* az *uraság* változata”. Felsorol szláv párhuzamokat (lengyel *państwo* 'állam, birodalom' és orosz *государство*). „Más jelentésű alapszóból való magyarázata és török származtatása téves” (TESz 2: 1095a).

UEW: FU **ur3* 'Mann, Männchen' > ?finn *uros, urho, ?lapp, ?ma*. „Ung. *ország* (altung. *uruszág* bedeutete früher 'uraság; Herrschaft'”. A finnugor eredet mellett szóba jöhet az iráni és a törökségi származás is (UEW 1: 545).

EWUng: *úr*. „Umstr Ursprung. 1. Lehnw aus einer türk Spr vor der Landnahme... 2. Erbw aus der fgr Z... Herleitung aus einer iran Spr ist irrig” (EWUng 2: 1579a; lényegében megegyezik az MSzFE nézetével). – *ország*. Az *úr*-ból származik. Felsorol szláv párhuzamokat a lengyelen és az oroszokon kívül: szerb-horvát *gospodstvo* 'Land, Reich' < *gospodin* 'Herr', szlovén *gospodstvo* 'Herrschaft(sbereich)' < *gospod* 'Herr' (EWUng 2: 1070b ~ MSzFE).

RÓNA-TAS: „*úr* [ūr] 'gentleman, lord, sir, high dignity (also of a king or of God)' ← WOT **uri* || *ország* 'country, state, empire'” (RTA 2011b: 969); „*úr* 'Sir, Mister' < PFUgr **ur3* 'Mann, Männchen'. Uncertain equivalents can be found in Finn (*uros* 'erwachsener Mann') and Saami, see RÉDEI (1986–1991/1: 545). The word is of T origin” (RTA 2011b: 1323).

Megjegyzések

HARMATTA iráni szót ajánlott *úr* szavunk forrásául: *úr* < kelet-iráni **sūra-* 'törzsfő, fejedelem' (HARMATTA 1997: 74, vö. RTA 2011b: 974). Ennek az átvételnek azonban igen korán kellett volna megtörténnie, legkésőbb az U/FU **s* × **š* > **s* > Ug **θ* változás idején, amely **θ* az ősmagyarban valószínűleg **h* fokon keresztül eltűnt: ∅. De a HARMATTA által közölt „ősmagyar nyelv korszaka Kr. e. 500-tól hozzávetőleg a honfoglalásig, ill. Kr. u. 1000-ig tartott” (HARMATTA 1997: 71), holott az átvételnek az ugor korban, annak is az elején kellett volna megtörténnie. „Mint köztudomású, *úr* szavunk eredetileg a királyi hercegeknek volt a címe, s korábban is valószínűleg fejedelmi cím lehetett. Ebből a jelentésből kell tehát kiindulnunk. A szó eddigi iráni (< árja *asura-*) és török magyarázatának közös hibája, hogy az átvett iráni, ill. török alakokból a magyarban kettőshangzót tartalmazó, ebből pedig hosszú magánhangzós tőszónak kellett fejlődnie. A magyar hangtörténet azonban szemmel láthatólag nem nyújt semmi alapot arra, hogy az *úr* szó *u*-hangja eredetileg hosszú lett volna. Olyan magyarázatot kell tehát találnunk, amely nem követeli meg az *u* eredeti hosszú voltát. Ebben az összefüggésben rámutathatunk arra, hogy *úr* szavunkat hangtani és jelentéstani szempontból egyaránt kifogástalanul megmagyarázhatjuk mint az óiráni **sūra* 'úr, parancsoló' (vö. avesztai *sūra-* 'stark, gewaltig; gebietend, Herr über...') szó átvételét” (HARMATTA 1955: 253). Tehát ez az ötlet a kronológia miatt elvetendő.

RÓNA-TAS a törökségi eredet szószóólója: „Folyóiratunk egyik utóbbi számában RÓNA-TAS ANDRÁS *úr* szavunk eredetét fejtegette (MNY. XC, 138–146).³⁷ Beszámítva azt, hogy az ilyen egyszerű struktúrájú, két fonémából álló szó etimónjának meghatározásában mennyi a többféle irányból, interpretációval közelítés lehetőségéből adódó bizonytalanság, magyarázatával számolni kell: mindenesetre alaposabban megokolt a TESz. által is erősen bizonytalannak jelzett finnugor származtatásnál” (BENKŐ 1995a: 68). RÓNA-TAS vélekedése pedig így szól: „Az *úr* szavunkkal összevetett finnségi szó (finn, lúd, vepsze), amely nehezen egyeztethető a lapp adattal, valószínűleg egy **ur3* 'férfi, hím, hős' jelentésű alakból vezethető le. Természetesen nem zárhatjuk ki teljességgel, hogy ez a szó finnugor kori, és azt sem zárhatjuk ki teljesen, hogy a finnugor szó a finnségi nyelvektől igen távoli magyarban fennmaradt, ha ennek valószínűsége nem is nagy. Ha mégis esetleg így történt volna, úgy a kései ősmagyarban feltételezni kell egy **uru* 'férfi' szót. Ebből önmagában nem lett volna 'nemes ember, trónörökös', de esetleg megkönnyítette volna az azonos hangzású és igen

³⁷ RÓNA-TAS 1994: 138–146.

közeli jelentésű török szó átvételét. Ezt azonban sohasem fogjuk tudni kideríteni. [Bekezdés] Biztosnak csak az mondható, hogy *úr* szavunk török eredetű” (RÓNA-TAS 1994: 146). RÓNA-TAS alapos elemzés után jutott erre a következtetésre, egyet is értek vele, utolsó mondatát azonban kommentálnom kell: meglehet, hogy *úr* szavunk kettős eredetű.

Ami *ország* szavunkat illeti, létrejöttének és a környezetünkben beszélt egyéb nyelvekbeli adatok szemléletbeli rokonságának tanulmányozása izgalmas kalandot jelent. A magyar szó és a (legalább) hasonló jelentésű szláv szók szerkezeti és szemléletbeli rokonságára többen is fölhívták a figyelmet; a legrészletesebben, adatokkal bőségesen illusztrálva KISS LAJOS írt erről a kérdésről (KISS 1976b: 139–140). Véggkövetkeztetése pedig így szól: „A magyar *ország*-ot nem tarthatjuk szláv hatásra keletkezett tükörszónak. Szemléletbeli háttere azonban ugyanaz, mint a lengyel *państwo* és az orosz *зочыдáпчмѠ* szavaké” (KISS 1976b: 140). Legújabban ZOLTÁN ANDRÁS szól hozzá e kérdéshez: „... a közös szemléletbeli háttér nem véletlen... a közös minta mind a magyar, mind pedig a lengyel számára igen kézenfekvő módon lehetett a középkori latin *dominium* 'uradalom, birtok'... *dominicum, domanium, dominatio* 'ua.'... *dominium, domenium* 'ua.'... valamint a német *Herrschaft*... A latin mellett a német mintával annál is inkább számolnunk kell, mivel a német szónak a magyar és a lengyel szó további régi jelentéseivel is vannak párhuzamai” (ZOLTÁN 2003: 377). *Ország* szavunk bekerült több szláv nyelvbe is, de mára már jórészt elavultak (KISS 1976b: 140, ZOLTÁN 2003: 377).

Nekem ez esetben is úgy tűnik, hogy egy finnugor alapnyelvi szó és egy törökségi jövevényszó összeolvadásának eredménye lehet vizsgált szavunk, azaz a magyar *úr*; az *ország* pedig csak a létrejöttében megnyilvánuló hasonló szemléletmód révén lehet rokona a szláv szavaknak.

21. *vejsze* 'fishweir'

RÓNA-TAS szerint (RTA 2011b: 996, 997) az MSzFE (3: 688–689) tartalmazza e szót finnugor eredetűként, én azonban nem találtam sem a RÓNA-TAS közölte helyen, sem pedig a szótár mutatójában (vö. MSzFE 4: 25), a megadott helyen ui. a *vessző* szerepel. Valószínűleg arról a meglehetősen régi „ma. *vejsze* ~ cser. *βáꝥ* 'Fischfang'” egyeztetésről lehet szó, amely PAASONEN (1917: 124) ötletként született meg, és amely később kiegészült az osztj. DN *õ'* stb. 'Zaun, Umzäunung' szóval (TOIVONEN 1928: 159–160). RÉDEI (1967: 170–171) megkísérelte ezt hangtörténetileg iga-

zolni, de később belátta (RÉDEI 1986b: 210–211), hogy téves magyarázatról van szó.³⁸

A TESz szerint a *vejsze* „Ismeretlen eredetű. A rekesztő halászatnak vejszés formája ősi eredetű lehet, de általános elterjedtsége miatt a rokon népekével való egyezésnek, hasonlóságnak nincs bizonyító értéke. Feltehetően az eszközre utaló *vejsze* is régi eleme szókészletünknek. Bár az eredet tisztázatlansága az alakváltozatok egymáshoz való viszonyának felderítését nehezíti, valószínűnek látszik, hogy a szóvégi *-e* másodlagos toldalékelem... Finnugor egyeztetései hangtani nehézségek miatt nem fogadhatók el” (TESz 3: 1107ab), de itt a TESz egyebek közt a RÉDEI 1967-re utal, amelyet – igaz, a TESz 3. kötetének megjelenése után – maga RÉDEI (1986b) is elvetett.

UEW: RÉDEI-nek az imént említett cikke (RÉDEI 1986b) alapján a FU **waja-* 'sinken, einsinken, untersinken' alapnyelvi szóra visszavezethető szócsalád tagjaként értelmezi a magyar *vejsze* szót (UEW 1: 551).

Az EWUng azonban – fenntartással ugyan – már lehetségesnek véli a szó finnugor eredetét, a törökségi magyarázatot viszont valószínűtlennek minősíti: „Wahrsch Erbw aus der fgr Z, mit Bildung im Ung... Die Erklärung hat phon Schwierigkeiten... Deutung, daß ausl *e* ein PossSf Sg/3 sei, ist morph nicht begründet... Herleitung aus dem Atürk ist kaum wahrsch” (EWUng 2: 1616a).

RÓNA-TAS szerint a *vejsze* „Of debated origin” (RTA 2011b: 994).

Megjegyzések

RÉDEI a PAASONENTŐL származó magyarázat helyett később ezt ajánlotta: ma. *vejsze*, dial. *vejsz*, *vėjész*, *vesz*, *vész*, *vésze* ~ vog. N *uj-* 'süllyed; sinken', *ujt-* 'lesüllyeszt; versenken', zürj. S P *vej-* 'sinken, versinken', votj. S *vij-* 'undersinken', mord. E M *vaja-* 'sinken', finn *vajo-* 'id.', észt *vaju-* 'id.', lapp N *vuoggjo-* *-j-* 'sink' (RÉDEI 1986b: 210–211); a vogul szó átkerült az osztjákba (l. DEWOS 24 is). Ezt a szócsaládot az UEW (1: 551) már RÉDEI ezen nézetének megfelelően ismerteti.

RÉDEI ekképpen indokolta nézetét: „A szó alaktani elemzése a nyelvtörténeti adatok segítségével nem ütközik nehézségekbe. A *vejsze* stb. a legrégebbi nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint először birtokos jelzős szerkezetekben fordult elő: putu *ueieze*, feku *ueieze* (TA). Az utótag valószínű olvasata: **vejészé*. Az alább következő etimológia alapján az *esz* > *ész* deverbális névszóképző, a végső *é* pedig egysz. 3. sz. birtokos személyjel. A mai *vejsze* alak úgy keletkezett, hogy a kétnyíltszótagos tenden-

³⁸ LAKÓ nyilván már a szótár szerkesztésekor tévesnek ítélhette, lévén a cseremiszi szó csuvas jövevény, végül is ezért nem vehette be az MSzFE anyagába.

cia értelmében a második szótagbeli *e* kiesett, a birtokos személyjelben pedig *é* > *ë* > *e* rövidülés következett be. A mai *vejsz*, *vész*, *vésze* alakok a korábbi **vejész(é)* > **vejész(é)* formáiul jól megérthetőek. D. BARTHA (Szóképz. 75)³⁹ szerint az *-asz/-esz* képző eszközneveket is képez” (RÉDEI 1986b: 210).

Úgy tűnik, RÓNA-TAS mégis inkább szavunk törökségi eredetét tekinti hihetőbbnek: „Of debated T origin” (RTA 2011b: 994). „I do not know the starting point for the word, but the fact remains that it is present in Chuv, Bashk and SibTat, Kklp and Cher, and hierto not documented in Tat. It has to be an old fishing net, known around the Volga River. H copied the word somewhere in that region” (RTA 2011b: 996).

Én kifogástalannak látom RÉDEI egyeztetését, a magyar szó szóvégi *-e* elemére adott magyarázata elfogadható.

22. *vék*, *lék* 'a hole in the ice (for fishing)'

MSzFE: *lék*. „1. Talán egyeztethető a következő szókkal”: finn *leikata* 'schneiden, ernten', észt *lõikama*, *leikama* 'schneiden; hauen, heftig schlagen', ?jur. O *l'ëkkā* 'sich spalten, zerspringen (z. B. Holz, Napf, Eis)'. „Csak akkor fogadható el, ha a magyar alakváltozatok közül a *lék* az eredetibb. [Bekezdés] A szó eredetileg 'hasadék, rés; Spalte, Lücke, Riß', ill. 'vág, hasít; schneiden, spalten' jelentésű nomen-verbum lehetett. [Bekezdés] Az egyeztetés több okból bizonytalan: egyrészt a javasolt megfelelők csak távoli rokon nyelvekben jelentkeznek, másrészt a magyar szónak igei, a rokon nyelvi szóknak főnévi jelentése nem ismeretes... [Bekezdés] 2. A *vék* talán törökből való jövevényszó... Nem lehetetlen, hogy ebben az esetben a *lék* alak a *vék* és a N. *lik* (*luk*, *lyuk*) 'Loch, Öffnung' kontaminációja útján keletkezett... Csak akkor jöhet számításba, ha a forrásokban később jelentkező, de a nyelvjárásokban széles körben elterjedt *vék* az eredetibb... [Bekezdés] 'Leck' jelentését szavunk talán a német *Leck* hatására vette fel, de a *lék*-nek németből való magyarázata... a m. 'Öffnung' és 'Wuhne' jelentés miatt nem fogadható el...” (MSzFE 2: 396).

TESz: „Vitatott eredetű... 1. Ősi örökség a finnugor, esetleg az uráli korból... Mivel a szó alakváltozatai közül valószínűleg az *l*-es az eredeti (vö. *lép*¹ > *vép*), az egyeztetésnek ilyen szempontból nincs akadálya... 2. Ótörök eredetű... E magyarázatnak azon kívül, hogy az eredetibbnek feltett *v*-s változatra csak újabb adatokból vannak biztos példánk, egyéb hangtani nehézségei is vannak. E magyarázat szerint a *lék* változat másodlagosan alakulhatott, talán a 'lék' jelentésben is használt *lyuk*... *lik* válto-

³⁹ D. BARTHA 1958: 75.

zatának analógiás hatására. – A *vék* és a *lék* változat egymástól való elválasztása, valamint a *lék*-nek a ném. *Leck* 'lék a hajón, nyílás' főnévből való származtatása téves" (TESz 2: 746ab).

UEW: E szótár némileg bővebb rokon nyelvi adattárat tartalmaz, bár az alább közlendő motor adat – nyilván figyelmetlenségből – kimaradt a szóba jöhető rokon nyelvi szavak együtteséből: **le(j)kka-* 'Lücke, Riß, Spalte; schneiden, spalten' U > ?[finn *leikkaa-* 'schneiden, ernten', észt *lõika-, leika-* 'schneiden; hauen; heftig schlagen'], ?ma. *lék* (dial. *lyék, ??vék, lik*), ?[jur. *l'ekā-* 'dsich spalten, zerspringen (z. B. Holz, Napf, Eis)', jeny. *лэкець* (jelentés nélkül), mot. *легеньямь* 'колю' (JANHUNEN 1977: 83)]. „... das ung. Wort gehört nur dann hierher, wenn von seinen Formvarianten *lék* die ursprünglichere ist. Es ist aber auch möglich, daß *lék* durch die Kontamination eines türkischen Lehnwortes *vék*... und von *lyuk* (*luk, lik*) 'Loch, Öffnung' entstanden ist. Die Herleitung von *lék* aus dem Deutschen ist unwahrscheinlich, aber die Bedeutung kann vom Deutschen beeinflußt worden sein. [Bekezds] Nomen-Verbum?" (UEW 1: 244).

EWUng: „Unbest Urspr, evtl Erbwort aus der ural Z... [vermutl ural **lekka* 'Lücke, Riß, Spalte; schneiden, spalten']... Angaben mit anl *l* scheinen die relativ jüngeren Belege mit anl *v* sekundär zu sein... Die Schwierigkeit der Erklärung liegt vor allem darin, daß die Entspr nur in fern verwandten Spr gibt. – Aufgrund der Lautstruktur der ung Angaben scheint eine Herleitung aus dem Atürk weniger wahrscheinlich zu sein" (EWUng 2: 885b–886a).

RÓNA-TAS: „The U origin is improbable because the Finn (*leikkaa-*), Est (*lõika-, leika-*) and Sam (Yur *l'ekā-*) words cited are all verbs that denote 'schneiden, ernten, sich spalten'. Though the early H data are uncertain, AH **vekü* > *lék* more likely came under the influence of H dial *lik* < *luk, lyuk* 'hole'... The alternation H *vék* ~ *lék* came about in H" (RTA 2011b: 998).

Megjegyzések

Nagyon kétségesnek találom azt a feltevést, hogy a *lyuk* szó *lik* változatának bármiféle szerepe lehetett volna a *lék* > *vék* változásban, mivel a *lik* elsődlegesen a Dunántúlon használatos (vö. ÚMTSz 3: 924a–925b), miként *tyúk* szavunk *tik* változata is (vö. ÚMTSz 5: 524a–526a), míg a *vék* főleg észak-keleten ismert (vö. ÚMTSz 3: 792ab). Amint a fenti idézetből kiderül, RÓNA-TAS a *vék* formát tekinti eredetinek, és *vék* \geq *lék* változással számol, márpedig én nem tudok a magyarban bekövetkezett *v-* > *l-* változásról.

Tehát a *lék* szó eredete is meglehetősen bizonytalannak tűnik, lehetséges magyarázata nem egyszerű. Valószínűnek vélem, hogy az uráli kori szó az ősmagyarban megérhette a törökségi kapcsolatok korát, és csakugyan kontaminálódhatott a törökségi jövevényszóval, továbbá hogy a német szó is hathatott a jelentésére.

23. *ver* 'to plait, to lay the rope'

Az MSzFE és az UEW nem említi ezt a szót, mivel nem tekintette ősi örökségnek. A TESz-ben és az EWUng-ban viszont természetesen tárgyalatik.

Nemrég foglalkoztam ezen szavunkkal, és arra a következtetésre jutottam, hogy biztos megfelelői vannak a vogulban és az osztjákban, így tehát ugor kori elemről van szó.

Szerintem a következő obi-ugor szó párral áll rokonságban: osztj. **wer-* > VVj *wer-*, Trj J *wär-*, DN Ko Kaz O *wer-* 'machen', V Vj *wer* Trj J *wär*, DN Ko Kaz O *wer* 'Arbeit, Tätigkeiten' (DEWOS 1614–1616) ~ vog. **wār-* > N *vāri*, LM K *voāri*, LU P *vāri* (M-WWb 718a), T *vār-*, *vār-* 'csinál' (MUNKÁCSI 1894: 283, 284), TJ TČ *βār-*, *βer-*, KU *βōār-*, KM *βōār-*, KO *βōār-*, P *βōār-*, *βar-*, VNK *βüör-*, *βār-*, VS *βōār-*, *βār-*, LU *βoār-*, *βar-*, LM *βōār-*, *βar-*, LO So *βār-* 'arbeiten, machen' (KANNISTO 1919: 2, 131, K-WWb 161b; még vö. HONTI 1982a: 196, 1999: 18, 58), amelyek ugor alapnyelvi előzménye **wārš-* 'machen' lehetett (CSEPREGI MÁRTA kolléganóm szíves szóbeli közléséből tudom, hogy valamikor LÜKŐ GÁBOR szóban közölte a magyar *ver* igének az itt idézett obi-ugor igékkel való összetartozásának lehetőségét, de CSEPREGINEK arról nincs tudomása, hogy ezt írásban is közzétette volna). A három ugor szó hangtanilag kifogástalanul illik egymáshoz, legfeljebb jelentéstani szempontból lehetnének aggályok: a ma. *ver* elsődleges jelentése ugyanis 'schlagen', míg a vog. *wār-*, *wār-* stb. és az osztj. *wer-* stb. igéé 'arbeiten, machen'. Ennek kapcsán jutottak eszembe VALENTIN KIPARSKY szavai: „ich bleibe dabei, daß bei scheinbar unüberbrückbaren semantischen Klüften zunächst einmal versucht werden soll, Brücken zu schlagen” (KIPARSKY 1966: 75, idézi MIKOLA 1976: 210); ehhez hozzáteszem, hogy a „Wörter und Sachen” szellemében vizsgálva a magyar és az obi-ugor szavak jelentéstani viszonyát, nem is tűnik áthidalhatatlannak a szakadék. Az általánosabb 'arbeiten, machen' jelentés nyilván az eredetibb, általánosabb jelentésű, amely megőrződött az obi-ugorban, ezért inkább a másodlagosnak látszó ma. 'schlagen' szorul magyarázatra.

Mivel ez új etimológiai értelmezés, és meglehetősen részletesen tárgyaltam, célszerűnek vélem akkori gondolatmenetem lényegét idézni:

„Biztosra veszem, hogy RÓNA-TAS következő vélekedése kínálja a megoldást: »I am inclined that the H *ver*⁻¹ [to plait] results fr[om] a secondary split in the semantics« (RTA 2011b: 1003), márpedig itt a *ver*⁻² 'to beat' (RTA 2011b: 1237) az elsődleges ige.

A TESz szerint: a »*ver*¹... 'ütlegel; prügeln | ütésekkel büntet; schlagen'... Finnugor egyeztetése, valamint törökből való származtatása téves« (TESz 3: 1115a–1116b); »*ver*²... 'fon, sodor; drehen, flechten | <kötelet, zsinórt stb.> sodrással, fonással készít; seilen'... Vitatott eredetű. – 1. Azonos a *ver*¹ igével. A 'kötelet, zsinórt készít' jelentés a *ver*¹-nek 'ütésekkel valamit létrehoz' jelentéséhez kapcsolható. Hasonló fejlődésre vö. ném. *schlagen* 'üt, ver': *Hanf zu Faden schlagen* 'a kendert fonallá sodorja [tkp. veri]', *Faden, Maschen, ein Tau schlagen* 'fonalat, hurkot, kötelet készít [tkp. ver]'... 2. Török eredetű; vö.: KĀŞĠR., türkm. *ör-*; oszm., kaz., alt. *ör-*; tat., bask. *ür-*: 'fon, sodor, összefon'... – Az 1. magyarázat jóval valószínűbb. A *szemmel ver* kifejezés *ver* elemének idekapcsolása téves. Finnugor egyeztetése, valamint szláv származtatása valószínűtlen.... Vö. *ver*¹...« (TESz 3: 1116)...

Az EWUng már ekképpen ír: »*ver*... 1. 'prügeln; schlagen'...; 8... 'drehen, flechten; seilen'; 13. [*szemmel* ~] 'mit dem bösen Blick treffen'..., Unbek Urspr... Die frühen Belege bzw die zahlreichen Bedeutungen und Abl dürften darauf hinweisen, daß es ein altes W im Ung ist. Bed 1 ist wahrsch die urspr, aus der sich die übrigen vor allem metaph entwickelt haben... Bed 8 könnte vermutl aufgrund des dt Synt *Tau, Fäden schlagen* 'Tau, Fäden durch Schläge herstellen' entstanden sein... – Herleitung aus dem Atürk ist kaum wahrsch« (EWUng 2: 1620). Megjegyzendő, hogy a franciában is található kapcsolat a kötélkészítés és az 'üt, ver' között: *machine à battre les cordes* 'kötélverőgép', vö. *battre* 'üt, megüt; ráüt, ráver'.

Az EWUng tehát már nem különíti el a 'schlagen' és a 'flechten, seilen' jelentésű igéket, valamint szerinte már a *szemmel ver* kifejezés *ver* igéje is belefér a 'schlagen' és a 'flechten, seilen' jelentésűekkel egy közös szócikkbe. Hogy »A *szemmel ver* kifejezés *ver* elemének idekapcsolása téves« (TESz 3: 1116) nézet miért módosult az EWUng (2: 1620) szócikkében, nem tudom, de indokoltnak vélem, hogy a szótár szerzői felülbírálták a korábbi állásfoglalást. Ilyen elkülönítésre én sem látok okot. Teljesen nyilvánvalónak gondolom, hogy itt a *ver* 'schlagen' ige van e frazeologizmusunkban, ha nem így lenne, hasonló meggondolásból a *szemet vet vkire/vmire* frazeologizmus *vet* igéjét is el kellene választanunk a *vet* 'werfen; säen' igétől. Hasonlóan kellene megítélnünk a né. *die Augen zu Boden schlagen* 'lesüti a szemét', *ein Auge auf jn/etw. werfen* 'szemet vet

vkire/vmire' német és magyar igéjét (*schlagen, werfen; lesüt, vet*), és a frazeologizmusban szereplő igét el kellene különíteni az »alapigétől«, ill. az ang. *to put the evil eye on someone* 'megigéz, megbabonáz, megátkoz vkit; szemmel ver vkit; balszerencsét hoz vkire' igéjét is el kellene választani a *to put* 'tesz, helyez' igétől; az angol *put* igének egyébként a középangolban volt ugyancsak hasonló jelentése: 'to thrust or push' (PARTRIDGE 1978: 538). A szemmel verés kérdésével kapcsolatban még vö. MNL 4: 638" (HONTI 2013c: 64–65).

Megjegyzés

A fenti idézet értelmében a *ver* 'to plait, to lay the rope' < WOT **ver-* < **ōr-* [EOT *ōr-* 'to plait'] etimológiai ötletet és az „Of debated T origin” (RTA 2011b: 1000) minősítést teljes mértékben okaveszetteknek látom, tehát *ver* igénk egészen biztosan ugor kori szó.

24. edz 'to harte, to steel'

E szavunk eredetéről csak viszonylag nemrég lebbent föl a fátyol (RÉDEI 1965b: 328–329), a TESz még a BÁRCZI (SzófSz 57b) által első és második helyen közölt és időközben tévesnek bizonyult értelmezést adta elő (l. alább).

Az MSzFE (1: 138) az *edz* megfelelőiként vogul és osztyák igéket sorol fel: vog. KU *ñät-, òät-* '(Eisen) härten': KU *ñätəm kēr, KM òät-: òätəm kęer* 'das gehärtete Eisen' (K-WWb 130a; *kēr, kęer* 'Eisen' K-WWb 345a), oszty. V Vj *ättä, Trj 'à'itā'3, DN àttà, Kaz attätī, O ättäda* 'härten (Eisen)'. „A szó ugor kori jelentése 'acélt edzeni; (Stahl) härten, zementieren' lehetett... Az ugor alapalak: **ätt3-* vagy **äts-*.” Szavunk hangtani problémáját a következőképpen kívánta megoldani: „Ha a magyarban a később jelentkező *ötsz* (< **etsz*) alakból indulunk ki, akkor a szóközépi mássalhangzó ugor *-*tt-* lehetett. Ebben az esetben az -*sz* gyak. képző. Az *edz* zöngésüléssel keletkezhetett... Ha viszont az *edz* volt az eredetibb alak, akkor a -*dz-* z-ből (< ugor *-*t-*) jöhetett létre affrikálódással... – A R. *egyzeth* alak *gy-*-je a várható *d* helyett feltehetőleg a *fagy* ~ *fadni, hagy* ~ *hadni, hęgy* ~ *hęd* stb. analogikus hatásával magyarázható” (MSzFE 1: 138).

A TESz ugyanazokat az obi-ugor igéket említi lehetséges megfelelőként, mint az MSzFE. Kommentárja: „Vitatott eredetű. – 1. Származékszó: a 'víz' jelentésű *ügy*² főnévből alakult -*z* képzővel. Ezt a magyarázatot támogatja a szó első adatának *gy-*ző volta... A magyarázatnak az *ügy* nyílt tövéghangzója miatt vannak hangtani nehézségei. – 2. Származékszó: az *önt* ige R. *õt* változatából alakult; szóvége eredetibb -*sz* gyakorító képzőből zöngésült... Ellene mond azonban e származtatásnak az első adat *gy-*

ző volta, valamint a tövéghangzóval és képzővel kapcsolatos hangtani problematika. – 3. Ősi örökség az ugor korból... Az ugor alapalak: **ättz*- vagy **ätz*- lehetett. E magyarázat szerint vagy **etsz* volt a szó korábbi hangalakja, amelyben az *sz* gyakorító képző, s amelyből zöngésüléssel lett a mai alak (vö. *játszik* > N. *jádzik*), vagy ugor **t* ~ *m*. *z* megfelelés alapján *z* > *dz* affrikálódás történt a szó végén. E magyarázatnak szintén gyengéje az első adat *gy*-ző volta, valamint a szöveg magyarázatának hangtani-alaktani szempontból nem kielégítő megoldása. – Törökből és németből való származtatása téves” (TESz 1: 709ab) A TESz 1. és 2. etimológiai magyarázata („a 'víz' jelentésű *ügy*² főnévből alakult... 2. Származékszó: az *önt* ige R. *öt* változatából alakult”) teljes képtelenség; az MSzFE az elsőt meg sem említi, a másodikat pedig okkal elutasította: „Az *edz*... eredeti nyílt *e*-je miatt nem származtatható a R. *öt* igéből” (MSzFE 1: 138). A TESz-beli 3. etimológiai feltevés hangtörténeti magyarázata pedig az MSzFE-ben előadott hibás nézettel azonos.

Az UEW (2: 837) az Ug **ättz*- (**ätz*-) '(Stahl) härten' alatt lényegében ugyanazt a hangtörténeti magyarázatot adja elő, amit az MSzFE, csak éppen rövidebben.

Az EWUng (1: 294b–295a) etimológiai állásfoglalása megfontoltabb, ugyanis a TESz 1. magyarázatát már nem közli, a 2. lehetőséget alternatívaként még megtartotta, a 3. (az ugor eredetet valló) nézetet pedig az 1. helyre tette.

RÓNA-TAS szerint az UEW magyarázata „nehézkes”, amely voltaképpen az MSzFE (1: 138) közölte nézettel azonos (RTA 2011b: 1318).

Megjegyzések

Mind az MSzFE (1: 138), mind a TESz (1: 709ab) olyan régi feljegyzésű magyar adatokat idéz, amelyek e szótárak szerzőit spekulatív magyarázatokra késztették, ezek a következők: *egzeth* 'edzett' (1531-es adat), *edczik* 'edzik', *ötzfzeni* 'edzeni', *ötzem* 'edzem'. Az MSzFE szerint ezen „alak *gy*-je a várható *d* helyett feltehetőleg a *fagy* ~ *fadni*, *hagy* ~ *hadni*, *hëgy* ~ *hëd* stb. analogikus hatásával magyarázható” (MSzFE 1: 138). E *gy* a TESz-ben (1: 709b) is problémaként említetik meg, noha perdöntő szerepet tulajdonítani az akkoriban még nem kikristályosodott írásmódból fakadó formának igencsak indokolatlan. Egyébként nem is értem, miként gondolhattak az *edz* eredetével és történetével foglalkozók arra, hogy a *z* affrikálódása palatalizált mássalhangzót eredményezett volna: *gyz* (= *ǰ*)...

Ha tehát az UEW írásakor vagy szerkesztésekor e körülmény nem került volna el a szerzők és a szerkesztő figyelmét, akkor helyesen csak az **ättz*- lett volna közölve alapalakként. Ekkor nem kényszerült volna a szótár a nem létező hangtani probléma kényszerű és oktalan magyarázatára,

amely így szól: „Im Falle von Ug. **tt* ist *altung*. *ötsz* (< *etsz*-) die ältere Form, und *sz* ist ein Ableitungssuffix, woraus *edz*- durch Stimmhaftwerden entstanden ist” (UEW 2: 837).

A másik zavaró tényező e szavunk rokonságának és előzményének meghatározásában az osztyák megfelelők hangtani megítélésében rejlik, mégpedig abban, hogy az UEW (2: 837) „*ättz-* (*ätz-*) ’(Stahl) härten’ Ug.” alapalak-alternánsokat közöl az osztyj. V *ät-* (*it-*) ~ DN *ät-* ~ O *ättä-* ’härten (Eisen)’ adatok alapján. A hosszú *t*-t tartalmazó ugor alapnyelvi rekonstruktum az osztyák adatoknak az etimológiai szótárainkban történt téves hangtani értelmezése és transliterálása folytán születhetett meg, egyébként a DEWOS is tévesen járt el az északi adatok hangalakjának közlésekor: Kaz *ättä-*, O *ättä-* ’härten (Eisen)’, Ni *ättäptä-* ’id.’ (DEWOS 199–200). Ezekben az adatokban a hosszú *t* (*tt*) írásmód – legalább is nyelvtörténeti szempontból – nyilvánvalóan hibás, a *-t*- ugyanis nem lehet képző, ilyenre nem is találtam adatot ezen igével kapcsolatban GANSCHOW (1965) könyvében. Legfeljebb arra gondolhatok, hogy szórványos alkalmi nyúlásról van szó, ami spontán módon keletkezhet, és meg is szilárdulhat (a magyarból is lehetne ilyen példákat idézni). Az alapige egy ősosztyák kori derivátuma minden kétséget kizáróan mutatja, hogy rövid a *-t*-. Ni Kaz *etäp*, O *itäp* ’Stahl’ (STEINITZ 1966: 78–79, DEWOS 200). KARJALAINEN eredeti lejegyzésű Ni és O adatában „nagyon rövid \check{i} + rövid \check{t} ” van, míg a Kaz adatban „ \check{t} + \check{t} ” található; az O adat írásképe ebből a szempontból lényegében megegyezik a Ni szóéval: Ni *ättäptäta*, Kaz *ättäp*, O *ättäda* ’karaista (rautaa); härten (Eisen)’ (KT 106). A \check{t} írásmódot \check{t} -nek kell tekinteni, a Kaz *ättäp* \check{t} -je pedig íráshiba. A KT-ben gyakran előfordul, hogy az intervokalikus rövid mássalhangzók félhosszúként jelentkeznek, tehát pl. $\check{p} = p$, $\check{i} = t$, $\check{k} = k$, vö. Vart *äpätäx* ~ Vj *vpaätäx* ’isäntä | Vater des Vaters’ (KT 66a) ~ Vart *äpätäy*, Vj *äpätäy* (DEWOS 146); V *äpätäta* ~ Vj *äpätäta* ’laskea mäkeä | abwärts fahren, rutschen’ (KT 363b) ~ V Vj *kätäylä-*, *kätäl-* (DEWOS 569); V *likär* ’reki; nartha; сани; нарта’ (KT 1055b) ~ V *likär* (DEWOS 742). De arra is van példa, hogy a hosszú mássalhangzó félhosszú fokon jelentkezik, pl. V *äta* ’kutsua, tilata, заказать | einladen, bestellen’ ~ *itä* (imperativus) (KT 101b) ~ V *at-* ~ *itä* (DEWOS 198), ahol a V *äta* infinitívuszi alak morfológiai szerkezete „igetö + igenévképzö”: *at-ta*. Az *edz* osztyák megfelelőinek fonematikus átírása tehát: Ni *ättäptäta*, Kaz *ättä*, O *ättä*.

Nyilván az okozta a zavart RÓNA-TAS számára, hogy etimológiai szótáraink az 1531-ből való *egzeth* ’edzett’ adatnak perdöntő fontosságot tulajdonítottak. „A R. *egzeth* alak *gy*-je a várható *d* helyett” csak az írásmód még szabályozatlan voltából eredő íráshiba lehet. Szerintem az *egzeth* ki-

váltotta aggodalmaskodás megalapozatlan volta indokolatlanná teszi RÓNA-TAS elutasító véleményét (amely a most következő idézet második mondatában van): „*edz* 'to harden, to steel' < AH **eðǝ*- < PUG **āt̃*- (> POUgr **āt̃*- > PVog **āt̃*-, POsty > **āt̃*-). This is rather thorny (see AD 1531 <egyzeth>). If this is to read *ežzet(t)*, rendering an older **ej̃*- [> **ejež-* > **ežz-* > *edz-*] stem, the etymology is hardly acceptable” (RTA 2011b: 1318). Egyébként az ugor kori alapalaktól a következő lépéseken át juthatunk el a mai magyar formához: **āt̃z-* > **äðz-* > **ez-* > (affrikálódással) *edz-*. Nem is értem, RÓNA-TAS miért számol **ej̃*- > **ejež-* > **ežz-* > *edz-* változási sorral, mivel az affrikálódás után már eleve *ežz-* (= *edz-*) hangértékűnek kellett lennie az ősmagyar igető záró mássalhangzójának, hiszen a (**VtV* > **VðV* >) *VzV* affrikálódásának *VžV*-t (= *VdzV*-t) kellett eredményeznie, az **ejež*-ben pedig a *j* (= *d'*) kakukkfőka, a *z* (az **ežz-* alakban) is teljes mértékben „idegen test”... A „*z* > *dz*” magyar affrikatizáció eredménye hosszú *ž* (azaz *žž* = *ddz*), aminek nyelvtörténeti oka (is) lehet: „A legfontosabb... hangzóközi *z*, *zz* > *ddz*. Ez a változás a XVI. század elején kezdődött, és ma sem szűnt meg hatni” (BÁRCZI 1967: 122); még vö. „Kettőzött mássalhangzó megoszlik a szótaghatáron: egyik eleme zárja az előző szótagot, másik eleme kezdi a következőt – az affrikáta esetében is:... *pedz-dzi* (az írásban egyszerűsítve: *pedzi*)” (PAPP 1971: 90). Ennek az a következménye, hogy a mássalhangzós kezdetű morfémák előhangzóval csatlakoznak az ilyen mássalhangzós tövű szavakhoz, tehát pl. *edzeni*, *pedzeni*. Oka pedig ebben rejlik: „...a [dž] és a [dz] hangsor belsejében magánhangzóközi helyzetben és hangsor végén fonológiai időtartamától függetlenül mindig hosszú” (KASSAI 1980: 235). Még vö. **52. Az alapnyelvi affrikáták képviselőiről.**

A 16. századi *egyzeth* – etimológiai szótárainkkal és nyomukban RÓNA-TASSal ellentétben – csak *edžett* (*ežžett*) olvasatú lehet, és így nincs semmi hangtani akadály annak, hogy ugor kori örökségünk biztos elemének tekinthessük *edz* igénket.

25. ezüst 'silver'

MSzFE: „Valószínűleg átvétel a korai permi alapnyelvből”, vö. zürj. *ez-ış* 'Silber', votj. *azveš* 'id.; silbern' (169), *oz-veš* 'id.' (WWSch 11a). E szavunkat oszét eredet gyanújába is vették, de az MSzFE-ben szó sincs erről, sőt: „A permi szó átkerült az oszétba... Esetleg feltehető, hogy az oszét szó a magyarból származik” (MSzFE 1: 170). Egészen pontosan így ír erről e szótárunk a most következő hosszabb idézetben:

„*ezüst* ’Silber; silbern’ [1380–1410: *esisth* (BesztSzj.); 1416 u./1450 k.: az *ezüst* τ az arán (BécsiK. 122). Elvonással: R. *üst, öst* ua. (NySz.).⁴⁰

Valószínűleg átvétel a korai permi alapnyelvből, vö. zürj. (WUo.)⁴¹ V. AV. Sz. Pecs. Lu. Le. I. Ud. *ez-ış* ’Silber’ | votj. (MUNK.)⁴² Sz. M. J. K. *azves* ua.; (WICHM.)⁴³ G. J. MU. Uf. *azves* ’ua.’; silbern’...

A zürjén és a votják szó elhomályosult összetétel. Az összetétel előtagjának (zürj. *ez-*, votj. *az-*) feltett ’fehér’ jelentése (WICHMANN Vir. 1897: 23;⁴⁴ JSFOu. XVI/3: 5⁴⁵) nem bizonyítható... Az utótag (zürj. *-ış*, votj. *-ves*) valószínűleg azonos a m. *vas* ~ finn *vaski* ’Erz, Kupfer’ stb. szókkal (l. *vas* alatt, MSzFE 3: 675–678).⁴⁶ Az őspერი alak **evzisk* lehetett. – A permi szavak összetétel voltát nem lehet tagadni, mert a fenti szavakon kívül ugyanazon utótaggal alakultak a következő szók is: zürj. (WUo.) V. Sz. Pecs. Lu. Le. I. Ud. *oz-ış* ’Zinn’; (V. Lu. Le. auch) *zinnern*’ ~ votj. (MUNK.) *uzves* ’Zinn’ ~ vog. (WV. 19) FK.⁴⁷ *óatpəs*, P. *atpəs*, Szo. *ātβəs* ’Blei’.

A magyar és a permi szavak hangtani okokból nem vezethetők vissza közös fgr. előzményre, nem is szólva ennek tárgyi nehézségeiről. Viszont a hangalak hasonlósága és a jelentés azonossága miatt elválasztani sem lehet őket egymástól... Az *ezüst* jövevényszó volta bizonyos mértékig megokolja a *vas* és az *ezüst* utótagja (*-üst*) közötti jelentős hangalaki különbséget. A szóvégi *-t* talán szórványos *-(s)k* > *-(s)t* változás eredménye, vö. *vaskos* ~ *vastag* (*vas* ~ finn *vaski*); N. *fostos* ~ **foskos* (*fos* ~ finn *paska*)... Az sem lehetetlen, hogy a m. *-t* az oszét *ævzist*, *ævzestæ* ’Silber’ hatásával függ össze...

A permi szó átkerült az oszétba: *ævzist*, *ævzestæ* ’Silber’... Esetleg feltehető, hogy az oszét szó a magyarból származik...

A magyar és a permi szók oszétból való származtatása... nem fogadható el” (MSzFE 1: 169–170). – Itt tulajdonképpen a RÉDEI (1964b: 261, 1969: 332, 2002: 31) ajánlotta etimológiáról van szó.

TESz: „A magyar és a permi szók alánból való származtatása nem fogadható el... A magyar szóvégi *t* eredetére kielégítő magyarázat nincs.

⁴⁰ NySz 1: 728–729.

⁴¹ SWSch.

⁴² VNYsz 19.

⁴³ WICHMANN 1954: 45.

⁴⁴ WICHMANN 1897: 23–24.

⁴⁵ WICHMANN 1899: 5–6.

⁴⁶ L. a *vas* alatt (MSzFE 3: 675–678).

⁴⁷ KO.

A szó mindenesetre *t* végződésrel került át az oszétbe is, talán éppen magyar közvetítéssel; vö. osz. *ævzīst* (TESz 1: 821a). Ez megegyezik az MSzFE nézetével.

KÉSK: Óspermi **ez-weś* 'cepeбpo' > zürj. *eziś* 'cepeбpo' ~ votj. *azveś* (KÉSK 1: 331b–332a, 2: 331b–332a), itt tehát a KÉSK az MSzFE nézetét képviseli, vö. továbbá: óspermi **oz-eś*, **oz-weś* > zürj. *oziś* 'олово' ~ votj. *uzveś* (KÉSK¹ 203b, KÉSK² 203b).

Az UEW már nem is tartalmazza ezt az összevetést, tehát törölte *ezüst* szavunkat a finnugor eredetűnek tekintett szókincsből.

Az EWUng lényegében a TESz-ével azonos véleményt közöl: „Für den Umstand, daß es kein Erbw, sondern ein frühes Lehnw sein muß, sprechen außer der Phon auch andere Gründe: in den ob-ugr Spr gibt es dafür keine Entspr, während in der fgr Z das Silber ziemlich unbekannt gewesen sein dürfte. – Die Frage des ausl *t* ist unklar; im Oss – evtl durch ung Vermittl – gibt es auch *ævzīst* 'ds'” (EWUng 1: 346b).

Az *ævzīst*, *ævzestæ* 'ezüst' jelentésű oszét szót TRUBAČEV a litván *žvaigždė* 'звезда', lett *zvāigzne* 'id.', óporosz *svāigstan* (acc. sg.) 'сияние, свет' és a szláv (pl. orosz *звезда*) 'csillag' rokonságába vonta (TRUBAČEV 1980: 182, még vö. HELIMSKI 2002: 108). TRUBAČEV szerint az ósszláv alak **zvězda* lehetett, míg hagyományosan (IE **ǵh₂uoi-* 'блеск, сияние' >) **gvězda* formában rekonstruálták (TRUBAČEV 1980: 182). TRUBAČEV szerint az ósszláv **gvězda* rekonstruktum a nyugati szláv alakokon nyugszik (pl. lengyel *gwiazda*, cseh *hvězda*), amelyek előzménye talán a szóbelseji *z*-től való disszimiláció eredményeként vált **gv-* kezdetűvé. Az oszét szónak a balti és a szláv lexémákkal való egyeztetése teljesen plauzibilisnek látszik; ez esetben azonban az oszét szónak valamely finnugor nyelvből való származtatása szükségszerűen elesik, a magyar *ezüst* *t*-jének magyar–oszét kapcsolat során kialakult oszét hatásként éppenséggel már értelmezhető lenne.

RÓNA-TAS: „It is only Os fr which the /t/ in H can be explained. The Os word has no etymology within the Ir or even IE lgs. It has been compared with PSI **gvězda* > *zvezda* 'star' by PETERSSON, cited by ABAEV and later by TRUBAČEV (1974–1995/7: 181–182) and others. In this case, *æ-* would be a prothetic vowel, and the *zv-* > *vz-* change would have occurred in Os. The semantic part would require associations like *sun* → *gold* and *moon* → *silver*. This is hardly acceptable. At any rate, the Perm, Os and H words cannot be separated, and H and Os contain the final *-t*, which is absent fr the Perm words. See also the Ir word for 'silver' **arzata* 'silver' > Os *ærzæt* 'ruda' (ABAEV 1958–1989/1: 187–188); cf. OIr Avestan *ar̥zata* 'silver', OPe (*a*)*rdata*, MIr Khot *ālj̥sata* (BAILEY 1979:

25), Khwar *ažyd* (BENZING 1983: 136), Nİr Yazdi *āldi* < IE *Hark- 'white, silver' > Lat *argentum*, Arm *arcat*" (RTA 2011b: 1331–1332).

Megjegyzések

A régi nyelvi és nyelvjárási *üst*, *öst* 'ezüst' kialakulásával kapcsolatban kívánok magyarázatot előadni, amely az *ezüst* szónak a beszélők esetleg téves elemzésén alapul. Ennek az alapja pedig az *ez*, *e* határozott névelő. Ennek létét és létrejöttét SZABÓ GÉZA igyekezett tisztázni: „... megállapíthatjuk, hogy a peremnyelvjárásainkban, külső nyelvjárászigeteinken jelentkező *ez*, *e* ~ *öz*, *ö* határozott névelőt mint »ritka kivételt« a közelre mutató névmásból származtatni, s így párhuzamos fejlődésűnek tekinteni az *az*, *a* határozott névelővel több okból sem megnyugtató. A magas hangú névelőnek a közelre mutató névmásból való magyarázatát számos tény teszi problémássá: A magas hangú névelő nyelvjárásainkban igen nagy területről – még hozzá a peremnyelvjárásokból, illetőleg közelükből – kimutatható. Minden valószínűséggel a magas hangú névelő nyelvjárásainkban sok gócu jelenség. A magas hangú névelőnek a mély hangúval való párhuzamos fejlődését kétségessé teszi az a tény, hogy a nyelvtörténeti adatok a mély hangú névelő kialakulásának elsőbbségét vallják. A határozott névelőnek anaforikus szerepű névmásból való magyarázata ugyancsak ellene szól annak, hogy a magas hangú névelő az *ez* közelre mutató névmásból alakult volna ki. Ugyanakkor a palócban a birtokos névmás elhomályosult előtagjaként meglevő magas hangú *ez*, *e* határozott névelő – bizonyíthatóan – hangrendi illeszkedés eredményeként jött létre. Az *öz*-zöld moldvai csángó nyelvjárások zárt *ö*-t felmutató névelője az *á* előtti *a* disszimilációjának tekinthető. A peremnyelvjárások sajátos hangtani viszonyai, továbbá a hangrendváltással kapcsolatban felhozott analóg esetek a magas hangú névelőnek hangtani úton – a mély hangú névelőből – való keletkezését nagyon is valószínűvé teszik" (SZABÓ 1975: 43, még vö. KÁLMÁN 1994: 57, I. GALLASY 1992: 745). Az tehát biztos, hogy van (vagy legalábbis volt) *ez*, *e* hangalakú határozott névelőnk, amely így persze nem a közelre mutató *e*, *ez* névmásból keletkezett. A régi nyelvi és nyelvjárási *üst*, *öst* valóban elvonással keletkezhetett, amint ezt az MSzFE (1: 169) állítja, mégpedig – szerintem – a nyelvterület egyes részein jelentkező másodlagos *ez*, *e* névelőnek a szóalakba történt beleértésével, majd a szóalaknak eszerinti kettébontásával, tehát *ezüst* > *ez üst*, miként például az *apotheca* > > *a patika* (TESz 3: 131a) és az *alombik* > *a lombik* (TESz 2: 787b) esetében is történt (még vö. *a zacskó* > *az acskó*, *a zászló* > *az ászló*). KISS JENŐ kollegám volt szíves kommentálni ezen fejtegetésemet: „Az *apotheka* és a *patika* viszonya nem azonos az *ezüst* és az *ez üst* viszonyal, ti. az utóbbiban

a második tag önálló szó, méghozzá régi is, a *patika* ezzel szemben nem is régi, s nem volt korábban önálló szó, hanem azzá lett" (levélbeli közlés). Ehhez azt kell hozzáfűznöm, hogy az egyes nyelvi változások nincsenek időhöz kötve (ilyenek pl. különösen a kontamináció, a szóhasadás, a téves szóelemzés következtében kialakuló szóváltozatok, az asszimiláció, a diszszimiláció), ismételten jelentkezhetnek. Az általam feltételezett *ezüst* > *ezüst* változás *üst* eleme valóban már egy korábban is létezett lexémával alkot homonímiát, talán éppen ennek köszönhető, hogy a nyelvterületen csak igen szűk elterjedtségű.

Az MSzFE (1: 169) az 'ezüst' jelentésű zürjén *ez-ış*, votják *az-veş* szavak kapcsán 'ön, cin' jelentésű zürjén *oz-ış* és votják *uz-veş* szavakat megemlítve ez utóbbiak etimológiai megfelelőjeként aposztrofálja a vog. KO *oätφəs*, P *atφəs*, So *ätβəs* 'Blei' lexémákat, mintha ezek utótagja (a *-φəs* stb.) is a magyar *vas* megfelelője lenne. A nagy vogul szótárak déli és (részben) keleti adatai azonban kétséget ébreszthetnek e feltevés jogosságát illetően, vö. K *oätkwēs*, *oätkhwēs*, *ätkhwēs*, T *äitkhuš*, de: N *ätwēs*, LM *ätwēš*, *ätwēs*, *ätwēs*, LU *ätwēs*, P *oätwēš*, *atwēš* 'ólom; Blei' (M-WWb 58a), TJ *etküš*, TČ *etküš*, KU *öätkβš*, KM *oät'rkβš*, LM *atęxtš(!)*, de: P *a'rkβš*, VNK *ä'rkβš*, VS *ä'rkβš*, LU *a'rkβš*, LO *ätβās*, So *ätβās*, KO *oät'rkβš* 'Blei' (K-WWb 131b), KO *oätφəs* 'id.' (KANNISTO 1919: 19). Itt az utótagok zavarba ejtő különbséget mutatnak: (KANNISTO) *-küš*, *-kβš* ~ *-φəs*, *-βəs*. A fenti vogul szó eredetével kapcsolatban valamikor volt egy megoldási kísérlet: „*ätkues*, *ätweš* wog. 'Zinn, Blei'. Diese beiden verschiedenen Bedeutungen werden dadurch näher bezeichnet, dass Zinn *mańs-ätkues* (*mańs* wogulisch) und Blei *pesken-ätweš* (*pesken* Schiessgewehr) genannt wird. Das Wort *ätkues*, wovon *ätweš* eine verbrauchtere Form ist, hat offenbar zwei Bestandtheile *ät* und *kues*, welcher Letztere wahrscheinlich *kues* Metall ist. Der erste Theil *ät* ist nicht bestimmt erkannt, aber vielleicht offenbart sich darin dasselbe Wort, das in den tatarischen Sprachen in der Gestalt *aq* 'weiss' vorkommt" (AHLQVIST 1890: 5). MUNKÁCSI okkal háritotta el ezt a feltevést: „A KV.⁴⁸ *oätkwēs* elemeire nézve már AHLQVIST mondott véleményt... utalván a szamojéd *kues* 'Metall' s a tatár *ak* 'weiss' szóra, úgy hogy *oätkwēs* mint összetétel ezt jelentené: 'weisses Metall'. Nem gondolhatjuk, hogy valamely vogul főnév a szamojédból került volna, különösen midőn az osztjákban nem találunk megfelelőit" (ÁKE 250). Az AHLQVIST említette szamojéd szó egyébként a szelkupból való, ennek etimológiáját l. JANHUNEN 1977: 175.

⁴⁸ Kondai vogul (K).

A vogul 'ólom; Blei' jelentésű főnév utótagja hangalakjának történeti magyarázatára azonban kínálkozik lehetőség. Meglehetősen szokatlannak tűnik ugyan, hogy a labializált vogul mássalhangzók (η , χ , k) „ $\eta/k/\chi + w$ ” hangkapcsolatra bomlanak, majd csak w -re egyszerűsödnek (vö. HONTI 1999: 38–42, 43, 49–50), ill. hogy eredeti $*w$ helyén k jelenik meg, de nem példa nélküli hangváltozásokról van szó, vagyis olykor helyettesítheti egymást a k és a w : (1) az '1' jelentésű számnévvel (2) és az 'epe' szóval éppen ez történt, (3) továbbá az 'ó maga' nyomatékos személyes névmás is mintha ilyenre utalna. Fonémahasadásra van példa (4) az osztjából és (5) a zürjénből is. Most ezekről szólok részletesebben:

(1) „Szólnom kell a »T $\ddot{u}\chi$, KO $\ddot{a}k\beta\partial$, So $\ddot{a}G\beta\ddot{a}$ usw. 'ein' ist eine Ableitung, das Grundwort ist (KANN. Mskr.) P $\varepsilon\beta$, VN, VS $\ddot{a}\beta$, LO $\ddot{a}\beta$ 'id.' Es hat das bekannte Suffix $-k\beta\partial$, $-k\beta\ddot{a}$ usw.« (LIIMOLA 1963: 22–23) tévedésről is. Fölöttébb kétségesnek tartom, hogy a T $\ddot{u}\chi$, KO $\ddot{a}k\beta\partial$, So $\ddot{a}G\beta\ddot{a}$ stb. 'ëggy' olyan derivátum lenne, amely a P $\varepsilon\beta$, VN VS $\ddot{a}\beta$, LO $\ddot{a}\beta$ '1' számnév és a $-k\beta\partial$, $-k\beta\ddot{a}$ stb. képző együttese lenne. Az 'ëggy' jelentésű számnév LO $-k\beta\ddot{a}$, So $-k\beta\ddot{a}$ elemének magánhangzója és a kicsinyítő képző $-k\ddot{z}$ magánhangzója ($-e$, vö. pl. So $\ddot{a}yik\beta e$ 'lányka', K-WWb 3b) közti különbség szerintem arra mutat, hogy két különböző morfológiai egységről van szó, ráadásul nehéz lenne megokolni, hogy egy kicsinyítő képző a nem-attributív számnévi funkciót hordozná. Ha ilyen $-k\ddot{z}$ képző járult volna az $\ddot{a}\beta$ (= $\ddot{a}w$) stb. hangalakú 'ëgy' számnévhez, számot kellene adni arról is, mi történt a w -vel. A P $\varepsilon\beta$ stb. alakok jelzői funkcióban szerepelnek (vö. LIIMOLA 1963: 14), amelyek nyilván nem olyan hangsúlyosak, mint a nem-attributívok; a $k\beta$ (= k) fonémahasadást szenvedett el: $k\beta > k$, β (= $k > k$, w). LIIMOLA feltevése nem is ad magyarázatot arra, hogy a rövid nem-attributív alakok egy része k -ra, más része β -re végződik” (HONTI 2014b: 41–42).

Íme a rendelkezésemre álló teljes vogul adattár:

(1) N akw , $ak \sim au$, LM $\ddot{a}kw$, $\ddot{a}k \sim \ddot{a}u$, LU $\ddot{a}kw$, $\ddot{a}k$, P $\partial kw \sim \partial u$, K $\ddot{a}kw$, $\ddot{a}kw\ddot{e}$, T $u\chi$ (M-WWb 28a), TJ TČ $\ddot{u}\chi$, KU KO $\ddot{a}k_u$, KM $\ddot{a}k_u$, P εk , VNZ $\varepsilon\beta$, VNK $\ddot{a}k$, VS $\ddot{a}\beta$, LU εk , LO $\ddot{a}k\beta\ddot{a}$, $\ddot{a}k_u \sim \ddot{a}\beta$, So $\ddot{a}k\beta\ddot{a}$, $\ddot{a}k\beta$, $\ddot{a}k_u$ (K-WWb 23b).

(2) „A vog. TJ. $\varepsilon tk\ddot{u}\ddot{s}$, K $\partial\ddot{a}tkhw\ddot{e}s$... $-khw\ddot{e}s$ tagjában a k , khw [= k , H. L.] másodlagos lehet ($*w > *k > k$). Hasonló $*w > *k$ - fejlődés ment végbe a vog. Szo. $\beta\ddot{o}\ddot{s}ram$ 'Galle' némely nyelvjárási megfelelőjében is” (MSzFE 3: : 676, l. még UEW 1: 560): VSZ $k\ddot{o}\ddot{s}erm$, VNZ $k\ddot{a}\ddot{s}er\ddot{a}m$ (l. MSzFE 2: 357), vö. még N $vo\ddot{s}r\ddot{e}m$, $vo\ddot{s}er\ddot{e}m$, LM $va\ddot{s}er\ddot{e}m$, $kwa\ddot{s}er\ddot{e}m$, LU $kwa\ddot{s}er\ddot{e}m$, P $va\ddot{s}er\ddot{e}m$, K $vo\ddot{s}er\ddot{e}m$, $vo\ddot{s}erme$ 'epe; zöldessárgás | Galle; grüngelb, rotbraun' (M-WWb 740b). Hasonló, ugyancsak szórványos $*k$

≥ *w változás, ill. nyelvjárásközi megfelelés látható a *keserű* vogul megfelelőiben is: N *vošértaxti* ~ N *kvošértaxti*, LM *kwäšértaxti*, *kwäsértaxti*, P *kwäsértaxti*, K *kwäškértaxti* 'éget, ég, csíp, csípős íze van | brennen, beißen, prickeln, einen scharfen herben, bitteren Geschmack oder Geruch haben' (M-WWb 740b), KU *βāšχərtəβ-*, So *βō·š^ərtəβ-* ~ TJ *kā·šə·rtèβ*, KM *kβāškartəβ-*, KO *kβāškartəβ-*, P *kūāš^ərtəβ-*, VNK *kβāškartəβ-*, LU *kβāškartəβ-*, LO *kòš^ərtəβ-* '(Pass.) schmerzen, brennen, beißen' (K-WWb 385b). Az 'epe' és az 'éget, csíp' jelentésű vogul szavakat az MSzFE elkülöníti egymástól: „A 'Galle' jelentésű szó... eredeti szókezdő *w-je és mély magánhangzója (ösvog. *ä) miatt nem egyeztethető a k- kezdetű és eredeti palatális magánhangzót tartalmazó stb. igével” (MSzFE 2: 357); „Wog. So. *wošram* 'Galle' (MUNKÁCSI: NyK 23: 346,⁴⁹ TOIVONEN: FUF 19: 122⁵⁰) gehört wegen des ursprünglich anlautenden *w und wegen des velaren Vokalismus (urwog. *ä) nicht hierher” (UEW 2: 861, I. Ug **kšćz(rz-)* 'bitter' alatt). MUNKÁCSI vogul szótárában összetartozó szóegyüttesként szerepel a N *vošrəm* stb. 'epe stb.' és a N *vošértaxti* stb. 'éget, ég stb.' (M-WWb 740b), nyilván a korábban (MUNKÁCSI 1893: 345–346, TOIVONEN 1928: 122) javasolt etimológiát elfogadva, de a két szó első szótagi magánhangzójának eredeti hangrendi különbsége miatt én is indokoltnak látom elválasztani őket, a két szó azonban szemantikai rokonsága és részlegesen hasonló hangalakja miatt befolyásolhatta egymást.

(3) Úgy tűnhet, hogy a vogul So nyelvjárásának sg. 3. sz. nyomatékos névmása hasonló változásról tanúskodik: So *tə·kβi* ~ *təβki* 'er, sie, es selbst; eigen', vö. TJ TČ *tüχ*, KU *tāk_u*, KM *tāk_u*, KO *tāk_u*, P *təkək*, *təkəkʔ*, VNZ *t'ākək*, VNK *tāk*, VS *t'ākək*, LU *təkəkʔ*, LO *təkβi* 'id.', TJ *tü*, TČ *teü*, KU *təβ*, KM *təβ*, KO *təβ*, P *təβ*, VN VS *təβ*, LU *təβ*, LO *təβ*, So *təβ* 'er, sie, es' (K-WWb 866a). LIIMOLA ez esetben analógián alapuló történeti magyarázatot adott elő, amelyet alább idézek, és amellyel kapcsolatban vannak kétségeim. Ezek kifejtése előtt azonban érdemes bemutatnom a sg. 1–3. vogul személyes névmások egyszerű és nyomatékos változatait. A FU **sš* 'er, sie, es' (UEW 1: 453) szócsalád ugor alapnyelvi alakjában labiális rövid palatális magánhangzó és tővégi *γ volt: Ug **θš̆* > OUg **θš̆* > osztj. **lš̆* ~ vog. **tš̆* (vö. HONTI 1982a: 135). Ezek folytatói: osztj. V *löš̆*, Vj *jš̆*, Trj *lš̆*, J *lš̆w*, *lš̆w*, DN DT Fil Koš Kr Ts *tš̆w*, KoP *tš̆w*, Ni Šer *tš̆w*, Kaz *lš̆w*, Sy *lš̆w*, O *lš̆w* (DEWOS 735) ~ vog. TJ *tš̆*, TČ *teü*, KU *təβ*, KM *təβ*, KO *təβ*, P *təβ*, VN VS *təβ*, LU *təβ*, LO *təβ*, So *təβ* (K-WWb 866a, I. fent is). A vogul névmás e nyomatékosított változatai

⁴⁹ MUNKÁCSI 1893: 345–346.

⁵⁰ TOIVONEN 1928: 122.

ugyanazon *-k képzővel alakultak, mint a többi személyben, pl. TJ TČ *tüχ*, KU *tāk_u*, KM *tāk_u*, KO *tāk_u*, P *tək, təkəq'*, VNZ *tākəq*, VNK *tāk*, VS *tākəq*, LU *təkəq'*, LO *təkβi*, So *təkβi, təkβi* (K-WWb 866a, l. fent is), TJ TČ *em*, KU KM KO *əm*, P VNZ VNK VS LU LM *am*, LO So *am* 'ich' ~ TJ TČ *emχ, emà-η*, KU *əmχ, əmχ*, KM KO *əmχ*, P *amχ*, VNK *aməηχ*, VS *amamχ*, LO So *amki* 'ich selbst' (K-WWb 59a), TJ *neü, nū*, TČ *neij*, KU KO *nän*, KM *näg*, P *neγ, neγ*, VNZ VS LU *nei*, VNK *näi*, LO *nän*, So *nän* 'du' ~ TJ TČ *nüη, nüηχ*, KU *nänχ*, KM *nänχ_u^φ*, KO *nänχ_u^φ*, P *neηκ^ε, neηκ^φə*, VNK *nänχ, nänänχ*, VS *nänχ, nänχ_u*, LU *neηχ*, LO *nänki*, So *nänki* 'du selbst' (K-WWb 493b). Azt láthatjuk tehát, hogy mindkét obivogul nyelvben olyan tővégi mássalhangzók vannak a sg. 3. személyű névmásokban, amelyek az OUG *γ folytatói: *γ > *γ > osztj. γ, γ, w ~ vog. *γ > w. Így tehát a vogul nyelvjárások -w eleme a névmástőnek eredeti komponense, ehhez kellett csatlakoznia a többi névmásban is jelentkező nyomatékosító *-k képzőnek (ezen alakulatok sorsáról l. LIIMOLA 1944: 45–48; l. még a további hat személyes névmás megfelelő alakjait: LIIMOLA 1944: 43–45). Feltűnő, hogy a két északi nyelvjárásban (LO So) a képző hangalakja -ki, ugyanez jelentkezik a többi személyes névmásban is, tehát LO So *amki* 'ich selbst', LO *nänki*, So *nänki* 'du selbst'. Az északi -ki i eleme a sg. 3. sz. birtokos személyjellel azonos, amely a reduplikált képző után reduplikálva eredeti, hosszabb változatában is jelentkezik: LO *tāk^éēt, tāk^éēt, tāk^éēt* 'selbst, allein, einsam' (K-WWb 866b, még vö. LIIMOLA 1944: 47), tehát: *k-k-ē-t, k-k-ē-t, G_u-k-ē-t*. A reduplikált személyjel a többi nyelvjárásban is megvan, a ragozási töben szerepel többékevésbé következetesen, pl. TJ *tük_u·t̄i* (acc.) ~ *tük_u·t̄in* (lat.), *tük_u·t̄näl* (elat.-abl.), KU *t̄inχ*, KM *t̄eηχ* 'sie beide selbst, sie zwei selbst' ~ KU *t̄inχt̄ən(!)* (acc.), KM *t̄eηχkən* (acc.), sőt, szórványosan még nem 3. személyű nyomatékos névmásokban is előfordul, pl. KU *n̄inχ*, KM *n̄eηχ* 'ihr beide selbst, ihr zwei selbst' ~ KU *n̄inχt̄ən(!)* (acc.), KM *n̄eηχkən* (acc.) (LIIMOLA 1944: 43–44). – Az ezen bekezdésben közölt vogul adatok alapján úgy látom, hogy a sg. 3. sz. nyomatékos északi vogul személyes névmás eredeti hangalakja ilyen lehetett: *tawki*, vagyis a So *təkβi* az elsődleges változat, a So *təkβi, təkβi* pedig a másodlagos, hiszen a többi nyomatékos névmás szerkezete egyöntetűen „a nem nyomatékos névmás + a nyomatékosító -k képző” (az így megszületett alakokban a w alternatíve labialisálta az őt követő k-t). LIIMOLA magyarázata azonban ezzel éppen ellentétes folyamatként írta le e nyelvtörténeti eseményt: „Die 3. P. Sg. hat in So zwei Formen: *təkβi* und *təkβi*... Augenscheinlich ist *təkβi* alt und lautgesetzlich, was schon LO *təkβi* und die Formen der anderen Dialekte zeigen... das Suffix -k ist labialisiert worden, und vor ihm ist das -β der

nachdrucklosen Form mit dem vorangehenden Vokal verschmolzen, *tâβGi* dagegen ist sekundär, nach Analogie der anderen Personen entstanden. Zu seiner Erklärung bekommt man z. B. folgende Proportion: 1. P. Sg. *am* 'ich' : *amGi* 'ich selbst' = 2. P. Sg. *nâŋ* 'du' : *nâŋGi* 'du selbst' = 3. P. Sg. *tâβ* 'er' : ... *tâβGi*⁵¹ (LIIMOLA 1944: 47). Igaz, hogy e névmási probléma tárgyalása nem vitt közelebb a „w ~ k ~ k” viszony történeti megoldásához, de mégis hasznos lehet, mert talán hozzájárult egy történeti morfológiai esemény tisztázásához.

(4) Fonémahasadásra az osztyjából affrikátás példákat idézhetek:

„Kaz *uèšəŋi* (= *wetsəti*, fonetikusán: *wecə-ti*, DEWOS 1557), O *uètsədə* ~ *uèstədə* (= *wetsəta* ~ *westəta*, DEWOS 1557) 'aus der Verlegenheit helfen' < zürj. *veštini* 'loskaufen, auslösen' (I. TOIVONEN 1956: 23, még vö. HONTI 1979a: 85),

višə-, *uše-* ~ *vusta-* 'denken, wollen' (AHLQVIST 1880: 152, 155, 158), még vö. Kaz *uŋiŋi* (= *wuŋiŋi*, fonetikusán: *wūcə-*, *wūccə-*, DEWOS 1649), O *uŋiŋidə* (= *wuŋiŋita*; fonetikusán: *wuči-*, DEWOS 1649) 'wünschen, wollen' (KT 259a) < zürj. *viž-* 'besichtigen usw.' (RÉDEI 1985: 213), de vö.

Kaz *uqʹiŋi* (= *wqʹti*, fonetikusán: *wqʹci*, DEWOS 223), O *oʹstə* (= *osta*; *oś-*, DEWOS 223) 'schwimmen' (KT 96a) < ösosztj. **octa*” (HONTI 2014b: 42).

(5) Járulékos képzési mozzanattal létrejövő mássalhangzók olykor a zürjénben is mássalhangzó-kapcsolattá bomlottak szét, vö. „*kvajt* 'hat', *ňajt* 'sár, piszok', *mojd* 'mesélj!', *vojt* 'csepp'... A *jt*, *jd* a legtöbb esetben epentézis útján *t'*, *d'* hangokból keletkezett. Vö. P *kvaŋ* 'hat', Sz. Pecs. P *naŋ* 'sár, piszok', P *mod* 'mesélj!', Sz. P *voŋ* 'csepp'” (RÉDEI 1978a: 47, még I. RÉDEI 1978b: 61, vö. továbbá UOTILA 1933: 122–124, 378–380, CSÚCS 2005: 116). Nekem inkább úgy tűnik, hogy a palatalizált mássalhangzók mássalhangzó-kapcsolattá bomlottak szét, majd metatézis következett be bennük, vagyis: *t' > tj > jt*, *d' > dj > jd*, ismereteim szerint ugyanis nincsenek epentetikus *jt'*, *jd'* hangkapcsolatot tartalmazó zürjén alakok.

Még vö. **32.1.1. engəm, tégəd, Megjegyzések.**

E hangtörténeti kitérő eredménye így foglalható össze: a vog. TJ TČ *etküš*,⁵² KU *əät/kβš*, KO *əəʹtβəs*, So *ātβəs* 'ólom' szóban a -k- és a -w- mássalhangzó előzménye *-w- volt, a szó ősvogul hangalakja pedig **ātwaš*

⁵¹ Ha LIIMOLA magyarázata helyes lenne, akkor a vogul So nyelvjárásának *tâβki* személyes névmásában természetesen csak a két elemre való bontás és az elemek metatézise történhetett volna meg, a *k*-nak ugyanis meg kellett volna maradnia, mert eltűnése esetén szinte egybeesett volna a nem nyomatékos névmással: *tâβki* > **tâβi* ↔ *tâβ*.

⁵² A vog. TJ TČ *etküš* fonematikusán: *ätkaš*!

volt. A konzonantizmus e szokatlan változása talán összefügg azzal, hogy a hajdani 'valamilyen fém' jelentésű főnév csak ezen összetételben maradt fenn, önálló főnévként nem, tehát „értelmetlen” elemmé vált, akárcsak a ma. R *jó* 'folyó' (< U **joke* 'Fluß', vö. pl. *Berettyó, Hejő*); az előtagban látható nyelvjárásközi „rövid magánhangzó ~ hosszú magánhangzó” megfelelésnek is az lehet az oka, hogy a hajdani jelzői funkciójú 'fehér' jelentésű melléknév nem őrződött meg. Tehát az MSzFE (1: 169) állásfoglalása tejes mértékben helyes.

Talán arra is érdemes kitérni, lehet-e közük a finnugor nyelvi szavaknak egymáshoz és ezeknek az oszét szóhoz. Az *ezüst* alatt az MSzFE előadta magyarázat – miszerint: „A szóvégi *-t* talán szórványos *-(s)k > -(s)t* változás eredménye, vö. *vaskos ~ vastag* (*vas ~ finn vaski*); N. *fostos ~ *foskos* (*fos ~ finn paska*)” (MSzFE 1: 169–170). A ma. *vas* osztják megfelelője, a V *wāy* stb. szokatlan képviselőt mutat, amelyet így magyarázhatunk: „Für eine Entwicklung FU **šk > ostj. γ, χ* ist *wāy* das einzige Beispiel. Die ungewöhnliche Lautentsprechung kann möglicherweise durch eine Entwicklung FU **šk > Ug. *sk > *ks > > γ* erklärt werden” (UEW 1: 560). Esetleg a ma. *vas* is részben hasonló utat járhatott be: U **waške* 'irgendein Metall, ?Kupfer' (i. h.) > Ug. **waskz > > ösma. *waškz ~ *wašz*; részben a **waškz* szolgálhatott derivációs tőként, amelyben a szibilánshoz fonetikailag sokkal közelebbi *t* fölválthatta a *k*-t. Nem lehetetlen, hogy az *üst* analógiás hatása is érvényesült abban, hogy *ezüst* szavunk szóvégi *-t*-t kapott. Jónéhány hasonló, inetimologikus mássalhangzóval bővült szavunk van, ezekről így nyilatkoznak etimológiai szótáraink:

vastag ~ vaskos: „Bizonytalan eredetű. Talán származékszó, s a *vas* főnévből jött létre *-k + -s* képzőbokkal; vö. *nehézkés*”, *vastag*: „Bizonytalan eredetű. Talán származékszó, s a *vas* főnévből jött létre. Képzésmódja, illetőleg a *-tag* szóvége nincs részleteiben tisztázva” (TESz 3: 1098ab, még vö. MSzFE 3: 676); *vaskos*: „Unbest Urspr, evtl Abl Viell aus → *vas*. Die Bildungsweise ist unregelmäßig und ungewöhnlich; vgl aber evtl: *nehézkés* (→ *nehéz*)”, *vastag* „Unbest Urspr, evtl Abl viell aus → *vas*. Die Bildungsweise ist unregelmäßig und ungewöhnlich; vgl: *vaskos*” (EWUng 2: 1611b).

fos ~ fostos: Az MSzFE (1: 216) nem magyarázza a *-t*-t; „A *fostos* képzésére vö. *győztes, nyertes, vesztes*” (TESz 1: 959b). Az EWUng (1: 414a) megemlíti ugyan ezt a derivátumot, de nem magyarázza a *t*-t.

győztes: „A *győztes* nyelvújítási alkotás” (TESz 1: 1136b, ugyanígy: EWUng 1: 500b).

nyertes: A *nyer* alatt nem szerepel a *nyertes* (MSzFE 3: 481). Másik szótárainkban szerepel ugyan a *nyertes* a *nyer* alatt, de nem szól morfoló-

giai mibenlétéről (TESz 2: 1042a); „Zur Morph der Abl *nyertes* vgl: *éltes* (→ *él^l*), *tettes* (→ *tesz*) usw.” (EWUng 2: 1040a).

vesztes: A TESz-ben (3: 1129b) a *veszt* alatt van *vesztes*, de nem szól a morfológiájáról. A *veszt* alatt nincs *vesztes* (EWUng 2: 1627b).

éltes: Az *él* 'leben stb.' alatt nincs *éltes* (MSzFE 1: 145). Az *él* 'leben stb.' alatt van *éltes*, de nem szól a morfológiájáról (TESz 1: 736b, EWUng 1: 307a).

nehézkés: A *nehézkés* a *nehéz* alatt van (TESz 2: 1007b–1008a, EWUng 2: 1020b–1021a), de e szótárak nem szólnak a morfológiájáról.

Az itt idézett szavak alapszava jobbára egytagú, az *ezüst* viszont két szótagból áll. További egytagúak, amelyekben a szóvégi *t* inetimologikus hang:

nyest: „Valószínűleg származékszó: a *nő²* főnévből, pontosabban annak régi főváltozatából alakulhatott kicsinyítő „-s + -t” képzők kapcsolatával... A -t kisebb prémes állatok nevében több esetben szerepel; vö. *evet*, *menyét*, *nyuszt*, *pegyvet*. A *nyest* alakotani felépítése szerint a *nő²* és a *nőstény* között feltehető közbülső származék fokát képviselheti, de hangalakjánál és jelentésénél fogva mindkettőtől elszigetelődött. Kecses mozgású kis prémesállatnak és nőnek közös vagy egymással összefüggő jelölésére vö. *hölgy*, *menyét*. – A *nyuszt*-tal nincs származásbeli kapcsolatban, de a két szó hangalakja kölcsönösen hatott egymásra” (TESz 2: 1044b). Ehhez még vö. *nőstény*: „Származékszó: a *nő²* főnévből jött létre kicsinyítő -s + -t + -n > (-ny) képzők kapcsolatával; a közbülső -s + -t képzős származékra vö. *nyest*, részben egyező -t + -n képzőegyüttesre vö. *isten*” (TESz 2: 1026b).

nyuszt: A régiségben előfordul *t* nélkül is. „A magyar szó *t* végű változata – bár az *evet*, *menyét*, *nyest* stb. szavakhoz hasonlóan denominális -t képzős származék is lehet – valószínűleg a *nyest* analogikus hatására vagy pleonasztikus tárgyesetből (vö. pl. *aszt*: *asztat*) való téves visszakövetkeztetéssel keletkezett (l. az *arasz* szócikkét); a *t* kicsinyítő képző ugyanis a *nyuszt* alak felbukkanásakor már nem volt eleven” (TESz 2: 1059b; a *nyuszt* az ÚMTSz-ben nem szerepel).

Tudok még olyan két- és háromtagú szókról, amelyek végén inetimologikus *t* van:

arasz ~ *araszt*: „*arasz*... 1556: *araszt*... A m. *araszt* pleonasztikus tárgyesetből tévesen visszakövetkeztetett alanyeset” (TESz 1: 171b–172a, még vö. ÚMTSz 1: 247ab).

rubin ~ *rubint*: „A *rubint* típus szóvégi *t*-je szerzetlen, *n* utáni járulékhang” (TESz 3: 460a, még vö. ÚMTSz 4: 784b),

szappan ~ *szappant* (TESz 3: 676a, még vö. ÚMTSz 5: 48b; a *szappanyt* változatot anyanyelvjárásomból ismerem, gyerekkoromban a falumbeliek ugyanis még *szappanytot* használtak).

tulipán ~ *tulipánt*, *tulipános* ~ *tulipántos*: l. TESz 3: 999b (még vö. ÚMTSz 5: 486b–487b).

A *nyuszt* és az *arasz*t esetében előadott pleonasztikus tárgyestből elvont alakra építő megoldást azért nem hiszem, mert a szabálytalan változásokra hajlamot mutató névmásokból nem keletkezett **aszt* és **eszt* másodlagos hangtestű, alanyesetű alak... Megjegyzendő azonban, hogy a *foszt*, ha nem is önállósult alanyesetű főnévvé, virtuális (fiktív) derivációs bázissá lett, vö. *fostat*, *fostató*, *fostattyú*, *fostoros*, *fostókacseresznye* ~ *fosókacseresznye* (ÚMTSz 2: 504a–505b). A *vas* > *vaskos* és a *nehéz* > *nehézkés* kivételével az összes olyan szóban, amelyben inetimologikus szóvégi mászhangzó van, a másodlagos szóvégi elem, vagyis a *-t* homorgán képzésű az alapszó tövégi másszhangzójával (a példák a fenti sorrendben követik egymást): *fos-tos*, *győz-tes*, *nyer-tes*, *vesz-tes*, *él-tes*, *tet-tes*, *nyes-t*, *nyusz-t*, *arasz-t*, *rubin-t*, *szappan-t*, *tulipán-t*. Ezért úgy vélem, hogy a magyar *ezüst* szóvégi *t*-je talán nem is olyan talányos, mint amilyenként eddigi etimológiai szakirodalmunkban vélekedtek róla, sőt a nyelvjárási *ezis*, *ezüss* (ÚMTSz 1: 242a) lehet a hajdani, eredeti alak hírmondója – a TESz (1: 821a) nézetével ellentétben: „A szóvégi *t* nélküli alakok másodlagosak; valószínűleg másszhangzós toldalékok előtt keletkeztek (*ezüstből* > *ezüsből*), s a ragos alakból vonódott el a *t* nélküli forma”. A magyarban jelentkező inetimologikus hangokat NYÍRKOS (1987) monografikusan feldolgozta, részletesen foglalkozott a szóvégi *-t*-vel is, az általam itt tárgyalt szóalakok egy részéről is nyilatkozott, de ő is több esetben a tárgyragos szóalaknak alapalakká váló átértékelődésével magyarázta a jelenséget (NYÍRKOS 1987: 43–50).

Az itt tárgyalt fémnevek kapcsán most egy meglehetősen eretnek ötlettel rukkolok elő. Látván, hogy a vogulban és az osztjákban az ’ezüst’, az ’ón’ és a ’cin’ nem különülnek el szigorúan egymástól, ezért jelzős szerkezetekkel próbálták többé-kevésbé egyedíteni őket, vö. vog. N *āln*, LM LU *āln*, K *āln*, *oāln* ’ezüst, pénz | Silber, Geld, Münze’ (M-WWb 383b), N *ātwēs*, LM *ātweš*, *ātwēs*, *ātwēs*, LU *ātwēs*, P *oātwēš*, *atwēš*, K *oātkwēs*, *oātkhwēs*, *ātkhwēs*, T *āitkhuš* ’ólom; Blei’ (M-WWb 58a), *khaim* ’hím’: LM LU *kh. atwēš*, P *kh. oātwēš* ’ón; ólom | Zinn; Blei’ (M-WWb 71a), TJ *etküš*, TČ *ētküš*, KU *ōāṭkβš*, KM *ōạ̄ṭkβš*, KO *ōạ̄ṭkβš*, P *ạṭkβš*, VNK *ạ̄ṭkβš*, VS *ạ̄ṭkβš*, LU *ạṭkβš*, LM *ateχtš*(!), LO *āṭbāš*, So *āṭbāš* ’Blei’ (K-WWb 131b), továbbá: T *sairan̄-γār*, *-khar* ’fehér; ezüst rubel | weiß; Silberrubel’ (*kh̄or*, *kh̄âr*, *kur* ’valami, ember, lény; etwas, Wesen, Mensch’,

sairaq 'fehér; weiß'; M-WWb 80b, 81b, 515a), osztj. V Vj *näyi wäy*, DN *nõwə-wäχ*, DT *näwə-wäχ*, AHL. *navi-voχ* 'Silber' (*näyi* stb. 'белый; weiß', *wäy* stb. 'металл, железо; Metall, Eisen'; DEWOS 631–632, 991, 1567), Kaz *šel-wõχ*, Sy *šel-õχ*, O *šel-õχ* 'Silber(geld)'⁵³ (vö. V *t'eləy*, Kaz *šel*, O *šel* 'чистый; rein'; DEWOS 1512), AHL. *navi-tołpi* 'Zinn' (DEWOS 991). A magyarban is ez volt a helyzet, sőt: színnév alkalmazásával különböztették meg az ólmot és az ónt: *fekete ólom* ~ *fekete ón* 'Blei', *fehér ólom* ~ *fehér ón* 'Zinn' (MSzFE 3: 498–499). Mivel a 'fehér' melléknév főnév jelzőjeként a vogulban, az osztjákban és a magyarban is megjelent, ezért feltételezem, hogy a titokzatos vog. TJ *etküš*, KO *õä t'βās*, P a *t'βš*, LO *āt-βāš*, So *āt-βās* stb. 'Blei' összetételnek a *'fém, vas' előtti rejtélyes eleme, az *et-*, *õä t-*, *āt-* is 'fehér' jelentésű lehetett. A cseremiszenben is hasonló a helyzet: *βulnõ* 'Zinn' ~ *βüt-βulnõ* 'Blei', vö. *βüt* 'Wasser' (l. 41. *ólom*, *ón*), itt a 'fénylő víz' hivatott a fém jellegét kiemelni. Vö. még 40. *ólom* 'lead', *ón* 'tin'.

A finnugor nyelvek 'ezüst' jelentésű szavai nemcsak a köztük lévő kapcsolat miatt tűnnek rejtélyesnek, hanem a permi nyelvek 'ón, cin' jelentésű szavai miatt is: zürj. *oz-iš*, votj. *uz-veš*, ezek ugyanis kísértetiesen emlékeztetnek az 'ezüst' jelentésűekre: zürj. *ez-iš*, votj. *az-veš*. Az biztos, hogy ezek utótagja a magyar *vas* megfelelőjét tartalmazza, ami pedig a két szópár előtagját illeti, nyilván igaza van az MSzFE-nek, hogy azoknak is közők van egymáshoz, sőt: azonosak. A két fém színe hasonló, világos (az ólom is, miután megkapartuk a felszínét, fényes), nem csoda hát, hogy az etimológusok – legalább az 'ezüst' esetében – 'fehér' jelentésű szóra gyanakodtak, amelynek egyébként nincs nyoma a permi nyelvekben. Ehhez még vö. ÁKE 248.

A zürj. *oz-iš* 'Zinn; zinnern' (SWSch 187a), *oz-iš* 'Zinn' (SWb 1: 714b) ~ votj. *uz-veš* 'олово, Zinn; lyjy, Blei' (WWSch 304b); zürj. *ez-iš* 'Silber' (SWSch 43a), *ez-iš* 'Silber; Silber-' (SWb 1: 195b) ~ votj. *az-veš*, *oz-veš* 'reines Silber' (WWSch 11a, 185b) adatok láttán én is úgy vélem, hogy ezen összetételek előtagja bizony 'fehér' jelentésű szó lehetett, bár – amint az MSzFE (3: 676) írja – ez nem igazolható, de, úgy hiszem, az imént felsorolt tényekkel indirekt módon valószínűsíthető. E szemlélet mellett szólnak az említett vogul, osztják és magyar fémnevek. Ugyancsak egyetértve WICHMANN felfogásával, úgy vélem, hogy a permi 'Silber' és 'Zinn' jelentésű szavak azonos elemekből létrejött összetételek, amelyek a hasonló vizionális hatást kiváltó két fém megkülönböztetése végett jelentéshasa-

⁵³ Talán ezek ellentétéként született meg az osztj. CAST. *ēt-wāχ*, KoP Kr *āt-wāχ* 'Eisen' (vö. V *elä*, KoP Kr *āt*, *ātə* 'простой; einfach', DEWOS 68–69).

dást és hangtani elkülönülést szenvedtek el. Szerintem éppen ilyen háttérnek köszönhető, hogy a vog. TJ *etküš* stb. 'ólom' jelentésűvé vált. Mindezek alapján azt is megkockáztatom, hogy a finnugor alapnyelvben lehetett **äsš-waškø* hangalakú, 'valamilyen világos színű fém' jelentésű összetétel is. Ez a rekonstruktum a permi szók (zürj. *ez-ış* ~ votj. *az-veš*, zürj. *oz-ış* ~ votj. *uz-veš*) kifogástalan előzménye lehet, de a vogul (*öä* *ʔβəs*, *a* *ʔβš*, *āt-βəs*) szó megengedné a FU **ätš-waškø* formát is, míg a magyar (*ezüst*) csak ezt az utóbbit az általános hangtörténeti tendenciákra gondolva. Mégis az **äsš-waškø* alakot tartom nagyon valószínűnek, főleg a permi adatok miatt. E rekonstruktum esetén a magyar szó *z-je* a *fészék sz-é*hez hasonlóan értelmezhető (l. 7. *izzik*): az ugor alapnyelvben FU **äsš-waškø* > Ug **äθš-waškø* változásnak kellett történnie, majd az ősmagyarban az összetétel második tagjának *š-e* a képzési hely tekintetében részlegesen magához hasonította a **θ-t*: Ug **äθš-waškø* > ősm. **äsš-wašø*, és ebből formálódhattott szórványos **-s-* > **-z-* zöngésüléssel szavunk mai alakja. Ezen alapnyelvi szónak az egyes elemei az utódnelvekben (a permiben, a vogulban és a magyarban) elhomályosultak, és ezért nem várt hangváltozásokat is elszenvedhettek.

Észrevételeim a fenti RTA-idézethez:

(1) Ha TRUBAČĚVnak a mások nyomán adott magyarázata helyes, akkor az *oszét* szó mégsem áll elszigetelten szűkebb és tágabb rokonsága körében.

(2) *Oszét* nyelvtörténeti ismeretek nélkül természetesen nem tudom megítélni, mennyire lehetett valószínű egy protetikusan magánhangzó megjelenése az 'ezüst' jelentésű *oszét* szóban.

(3) A jelentéstani ellenvetés súlyát erősen csökkenti, hogy a fenti óporosz *svāigstan* szó jelentése 'сияние, свет', és ha a TRUBAČĚV idézte balti–szláv lexéma őse a hagyományos rekonstruktumú indogermán **ǵhwoi-* 'блеск, сияние' szó volt, akkor természetesnek tűnhet, hogy a „fehér” fénnel ragyogó fém nevévé vált.

(4) Kétségtelen, hogy nehéz lenne a votják, a zürjén, a magyar és az *oszét* szót mereven elkülöníteni egymástól, valamiképpen közük lehet egymáshoz, legalábbis a finnugor nyelvi szavaknak egymáshoz egészen biztosan.

(5) Ha a latin *argentum* 'ezüst' szót és a társaságában idézett iráni szavakat RÓNA-TAS esetleg egymással valamilyen kapcsolatban lévőnek vélte, nos, azok hangalakilag erősen eltérnek az *oszét* *ævzīst*, *ævzestæ* 'Silber' szótól (még vö. ERNOUT – MEILLET 2001: 45b–46a); én legfeljebb arra merek gondolni, hogy azon iráni szavak hatásával lehetne magyarázni az

osztét 'ezüst' protetikus magánhangzóját, ha mégsem az ősmagyarból származnék.

Summa summarum: finnugor eredetű *ezüst* szavunk kísértetiesen egybecseng az osztét szóval, és a fentiek alapján legfeljebb csak arra gondolhatók, hogy az osztét szó esetleg magyar jövevény (hasonlóan: TESz 1: 820b), de az MSzFE (1: 170) állásfoglalásával ellentétben nem lehet permii eredetű az osztétban, hiszen a votják és a zürjén szó nem tartalmaz szóvégi *-t*-t!

L. még **40. ólom, ón.**

26. *fej* 'to milk'

Az MSzFE (1: 189–190) két lehetséges finnugor származtatást említ: (1) „Egyeztethető a következő szóval: mord. E. M. *pedʹams* 'seihen; melken'... [Bekezdés] Csak akkor fogadható el, ha a mord *-d'* fgr. **-δ-*, nem pedig fgr. **-t-* folytatója. [Bekezdés] A finnugor alapalak: **pādʹz-*” (MSzFE 1: 189). (2) „Talán egyeztethető”: fi. *piimä* 'dicke Sauermilch', észt *piim* 'Milch', az MSzFE csak a finn–észt rokonítási lehetőséget említi, az esetleges iránról (l. alább) nem szól. „Ez az egyeztetés azért kétséges, mert egyrészt nem igazolható, hogy a finn *piimä -mä* eleme valóban deverb. névszóképző, másrészt a kikövetkeztethető *pii-* alapszó eredeti 'fej; melken' jelentése sem bizonyítható” (MSzFE 1: 190).

A TESz (1: 862a) állásfoglalása lényegében azonos az MSzFE-ével, mindkét finnugor lehetőséget megemlíti, ellenvetései ugyancsak meggyeznek az MSzFE-ével, az esetleges iráni származtatásról azonban nem szól, majd hozzáteszi: „Török származtatása téves”.

Az UEW (1: 378) a finn *piimä* 'dicke Sauermilch' és az észt *piim* 'Milch' kérdőjeles megfelelőjének tartja *fej* igénket (< FU **pije*⁻² 'melken'), ugyancsak kérdőjellel a magyar szó esetleges iráni eredetét is megemlíti: „< ?uriran.: aw. *paiiō-* 'Milch', *paēman-* 'Muttermilch’”. Ugyanakkor a másik finnugor egyeztetést is megemlíti: „**pādʹz-* 'melken' FU. ?Mord. *pedʹa-* 'seihen; melken | ?ung. *fej-* 'melken’” (UEW 1: 359). „Die Etymologie ist nur dann akzeptabel, wenn das mord. *d'* auf FU **δ'* und nicht auf **t* zurückgeht. Das Wort... *pi'e-* 'szúr [ɔ: szűr]; seihen' scheint eher auf ein ursprüngliches **t* hinzuweisen” (UEW 1: 359), vagyis az MSzFE nézete látható itt is. Itt is kérdőjeles a szó iráni származtatása.

Az EWUng (1: 366b–367a) nézete lényegében azonos a TESz vélekedésével, mindkét finnugor eredeztetési lehetőséget megemlíti, de szól az esetleges iráni származásról is: vö. avesztá *payō-* 'Milch'.

A SKES közli az esetleges iráni eredetet és az esetleges „finnségi ~ magyar” megfelelést is (SKES 3: 547ab).

Az SSA (2: 355a) a finnségi szót valószínű balti jövevénynek tekinti, vö. **pijimas*, amely indogermán **pei(ə)*- folytatója, ebből keletkezett a magyar szó esetleges iráni forrásszáva is. Korábban a finnségi szó kapcsán is fölmerült az iráni eredet, de a szótár ezt elutasítja.

Az EES (366b–367a) állásfoglalása megegyezik az SSA-ével.

RÓNA-TAS nem fogadja el ezen igénk (kérdőjeles) finnugor etimológiai magyarázatainak egyikét sem (igaz, csak egyikükre utal), hanem régi iráni jövevénynek tekinti: „*fej* ’to milk’ < EAH **feyə-* < **piyə-* (not in POUgr) < PFUgr **piye-* ’to milk’ (> ?Fi, Est) ← Ir; cf. PIA *páyas-* ’Milch’, AI Avesta *paiō-* ’Milch’, *paēman-* ’Muttermilch’. The Ir word denotes ’milk’ and is not a verb. The Ir verb for ’to milk’ is **dauč-*, **dauš-*. The Finn and Est comparisons are doubtful due to concerns over the vocalism” (RTA 2011b: 1318).

Megjegyzések

Az iráni származtatás ügyében fontosnak látom az alábbi JOKI-idézetben szereplő zárójeles megjegyzést: „Fiu. **pid'(e)* ~ **ped'(e)* ’melken’ (wo **δ'* vielleicht ein früheres **j*, **i* vertritt) kann irgendetwas mit folg. idg. Sippe zusammengehören: **pei(ə)*-, **pī-* ’fett sein’, **pei-tu-*, **pī-tu-* ’Fett, Saft, Trank’, **poi-men-* ~ **pei-men-* ’Muttermilch’...” (JOKI 1973: 302). Nos, ha ennek a **δ'*-nek (vagyis **λ'*-nek) **j*-t vagy **i*-t kellene képviselnie, azaz helyettesítő hangnak lennie, akkor nyilvánvalóan nagyon „beteg” a gyaníthatólag finnugor kori szócsalád iráni eredeztetése.

A mord. M *pi'te-* ’szűr [ɔ: szűr]’ (MMdSzj 121b) szó nemcsak jelentésközlésében téves, hanem hangalakjában is. PAASONEN nagy mordvin szótarában ugyanis az összes idetartozó adatban *d'* van, *t'*-s adat nincs is, vö. pl. *ped'a-* ’seihen, durchseihen; melken’ stb. (MdWb 3: 1582a–1583b). E korrekció eredményeként elhárult a magyar és a mordvin szó egyeztetése elől az MSzFE – és nyomában a többi etimológiai szótárunk – megfogalmazta hangtani akadály, mely szerint: „Csak akkor fogadható el, ha a mord. *-d'* fgr. **-δ'*-, nem pedig fgr. **-t-* folytatója” (MSzFE 1: 189). Vagyis FU **pāλə-* ’melken’ formára vezethető vissza e két szó. A rendelkezésemre álló, **-δ'*-t (azaz **-λ'*-t) tartalmazó kevés mordvin és magyar tagú etimológia nem teszi valószínűtlenné ezt az egyeztetést (vö. CSÚCS ET AL. 1991: 135).⁵⁴

A magyar *fej* ige iráni származását teljesen valószínűtlennek ítélem, a finnségi tagú szócsaláddal való összekapcsolása elvetendő, de a mordvin

⁵⁴ Itt is emlékeztetnem kell arra, hogy az U/FU alapnyelvre hagyományosan rekonstruált **δ* és **δ'* helyett **λ* és **λ'* felvételét javasoltam (HONTI 2001: 243–244, 2004: 79–82, 2013a: 8 kk.).

tagú egyeztetés komolyan szóba jöhet. Legfeljebb „dologbeli” (vö. „Wörter und Sachen”) kétségeim lehetnek a „magyar ~ mordvin” etimológiával kapcsolatban, ti. vajon lehetett-e a finnugor alapnyelv korában olyan állattartás, amely a fejést is magában foglalta.

27. *gyalog* 'by foot'

MSzFE: „*gyalog*... ~ cser. KH. *jal*... 'Fuß'; KH. *jà-lān* 'zu Fuß' | mord. M. *jalga*... 'zu Fuß' | *jalka* 'Fuß'... ; észt *jalg*... 'Fuß, Bein' | lapp N. *juol'ge* 'foot, leg'... A *gyalog* g eleme kicsinyítő képző, mely uráli *-*ηk*... vagy *-*kk*... denom. névszóképzőre megy vissza. [Bekezdes] A *gyalog* eredetileg főnév lehetett; melléknévi és ragtalan határozói használata másodlagos... A finnugor alapalak: **jalka*” (MSzFE 1: 230).

A TESz (1: 1116b–1117a), az UEW (1: 88–89) és az EWUng (1: 490a) ugyanúgy vélekedik, mint az MSzFE.

A FU **jalka* 'Fuß, Bein' (UEW 1: 88–89) szócsalád összetételét SAMMALLAHTI (1988: 543) módosította: az általa FU **jilkā* 'foot, leg' formában rekonstruált szóhoz kapcsolta a fentiekén kívül kérdőjellel a vog. TJ TĀ *ḡia*, KU *lān* (*lāilāt* Pl), KM *ḡēn* (*ḡāil't* Pl), KO *ḡēn* (*lāilt* Pl), P *ḡēn* (*ḡāil't* Pl), VNZ *ḡēn* (*lailt* Pl), VNK *ḡēn* (*ḡāil't* Pl), LO *lāḡal*, So *lāḡal* 'Fuß, Bein' (K-WWb 408a) és az osztj. V Vj *laḡal*, Trj J *-lāḡal*, DT *laḡal* 'ладонь; die flache Hand; Handteller des Menschen, Pfote, Tatze' (DEWOS 824) szavakat is, azt sugallva, hogy ezek közös előzményében **j*- > **l*- változás történt nyilván a szó belsejében lévő *l* asszimilációs hatására. Az UEW (3: 8) SAMMALLAHTI ötletét úgy egészítette ki, hogy az ezen obitugor szóknak a SAMMALLAHTI által kifejejtett(?) magyar megfelelőjét is hozzácsatolta ehhez az egységhez, aminek következtében a FU **jalka* 'Fuß, Bein' szónak két magyar leszármazottja is lenne, a *gyalog* és a nyelvjárási *loll*, *lolu*. Ez utóbbi szavunkat a nyelvtörténeti és a nyelvjárási szótárak ekként közlik: *loll* 'petaso' (NySz 2: 624), *lolu*, *lolva* 'sódar, sonka; torkospecsenye (a disznó torkán az álltól a két első lábbig terjedő széles, lapos hús' (MTSz 1356), *lolva* 'sonka' (ÚMTSz 3: 892a).

RÓNA-TAS: „*gyalog* 'on foot' < ? AH **yalog* < PUgr **yalkə* (not in POUgr) < PFUgr **yalka*... The /d/ in place of /y/ is rare, but not impossible... The suffix is also not clear” (RTA 2011b: 1318).

Megjegyzések

A SAMMALLAHTI feltette asszimilációs *j* > *l* változás lehetséges, még ha – tudtommal – egyébként nincs is adatolva, ezért az UEW (3: 8) állásfoglalását elfogadhatónak tartom. A *lolva*, amely a *lolu* ragozási tövét, a *lolv*-ot tartalmazza (vö. pl. *falu* ~ *falv-a*, *hamu* ~ *hamv-a*), nyilván történetileg ugyanolyan, alanyesetűvé vált e. sz. 3. személyű birtokos személyjeles

alak, amely a testrésznevekben elég gyakori, ilyenek pl. a *vese*, a *zúza*, a nyj. *mája* 'máj' és a nyj. *uszonya* 'uszony'. – Érdemes utalni arra, hogy a *loll* ~ *lolu* hangtani viszonya mutatkozik a *toll* ~ *tolu* (*tolvam*, *tolvat*), *tollu* (MTSz 2318b–2319a, ÚMTSz 5: 409b–410a) lexéma változatainak hangtani különbségében is, amelynek egyebek közt az UEW (1: 535) közlésével ellentétben nem U **tulka* 'Feder, Flügel' volt az előzménye, hanem U **θulka* (HONTI 2001: 244, 2004: 82, 2013d: 148).

Számomra teljesen érthetetlen RÓNA-TAS kérdőjele. A köznyelvi *j* helyén jelentkező *gy* egyáltalán nem ritka, anyanyelvjárásomból is nagyon jól ismerem ezt a jelenséget, amely a Dunántúlon különösen gyakori (l. pl. ASBÓTH 1908: 5–9, még vö. LAKÓ 1968: 53, HAJDÚ 1973: 106–107). A *g* denominális nomenképző pedig meglehetősen jól van adatolva szókincsünkben (l. pl. SZEGFŰ 1991: 202–203), még vö. *balog* (*bal* alatt: TESz 1: 225b–226a) és *jog* (TESz 2: 278a).

Következésképpen teljesen indokolatlannak látom RÓNA-TAS aggályát, tehát *gyalog* szavunkat kifogástalan finnugor eredetű elemként tarthatjuk számon, és nagy valószínűséggel *loll*, *lolu* szavunk és obi-ugor megfelelői is idetartoznak. Nem tekinthető furcsának, szokatlannak, hogy egy-egy alapnyelvi szónak egynél több magyar folytatója is van, ilyen még pl. a *félhő* ~ *félleg* (< FU **pilwe*, **pilŋe* 'Wolke', UEW 1: 381), a *hord* ~ *hurcol* (< Ug **kur3-* 'ziehen, schleppen', UEW 2: 860), *szēm* (< U **šilmä* 'Auge', UEW 1: 479 >) ~ *sömör* stb. (TESz 3: 579b), a *sző* ~ *sövény* (< FU **šäŋe* 'Haar, Haarflechte; flechten, spinnen', UEW 1: 471), *szőr* ~ *sörény* (< Ug *šäγ3-r3* vagy *šäkr3* 'Haar', vö. UEW 2: 886); még vö. **42. segg**, **Megjegyzés, 47. szül**, **Megjegyzések, 51. Az alapnyelvi szibilánsok képviselőiről.**

28. gyökér 'root'

MSzFE: *gyökér* ~ vog. LM *īēkər* stb. < Ug **jškkš-r3* (MSzFE 1: 231).

A TESz (1: 1133ab) lényegében ugyanúgy vélekedik, mint az MSzFE, a *r3*-t Ug kori képzőnek tekinti.

Az UEW (2: 852) véleménye végső soron azonos az MSzFE-ével, de az alapalak itt: Ug **jškk3-r3* 'Wurzel'.

Az EWUng (1: 498b–499a) ugyanúgy minősíti e szavunkat, mint az UEW.

RÓNA-TAS: „*gyökér* 'root' < PUgr **yekkərə* (> PVog **yekwer*). This is problematic because of morphology (the base is **yekkē*) as the Vog word contains *-kw-*. The initial is also irregular” (RTA 2011b: 1318).

Megjegyzések

Némi korrekciót kell fűznöm a rekonstruált alapalakhoz: (1) az ugor alapszó felbomlásának korában már nem **kk*, hanem csak **k* lehetett a szó belsejében, mivel az U/FU gemináta zárhangok az ugorban egyszerűsödtek, tehát: **pp* > **p*, **tt* > **t*, **kk* > **k*. (2) Az első szótagi magánhangzó már ekkor labiális volt, emellett szól ui. a magyar *ő* és a vogul *k* is, tehát az ugor alapalak: **jükk-*r*š!*

A magyar szó szókezdő *gy*-je bizony nem szabálytalan, az *-r* képzőre pedig vö. D. BARTHA 1958: 108–109 és SZEGFÜ 1991: 205–206.

E szavunkkal kapcsolatos tanulság számomra ugyanaz, mint amit fentebb a *gyalog* szó minősítése kapcsán leírtam, vagyis hogy a *gy*- egyáltalán nem minősíthető szabálytalanak, és az *-r* meglehetősen jól adatolt képző.

29. *harap* 'dry leaves'

MSzFE: „*harap*¹ N. 'száraz avar, haraszt...' [Bekezdés] Talán egyeztethető a következő szókkal: zürj... V. Pecs. Ud. *kor*... Blatt (an Bäumen, Pflanzen'... | votj... Sz. *kwar* 'levél, falevél...' | ?finn *korva* 'Ohr'; ?észtkörv... 'Ohr; Henkel, Griff, Handhabe' | ?lapp N. *goar've*...: *bæl'lje-g*. '... Ohröffnung (bei den Menschen)' (*bæl'lje* 'ear')". Szemantikailg bizonytalan. „A m. *-p* ugyanaz a denom. főnévképző, amely a *közép* 'Mitte' szavunkban is megvan”; alapalakot nem közöl (MSzFE 2: 266).

A TESz (2: 56ab) lényegében ugyanúgy látja, mint az MSzFE, de esetlegesen összekapcsolhatónak véli a *harap*² igével (l. 30. *harap* 'to bite'), amit én nem hiszek. Alapalakja: **kor3* vagy **korβa*.

UEW: „*kor3* (falls die finn.-lapp. Wörter hierher gehören: *korwa*) 'Blatt' FU” (UEW 1: 187–188), egyébként ugyanúgy ítéli meg, mint az MSzFE.

Az EWUng (1: 528b–529a) állásfoglalása lényegében megegyezik a TESz-ével.

RÓNA-TAS: „*harap* arch 'dry leaves, etc.' < PFUgr **kor3*, **korwa*. RÉDEI (1986–1991/1: 187–188) has also noted morphological and semantic stumbling blocks” (RTA 2011b: 1318).

Megjegyzés

RÓNA-TAS tehát lényegében ugyanazt vallja, amit az UEW, és ezzel a nézetel én is egyetértek, megerősítem tehát, hogy e szavunk finnugor kori volta fölöttébb kérdéses.

30. *harap* 'to bite'

MSzFE: „Egyeztethető a következő szókkal: zürj... V. Sz. I. *kurt'íšjñj*... 'beifien'... | votj. *kurt'íšjñi* 'beifien'... [Bekezdés] Az egyeztetés csak akkor fogadható el, ha a permii szó... *íš*... eleme deverb. igeképző. [Bekezdés] A finnugor alapalak: **kar3-* vagy **kor3-*” (MSzFE 2: 267).

A TESz szerint „A finnugor alapalak **kar3-* lehetett”; két egyeztetést közöl, az 1. lényegében ugyanolyan, mint az MSzFE-é. „2. Alapszava azonos a *harap*¹ ige alapszavával... s a *-p* ezúttal deverbális névszóképzői funkcióban mutatkoznék, vagyis a *harap*¹ és a *harap*² ősi igenévszóként azonosítható. Ebben az esetben 'harapás, marás' → 'a tűz harapása, belemarása valamibe' → 'égés, tűz; avar, tarló stb. égése' → 'égő avar, tarló stb.' → '(könnyen gyulladó) avar, tarló, gaz stb.' jelentésfejlődéssel lehet számolni. – Mindkét magyaráztatnak vannak alaki, de főleg jelentésbeli nehézségei” (TESz 2: 56a).

Az UEW (1: 129) lényegében ugyanúgy látja, mint az MSzFE: FU **kor3-*² (**kar3-*) 'beifien'.

Az EWUng (1: 528b–529a) voltaképpen ugyanúgy ítéli meg, mint az MSzFE, a TESz és az UEW.

A KÉSK kérdőjellel kapcsolja a magyar igét a zürj. *курчыны* 'откусить, укусить' és a votj. *куртчыны* 'id.' igéhez (KÉSK¹ 147a, KÉSK² 147a).

A. KÖVESI könyve alapján úgy látom, hogy lehetséges zürj. *ćć* és votj. *ćć/íć* deverbális igeképzővel számolni (A. KÖVESI 1965: 341 kk.), az esetleges alapszó azonban nem ismert.

RÓNA-TAS: „*harap* 'to bite' << **kar3-* ~ **kor3-*. There are uncertain parallels in the Perm lgs” (RTA 2011b: 1319). Tehát RÓNA-TAS lényegében ugyanazt vallja, amit az itt idézett szótárak. RÓNA-TAS nem minősíti azt a feltevést, hogy a két *harap* összetartozhatna.

Megjegyzés

A kétkedést jogosnak látom, tehát az említett állásfoglalások értelmében szerintem is bizonytalannak kell tekinteni e szavunk finnugor kori voltát.

31. *hord* 'to carry'

MSzFE: „*hord* 'tragen'... *hurcol* 'schleppen, schleifen, herumtragen'... [Bekezdés] Egyeztethető a következő szóval: vog... TJ. AL. KL. *ḱart-*, FK *ḱárt-*, AK. *ḡárt-*, P *kárt-*, *ḡart-* 'ziehen' | sam. szelk... Ta. *qūriqo* 'нести (по течению), тащить; tragen (der Strom), fortschleppen'... [Bekezdés] A m. *-d* deverb. gyak. képző. A ma nem élő alapszó másik származékának, a *hurcol*-nak *-col* (< *-szol*) képzője szintén gyakorító; *u*-ja szórványos *o* > *u* változás eredménye... A *hord* és a *hurcol* különböző tömagánhangzója

nyilván szóhasadás következtében állandósult (vö. R. *hortzol*)” (MSzFE 2: 299–300). U **kur3-* > ma., vog., szelk. „A m. *-d* deverb. gyak. képző... A *hord* és a *hurcol* különböző tömagánhangzója nyilván szóhasadás következtében állandósult (vö. R. *hortzol*)... [Bekezdés] Az egyeztetés csak akkor helyes, ha a vog. *-t* képző. [Bekezdés] Az eredeti jelentés valószínűleg 'ziehen' volt. [Bekezdés] Az uráli alapalak: **kur3-*” (MSzFE 2: 300).

A TESz lényegében ugyanúgy látja, mint az MSzFE, de a szelkup szó nélkül közli a szócsalád tagjait: „Az ugor alapalak **kur3-* lehetett” (TESz 2: 145a).

UEW: Ug **kur3-* 'ziehen, schleppen'. A magyar és a vogul szó idetartozását kétségesnek tartja. Egyébként lényegében ugyanúgy látja, mint az MSzFE, de a szelkup megfelelő el van utasítva. Az UEW is abban az esetben látja lehetségesnek a „magyar ~ vogul” egyeztetést, ha a vogul *t* képző és a magyat *d* frekventatív képző (UEW 2: 860). Ha a magyar *d* és a vogul *t* valóban képző volna, akkor csakis ugor kori lehetne.

EWUng (1: 576b) ugyanúgy vélekedik, mint a TESz.

RÓNA-TAS: „*hord* 'to carry' < PUgr **kur-* (> PVog **kort-* 'to draw, trigger') < PFUgr **kur3-*. The Vog *-t* is unclear (RÉDEI 1986–1991/2: 860), and the semantic side is also challenging. The H *-d* is a H suffix” (RTA 2011b: 1319).

Megjegyzés

Mivel az UEW állásfoglalása nyomán csak magyar és vogul tag maradt, a feltehető ugor alapalak **kurt3-* lehetett. Itt csak a ma. *-rd-* jelenthetne akadályt, de ez éppenséggel lehetne az **-rt-* folytatója is, bár erre nincs (más) adat az UEW-ben, vö. CSÚCS ET AL. 1991: 218–219.

32. *irgalom* 'mercy, pity'

MSzFE: „Vitatott eredetű... [Bekezdés] 1. Talán egyeztethető a következő szókkal: vog... TJ. *ĩorķól-*, AK. FK. *ĩarβal-*, P. *ĩarł-*, AL. *ĩāril-*, Szo. *ĩoruβl-* 'vergessen' | osztj... Trj. *ĩõrəγλə-*, DN. *ĩārat-*, Ni. *ĩõremə-*, Kaz. *ĩõremə-* 'vergessen' | szam. jur... O. *jürā-* 'vergessen'; jen. B. *jurotábo-* 'vergessen'; szelk... Ta. *yrang* 'потерялся'. [Bekezdés] Az etimológia csak akkor fogadható el, ha a m. *-g-*, R. *jorg-* stb. tő *g*-je képző. A m. *-gal* gyak. képzőbókor, az *-m* névszőképző lehet... [Bekezdés] A szó eredeti jelentése 'eltéved; sich verirren' lehetett. Az obi-ugorban és a jurákban 'eltéved; sich verirren' → 'elfelejt; vergessen' jelentésváltozás történhetett. A magyar szóval csak akkor tartozhatnak össze, ha a magyarban 'eltéved; sich verirren' → 'elfelejt; vergessen' → 'hibát, bűnt elfelejt, megbocsát; Fehler, Sünde vergessen, vergeben' → 'irgalmaz; sich erbarmen' jelentésváltozás történt. Ez azonban sem nyelvtörténeti, sem más nyelvekből vett

párhuzamokkal nincs valószínűsíthető. [Bekezdés] 2. Talán a *jár* 'gehen, herumgehen' igével van kapcsolatban: 1. **irgal* < *jorgal* 'szabadon jár'...; 2. *irgat* < R. *jorgot* (vö. HB. *iorgoffun*) 'lovat szájára v. szabadjára bocsát; ein Pferd frei lassen' → 'elbocsát, szabadon bocsát; entlassen, freigeben' → 'irgalmaz; sich erbarmen'... E magyarázat azért nagyon bizonytalan, mert a 'szabadon jár; frei gehen', ill. 'szabadon bocsát; frei lassen' jelentések a R. nyelvből nem mutathatók ki" (MSzFE 2: 324–325).

TESz: „Bizonytalan eredetű szócsalád. A feltehető *gor* ~ *ir-* alapszó talán ősi örökség az uráli korból... a magyar szócsalád tagjaiban mutatkozó -g elem gyakorító képző. Nem lehet azonban kizárni azt sem, hogy a g a tőhöz tartozik, ez viszont az egyeztetés lehetőségét gyöngíti. E bizonytalanság miatt a *jorgat* műveltető vagy gyakorító képzős voltát nem lehet eldönteni... A rokon nyelvi megfelelőikben mutatkozó 'eltéved' és 'elfelejt' jelentésváltozatok közül az első lehetett az eredetibb. A m. *jorgat* eszerint 'elfelejt' → 'hibát, bünt elfelejt, megbocsát' → 'irgalmaz, megkönyörül' jelentésváltozásra mehetett át. Mivel azonban ez sem konkrét adatokkal, sem analógiákkal nem igazolható, az egyeztetésnek komoly nehézségei vannak" (TESz 2: 231b). A MÉSZÖLY-féle származtatást meg sem említi (i. h.).

UEW: „**ɟɚ3-* 'sich verirren' U... [Bekezdés] ung. *irgalom*, **jorgot* kann im Falle eines Bedeutungswandels 'vergessen' → '(Fehler, Sünde) vergessen, vergeben' → 'sich erbarmen' hierher gestellt werden. [Bekezdés] Das ung. Wort ist möglicherweise eine Ableitung von *jár-* 'gehen, herumgehen': **irgal-* < **jorgal-* 'frei umhergehen' (vgl. altung. 'hin und her gehen; reiten', **jorgot-* 'frei lassen' → 'sich erbarmen'") (UEW 1: 108–109). Az UEW tehát az MSzFE-vel összhangban ugyancsak kérdőjellel vette föl a magyar szót, és ugyancsak az MSzFE-vel egyező módon egy másik, MÉSZÖLY (1956: 214–215) által javasolt alternatívát is kínált helyette (erről l. alább).

EWUng: Nem utasította el kategorikusan a magyar szó uráli eredetét, a MÉSZÖLY-félét azonban igen: „*jorgat*... Unbest. Urspr, evtl Erbw; Stamm aus der ural Z, mit Bildung im Ung". Az elutasítás itt is szemantikai: „Schwere sem Schwierigkeit ist, daß der bei der Erklärung angenommene BedWandel von *jorgat* 'vergessen' > 'Fehler, Sünden vergessen; vergeben' nicht nachweisbar ist... Deutung als Abl aus *jár* und Herleitung aus dem Atürk sind kaum wahrsch" (EWUng 1: 648a).

RÓNA-TAS: „*irgalom* < PFUgr **ɟɚ3-* 'sich verirren'. The semantic side is unclear, see § 8.1.2 [= 1232, H. L.]”, a helyes minősítés természetesen PU (RTA 2011b: 1319, 1232; az utóbbi helyen a bizonytalan – szerintem – valószínűtlen törökségi eredetét ismerteti).

Megjegyzések

Az MSzFE (1: 325) és az UEW (1: 109) közölte 2. feltevése, amely szerint *irgalom* és *iorgoffun* szavunk a *jár* igéből eredne, MÉSZÖLYTől (1956: 214–215) származik, érdekes, de túlságosan spekulatív, szerintem aligha érdemes vele számolni.

Tehát etimológiai szótáraink és RÓNA-TAS (RTA 2011b: 1319) is tulajdonítanak némi valószínűséget *irgalom* szavunk ősi eredetének. E magyarázat gyengeségét egyöntetűen a jelentésben látják, de én úgy vélem, hogy a magyar szónak az uráli nyelvcsaládba való illesztése elleni jelentéstani kifogások könnyedén elháríthatók: az '(el)felejt' > 'bünt, sérelmet elfelejt' jelentés magában foglalja a 'megbocsát' értelmet is; ezt az alábbi indogermán példák is világosan érzékeltetik: orosz „з а б ы в а т ь о с к о р б л е н и я 'Beleidigungen v e r g e b e n u n d v e r g e s s e n'” (PAVLOVSKIJ 1960: 376a), „забывать, забыть что, позабывать, упускать из памяти, не помнить...; п р о щ а т ь” (DAL' 1989: 556b) (én emeltem ki, H. L.); lengyel „*przebaczyć*, cpd. of *baczyć* 'be attentive, take heed' with *prze-* 'over across', semantic development through 'overlook'” (BUCK 1949/1988: 1175); továbbá ilyen az angol *overlook* (BUCK 1949/1988: 1231) 'vmire néz; elkerüli a figyelmét; e l n é z; s z e m e t h u n y' is, a német *übersehen* 'áttekint; felmér' egyik jelentése is: 'valamit nem vesz észre/figyelembe', pl. *er hat den Fehler ü b e r s e h e n* 'nem vette észre a hibát, s z e m e t h u n y t a hiba fölött'.

A kihalt ma. *jorgot-/jorgat-* morfológiájáról (egyelőre?) csakugyan nincsenek ismereteink, de az biztosnak látszik, hogy az obi-ugor nyelvekben képzős alakok vannak, ezek egyike **-ksl-* hangsorra vezethető vissza, amely gyaníthatólag összetett képző: **-k-* + **-l-*. Az előmagyarra is feltehető **jɔr3-k-*, **jɔr3-η-* vagy **jɔr3-ηk-* tő, amelyben a tővégi, képzői funkciójú *k* vagy *η* mássalhangzót éppen funkciója óvhatta meg a „*-k/-η-* > **-ɣ-* > **-V-*” változástól. Más magyar szavakban is előfordulnak inetimologikus hangok, amelyek fejtörést okoztak az etimológusoknak, akik némi alternatív magyarázatokkal igyekeztek megokolni jelenlétüket. Az alábbiakban ezekből mutatok be egy kis csokrot.

32.1. Inetimologikus mássalhangzós szavak

32.1.1. *engēm, tégēd*

Két személyes névmásunk tárgyesetű alakjának, az *engēm*-nek és a *tégēd*-nek a *g*-je meglehetősen nagy teret kapott szakirodalmunkban. Főleg az *engēm* hangalakja váltott ki sok tünődést, az alábbiakban én is elsősorban ezzel foglalkozom, és szinte csak mellékesen a *tégēd* problémájával. Előbb lássuk, miként vélekednek róla etimológiai szótáraink.

„Az accusativusi *engem* 'mich' *en-* része talán az *n* névmásképzővel el-látott *en* (*en*) < **emšnš* névmással azonos... Lehetséges azonban az is, hogy az *en-* tő az *n* képző nélküli **emš-* (**emš-*) alakra megy vissza: **emšgšmš* > **emšm* > *engšm*. Az obi-ugor nyelveknek a *m*. *g* képzővel egyeztethető névmásképzői (vog. *η*, *γ* ~ osztj. *η*: vog. Szo. *nāη* stb. 'du'; osztj. DN. *nāη* stb. ua., DN. *mōη* stb. 'wir' ugor **η*-re vezethetők vissza. Az előmagyarban **η* > **ηk* > **ηg* > *g* hangváltozás történt” (MSzFE 1: 154–155).

„Az *engem* igen régi, valószínűleg még ősmagyar kori származék. Szóbelseji -*g* eleme névmásképző, amely az ugor *-*η* névmásképző megfelelője” (TESz 1: 765b).

„*mš¹* 'ich' U [Bekezdés] Die vokalisch auslautenden wog. und ung. Pronomina hängen wahrscheinlich historisch zusammen. Die anlautenden Vokale (ung. *e*, *é*, wog. *ä*, *o*, *a*) waren ursprünglich Verstärkungspartikel (vgl. tschuw. *epě*, *ep* 'ich' ~ alttürk. *mān*). In einigen wog. Dialektformen (KU *omnān*, P *amnān* Lat.) wurde das Pronominalsuffix -*n* bewahrt; es trat in den meisten Sprachen an das Wort und ist auch im Ung. anzunehmen (vorung. **āmšnš* > **āmnš* > **ānnš* altung. dial. *ān* > *ān* > *én*)” (UEW 1: 294). – Az UEW-ben az 1., ill. a 2. személyű személyes névmások alapszámú rekonstrukciói azonos hangalakban szerepelnek, és csak indexszámmal vannak megkülönböztetve: U **mš¹* 'ich', U **mš²* 'wir' (UEW 1: 294), ill. U **tš¹* 'du', U **tš²* 'ihr' (UEW 1: 539); a 3. személyre pedig csak egyes számú rekonstrukció közöl a szótár: U **sš* 'er, sie, es' (UEW 1: 453). Ezek leánynyelvi leszármazottai azonban lehetővé teszik az egyes számokbeli névmások hangalakjának pontosabb meghatározását: „Die Numerusformen der Personalpronomina dürften folgendermaßen ausgesehen haben:

	Singular	Dual	Plural
1. Person	* <i>mš(n-)</i>	* <i>mšn</i>	* <i>mšk</i>
2. Person	* <i>tš(n-)</i>	* <i>tšn</i>	* <i>tšk</i>
3. Person	* <i>sš(n-)</i>	* <i>sšn</i>	* <i>sšk</i>

Die Vokale in den drei Numeri waren möglicherweise unterschiedlich” (HONTI 1997: 102, még vö. HONTI 2010–2011: 44–48).

„*én*... Innere Entwicklung, wahrsch Kompos... Erstes Glied (*e-*) ist vermutl mit dem ein die Nähe weisenden DemPron *e¹* (→ *ez¹*) identisch. Zweites Glied ist umstritt Urspr; es ist wahrsch ein PersPron, das Erbw aus der ural Z ist... Im Urung dürfte es eine Gorm **ēme* 'siehe da, ich' gegeben haben. Der Satmmausl ist regelmäßig in Schwund geraten; vgl. auch im Wog (T) *ām* 'ich'. – Es ist auch nicht auszuschließen, daß dieses zweite Glied evtl mit dem PssSf Sg/1 -*m* identisch ist, mit der urspr Bed 'meine

Anwesenheit hier'. Zum Wandel im Ausl $m > n$ vgl: → *hiszen, talán* (→ *talántán*) usw, wobei aber auch die Analogie des Akk des W (**ëmgem > ëngem*) einen Einfluß haben könnte. – Es ist aber auch möglich, daß *én* eine mit PronBSf *-n* entstandene Abl ist; vgl: *azon* (→ *az¹*), *ezen* (→ *ez¹*), *minket* (→ *mi¹*), *ön¹* usw. – Im vermutl urung *engem* als Abl war das inl g ein PronBSf, das ausl *m* PossSf Sg/1 von determinierender Rolle" (EWUng 1: 321b–322a).

Az *engëm* szókezdő magánhangzója magyarázatra is szorul, már régen felmerült ugyanis csuvas nyelvi minta nyomán az a gondolat is, hogy e magánhangzó névmási eredetű, nyomatékosító partikula lenne. Szükségese nek látom az általam elérhető csuvas nyelvtörténeti fejtegetések idézésé vel ennek a lényegét is ismertetni.

„A magyar *én* és a vogul *äm, än* világosan eredetibb **ämn* egyszerűsíté seinek mutatkoznak, melyben az előrész legalkalmasabban nyomatékosítónak vehető ('ím én, en ego'). Ugyanilyen nyomatékosító szerepel azonban a csuvas első és második személyű névmásokon is, még pedig egyes és többes számban egyaránt: a köztörök *ben, men, min* 'én' hangzás itt: *è-bè, ep*; a *biz* 'mi' itt: *è-bër*; hasonlóképpen a *sen, sèn* 'te', *è-zè, es* s a *siz* 'ti': *è-zè*... A felötlő találkozás a magyar–vogul és csuvas névmásszerkezetben aligha tartható pusztá véletlen művének s gondolnunk kell valamely ősi *t ö r ö k–u g o r é r i n t k e z é s r e*..." (MUNKÁCSI 1896b: 19; kiemelve az eredetiben, H. L.). MUNKÁCSI (1918–1919: 128) mellékesen emfatikus partikulának minősítette a csuvas *e-Bír, e-Bár* 'wir' *e-Zír, e-Zár* 'ihr', a vogul *ä-m* és a magyar *é-n* szókezdő magánhangzóját.

BÁRCZI (1960: 107–108) MUNKÁCSInak erre a nézetére alapozva a magyar *én*-ben a közelre mutató *e(z)* névmásunkat gyanította, amit RÉDEI okkal utasított el: „BÁRCZI (MNy. LVI, 106–108)⁵⁵ névmásunk eredetét egészen másutt keresi. Szerinte a magyar nyelv külön életében a **mš* személyes névmás mellett volt egy magánhangzós kezdetű 1. sz. személyes névmás is. Az utóbbi az *ez* mutató névmás *e-* alapszavának **n•* alakjából jött létre. A szerző MAJTYINSZKAJA KLÁRÁnak a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1959. október 20-án tartott előadásában⁵⁶ elhangzott ötletére támaszkodva, az **n•* képzőnek a feltett **en•* alakulatban személyre vonatkoztató, személyesítő funkciót látott. [Bekezdés] Ez a magyarázat szerintem nem fogadható el. A m. *én*-t ugyanis... nehéz volna elválasztani a vele hangtani szempontból jól egyeztethető és hasonló fejlődést mutató vog. egysz. 1. sz. személyes névmástól. Nem valószínű, hogy az ősi **mš* sze-

⁵⁵ BÁRCZI 1960: 106–108.

⁵⁶ Ennek az előadásnak publikált változatával sajnálatos módon nem találkoztam.

mélyes névmást egy újabb, *m u t a t ó* névmási eredetű alak kiszoríthatta volna a használatból” (RÉDEI 1963: 167; kiemelve az eredetiben, H. L.). Ehelyett ezt a nyelvtörténeti értelmezést ajánlotta: „A *m.* és a *vog.* személyes névmáshoz hasonló módon létrejött névmások a törökségben is ismeretesek. A csuvasban az 1. és 2. sz. személyes névmások szintén nyomatékosító *ε-* elemmel vannak ellátva: *εBə, εp* ’ich’ ~ ótör., ujj., csag. stb. *män*, kirk. stb. *men*, oszm. *ben* (< óstör. **män*) stb. (vö. MUNKÁCSI: Nyr. XXV, 18–9;⁵⁷ EtSz.⁵⁸). Ismeretes, hogy a csuvasok a bolgár-törökök lezármazottai. Ezért talán nem egészen alaptalan az a feltevésünk, hogy a bolgár-török nyelvi érintkezések idején a törökségi *εBə* stb. személyes névmás a *m. emšnš* (> *én*) névmási alakulatnak a fennmaradását és elterjedését elősegíthette”⁵⁹ (RÉDEI 1963: 169). – Ez utóbbi kijelentést pedig én nem látom megalapozottnak, hiszen a magyarság elődeinek az ugor közösségből való kiválása és a bolgár-törökséggel létrejött kapcsolata közötti idő kb. 800 év lehetett, addigra pedig bőven meg kellett szilárdulnia a kérdéses névmási alaknak, amely az (obi-)ugorságnak ama részében is megszilárdult az elkülönülés idejére, amelyből a vogulság gyökerezik, ezért itt aligha tulajdoníthatunk a bolgár-töröknek bármiféle szerepet.

Amennyire nekem sikerült tájékozódnom a csuvas személyes névmások másodlagos, szókezdő magánhangzójával kapcsolatos szakirodalomban, egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy e feltevés a megoldás kulcsát kínálhatná. Vö. „В современном чувашском языке на уровне различных говоров представлены следующие личные местоимения:

ед. ч.	мн. ч.
1. л. <i>эн, энĕ; ĩен, ĩенĕ</i>	<i>энĕр, энир; ĩенĕр; пер</i>
2. л. <i>эс, эсĕ</i>	<i>эсĕр, эсир; сĕр</i>
3. л. <i>о, ол; о, у; ул, улă;</i> <i>во, ву; вăл, вăлă</i>	<i>осам, осĕм; усам, усем; ĩсем, ĩсем;</i> <i>вăлсам, вăлсем; вăсем, вĕсем</i> ”

(FEDOTOV 1983: 54).

„По мнению Н. И. АШМАРИНА (... стр. 55),⁶⁰ начальный *e-* в местоимении *ерə* восходит к указательному наречию (конечный гласный которого утрачен), т. е. *ерə* первоначально означало ’вот я’. Несколько иначе его трактует Н. А. АНДРЕЕВ (74, стр. 125),⁶¹ полагая, что *e* либо идентичен с частицей *e* ’вот’, конкретизирующее значение мес-

⁵⁷ MUNKÁCSI 1896b: 18–19.

⁵⁸ EtSz 1550–1556.

⁵⁹ Ez a nézet bekerült a „Magyar nyelv történeti nyelvtana” morfológiai fejezetébe is, l. SIPOS 1991: 358.

⁶⁰ AŠMARIN 1976: 55.

⁶¹ ANDREEV 1957: 125.

тоимения, либо этот элемент нетюркского (например, финно-угорского) происхождения. [Bekezdés] Быть может, появление *e* в местоимениях 1-го и 2-го лица единственного числа обусловлено тем, что конечный *a < i* крайне неустойчив. Не случайно *e* в местоимениях 1-го и 2-го лица множественного числа не является общечувашским... он не выступает и при склонении этих местоимений..." (LEVITSKAJA 1976: 29–30).

„Н. И. АШМАРИН в своих »Заметках по грамматике чувашского языка«⁶² на этот счет пишет следующее: »В современном чувашском языке мы видим в каждом из этих местоимений, кроме местоимения 3 л. мн. ч., две основы: *эп* – *ман*, *эс* – *сан*, *эпир* – *пирён*, *эсир* – *сирён*. *Эп* свое оформление получило от пратурецкого *бән*, *мән* – от *мән*, *бән* с утратой конечного звука *-н* стало употребляться в значении именительного падежа, а *мән* – в значении родительного падежа, если только не предположить, что конечное *-н* является в местоимениях не коренным звуком, а аффиксом, принимая во внимание личные местоимения в монгольском и маньчжурском языках«. [Bekezdés] Здесь чувствуется колебание, неуверенность автора, но он тем не менее за пределы тюркских языков не выходит: »Сравнение с другими турецкими наречиями убеждает нас в том, что чувашские формы *эпё*, *эсё* оканчивались раньше на тот же носовой звук, ср. осм. *бән*, *сән*: аз. *бән*, *сән*. В других формах тех же местоимений конечный носовой проявляется и в чувашском: *ман-ән*, *ман-а*, *сан-а*, и т. д.« (АШМАРИН Зам., 45)⁶³ (FEDOTOV 1983: 56).

„Надо полагать, в чувашском языке первоначально *э-* дейксис в личных местоимениях 1 и 2 лиц обозначал то же самое, что и в уральских языках.⁶⁴ [Bekezdés] »Что касается начального *э-* в местоимениях *эпё*, *эсё*, то я, – писал Н. И. АШМАРИН, – отождествляю его с чувашским указательным местоимением *ев* (у других *ав*), которое было приставлено к местоимениям и слилось с ними, потеряв свой конечный согласный. *Эпё* значило первоначально 'вот я', а *эсё* 'вот ты'« (АШМАРИН Зам., 45).⁶⁵ Как бы то ни было, но высказывание Н. И. АШМАРИНА не противоречит значению дейксисов *e-*, *i-* в урало-алтайских указательных местоимениях" (FEDOTOV 1983: 57–58).

⁶² АШМАРИН 1976.

⁶³ АШМАРИН 1976: 55.

⁶⁴ Azaz 'вот'.

⁶⁵ АШМАРИН 1976: 45.

„В целом же чувашские личные местоимения отнюдь не противоречат общетюркским. Наоборот, они помогают восстановить с большей уверенностью пратюркскую систему. Отклонения же незначительны и поддаются объяснению; основные из них: [Bekezdés] префигурируемая гласная *e*- в *epě (man-)* ’я’ – *epir(pir-)* ’мы’, *esě- (san-)* ’ты’ – *esir(sir-)* ’вы’, которая носит явно дейктический характер, т. е., как нам представляется, это не что иное, как древняя дейктическая частица со значением ’вот’, широко распространенная, в алтайском мире и утвердившаяся в чувашском языке в этой функции в им. падеже, будучи, его своеобразным, хотя и дополнительным маркером и сделавшая излишним его обобщение по типу косвенных основ” (TENIŠEV 1988: 209).

A felvonultatott csuvas párhuzamok ellenére valószínűtlennek tartom, hogy a magyar *én* és a vogul TJ *äm* stb. személyes névmások bármiféle nyomatékossító elemmel bővültek volna, szerintem ugyanez a helyzet a többi rokon nyelv névmásainak (pl. finn *minä, sinä, hän*) *n* elemével is. Az is furcsa lenne, hogy az idegen hatásra megjelent nyomatékossító elemként szolgáló protetikum magánhangzó a magyarban és a vogulban csak az egyes számú 1. személyre korlátozódott volna...

Az *engēm* és a *tégēd* alak persze további problémát is jelent, éppen a *-g-* miatt.

„Az accusativusi m. *engem* ’mich’ bizonyára nagyon régi korból származik. E névmás *en-* része talán az *n* névmásképzővel ellátott *en (en)* < **emñä* névmással azonos (vö. BUDENZ, UA. 291; MUSz. 194, 625; EtSz.). Minthogy azonban az *engem g-*je is névmásképző, azért sokkal valószínűbbnek látszik, hogy az *en-* elem az *n* képző nélküli **emš-* (**emš-*) alakra megy vissza: **emšgšmš* > **emšm* > *engem*. Ez utóbbi feltevés azért is valószínűbb, mivel a fgr. nyelvek személyes névmásai is (a függő esetekben is) általában csak egy névmásképzőt tartalmaznak. A *g* névmásképzőt SZINNYEI (NyH.⁷ 105; l. még EtSz.⁶⁶) fgr. **ŋk-*ból eredezteti. Ez azonban valószínűtlen. Az obi-ugor nyelveknek a m. *g* képzővel egyeztethető névmásképzői (vog. *ŋ, γ, i* stb. ~ osztj. *ŋ*: vog. Szo. *nŋ* stb. ’du’; osztj. DN. *nŋ* stb. ua., DN. *mŋŋ* stb. ’wir’) ugyanis ugor **ŋ*-re vezethetők vissza (vö. LIIMOLA: FUF. XXVIII, 24–5.⁶⁷ A magyarban **ŋ* > **ŋk* > *g* hangváltozás történt. E hangváltozásról l. LAKÓ: NyK. LI, 170–2.⁶⁸ – Az *engem (e)m* eleme birtokos személyrag” (RÉDEI 1963: 168).

⁶⁶ EtSz 1552–1553.

⁶⁷ LIIMOLA 1944: 24–25.

⁶⁸ LAKÓ 1941–1943: 170–172.

LIIMOLA részletesen megvizsgálta a vogul személyes névmásokat. Érdemes az adatait és magyarázatainak egy részét idézni, mert bizony a magyar névmások alaktanának megértésében is segítségül szolgálnak: „Die nachdrücklichen Nominative sind von den nachdrucklosen mit dem betonenden, nachdruckgebenden Suffix *-k* gebildet. Dieses Suffix trifft man auch sonst in Pronomina... Weiter kommt es noch in den Adjektiven vor und bedeutet in ihnen 'welcher von zwei'...” (LIIMOLA 1944: 45–46): LO *am* 'ich' : *amGi* 'ich selbst' = 2. P. Sg. *nəŋ* 'du' : *nəŋGi* 'du selbst' = 3. P. Sg. *təβ* 'er' : *təγGi* ~ *təβGi*. „MUNKÁCSI erwähnt aus wogN neben den Formen *amki*, *nañki*, *takwi* auch *amkim*, *nañkin*, *takkät*. Nach KANNISTO lauten diese Formen in So: *amkk^éem*, *nəŋkk^éen*, *təG_uk^éete*. In ihnen ist also an das Suffix *-k* noch ein betontes *-ke* angehängt. Die Schlusskonsonanten *-m* usw. sind natürlich Possessivsuffixe. Ähnliche Bildungen kommen auch in anderen Personen vor, z. B. 3. P. Pl. LO *tāŋŋkk^éenl*, So *tānk^éēnl*” (LIIMOLA 1944: 47). „Die 1. P. Sg. lautet nach MUNKÁCSI so: T *ämāñk*, K *qmk*, P *aməχ*, *amk*, LU *añk*, LM *ämənk*, *äm*, *ämki*, *äm^kem*, N *amki*, *amkim*. (KANN.) VS *amamk* ist eine reduplizierte Form, < *am* + *amk*. Ähnlich entstanden sind weiter die derselben Dialektgruppe angehörenden VNZ, LU *amañk*, VNK *aməŋk*. (MUNK.) LM *ämənk*, nur dass in ihnen *mk* > *ŋk* (auch in MUNK. LM?), (MUNK.) LU *añk* geht dagegen direkt auf **amk* zurück. TJ, TČ *emà·ŋ*, (MUNK.) T *ämāñk* erinnert stark an VNZ, LU *amañk*, VNK *aməŋk* und ist wahrscheinlich ähnlich wie diese durch Reduplikation aus **emε·mχ* entstanden. Die heutigen Formen *em ε·mχ*, *em emà·ŋ* wären dann jung und nach dem Vorbild anderer Personen angekommen. Doch liesse sich *emà·ŋ* auch als sekundär, als auf Grund einiger obl. Kasus entstanden erklären. Es dürfte nämlich nicht ganz ausgeschlossen sein, dass der Akk. *emà·ŋkəm*, Lat. *emà·ŋkəmn* usw. letzten Endes nicht auf *em* + *emk-əm*, *em* + *emk-əmn(ə)*, sondern auf **emà·ŋ* + *k* + *əm*, **emà·n* + *k* + *əmn(ə)* zurückgehen (über den Stamm *emā·n* s. oben S. 29–). Die nachdrücklichen obl. Kasus unterscheiden sich ja von dem Nom. allgemein nur dadurch, dass sie das Poss.-Suff. bzw. das Poss.-Suff. + Kasusendung enthalten, und so hätte man nun neben dem Akk. *emà·ŋkəm*, Lat. *emà·ŋkəmn* analogisch einen neuen Nom. *emà·ŋ* gebildet, der also eigentlich nur den alten Stamm *emà·ŋ* + *k* enthalten würde. Diese Erklärung ist jedoch nicht so wahrscheinlich wie die erstgenannte (*emà·ŋ* < *em* + *emχ*), denn da der Nom. ja häufiger nachdrücklich gebraucht wird als die anderen Kasus, ist es glaublich, dass die nachdrücklichen obl. Kasus ausnahmslos gerade von dem nachdrücklichen Nom. gebildet sind” (LIIMOLA 1944: 48). – Megjegyzések ehhez: (1) Kétlem, hogy a VS *amamk* reduplikált forma lenne (egyéb esetben LIIMOLÁNÁL fel sem merült ez a gondolat),

ezen alakban az *-m-* csak a sg. 1. személyű birtokos személyjellel, csupán arról lehet szó, hogy az *mk* hangkapcsolatban vagy nem következett be a részleges asszimiláció, ehhez mégis vö. VNZ LU *amaŋk*, VNK *amŋk*, vagy népetimológiás regresszió, vagy az első és a második szótag határán lévő *-m-* asszimilációs hatásának eredménye: *amaŋk* > *amamk*, amelynek előzménye természetesen az *amamk* > *amaŋk* volt, ahol az *-m-* persze a sg. 1. személyű birtokos személyjellel. (2) Az *emà-ŋkəm* szerkezetű accusativusi alakban az *-m-* viszont kétségtelenül reduplikált birtokos személyjellel, amely csak az *mk* > *ŋk* változást követően csatlakozhatott a ragozási töhöz létrehozandó az accusativusi formát, mivel az *m* > *ŋ* változást követően az *m* elveszítette az 1. személyre való utalás nyilvánvaló funkcióját. Még vö. **25. ezüst, Megjegyzések.**

A RÉDEI által elvetett régi magyarázatról és az őáltala a LIIMOLÁÉÉ hasznosító, az *engem g-jéről* előadott nézetéről (RÉDEI 1963: 168) HELIMSKIJ így vélekedett: „Оба объяснения правдоподобны с точки зрения исторической фоинетики; однако используемые в них формальные параллели не являются параллелями функциональными, и остается совершенно необъясненной исключительная связь элемента *-g-* именно с аккузативом местоимений” (HELIMSKIJ 1982: 90). Az ő magyarázata szamojéd (jurák, jenyiszeji és szelkup) párhuzamon nyugszik. Ezekben a szamojéd nyelvekben szerinte a személyes névmások accusativusa (és esetleg a legtöbb függőeseti formája is) az alternative jelenlévő személyes névmás nominativusi alakjából és egy ősszamojéd **ki* vagy **kit* hangsorú szóból jött létre (HELIMSKIJ 1982: 90–93), sg. 1.: tundrai jur. *мань си'ми* (KUPRIJANOVA ET AL. 1957: 98), erdei jur. *šefej* (VERBOV 1973: 83), *mođi šifj* (PROKOF'EV 1937b: 86), szelk. *mašip*, *mašim*, *šip*, *šim* (az első két adatban a *mat*, *man* 'я' egybeforrt a **kit* utódjával; PROKOF'EV 1937c: 108).

HELIMSKIJ-nek ezzel kapcsolatos nézetét részletesen idézem: „Рассмотренные самодийские формы, семантически тождественные венгерским *engem*, *téged*, и, подобно им, стоящие особняком во всей системе падежного склонения, обнаруживают, кроме того, структурный параллелизм и известную фонетическую близость с ними. Если, опираясь на это, попытаться экстраполировать реконструкцию **ki* как основы аккузатива личных местоимений на правенгерский уровень, то окажется, что происхождение и развитие венгерских форм предстают совершенно ясными и последовательными:

a) Исходная структура могла быть вполне аналогична той, которая наблюдается в самодийском, т. е. 1 Sg. **(ämən) ki-m(з)*, 2 Sg. **(tən) ki-nt(з)*, 1 Pl. **(mi) ki-mзk*, 2 Pl. **(ti) ki-tзk*.

б) Путем закрепления первого компонента вышеуказанных форм (личного местоимения) и слияния его с остальной их частью возникли формы **ämšŋkim(з)*, **tšŋkintz*, **mikimzk*, **tikitzk* (ср. реконструкции *engem* < **e-me-nk-em*, *téged* < **te-n-ke-d* Ю. ФОН ФАРКАША, усматривающего в *-ke-* местоименный суффикс – FARKAS UAJb XXVIII, 254).⁶⁹

в) Дальнейшее развитие подчинялось регулярным, достаточно хорошо известным процессам правенгерской и древневенгерской исторической фонетики (переходы **-ŋk-* > *-g-*, **-nt-* > *-d-*, **-k-* > **-γ-* > \emptyset , падение ауслатных гласных, а также гласных второго слога в последовательности из двух открытых слогов, стяжение гласных, сужение гласных закрытого слога, развитие окончаний 1 Pl. и 2 Pl. в *-ŋk* и *-tek* соответственно – см. MNYT,⁷⁰ 103, 102, 130, 146–147, 167–168, 168–169, 153–154, 417). В силу этого **ämšŋkim(з)* > **ämšgim(з)* > **ängim(з)* > **ängim* > **emgēm* (возможно, эту стадию отражают архаичные написания типа **engomet*, см. выше) > *engem*; **tšŋkintz* > **tšgintz* > *tšgid* > *téged*; **mikimzk* > **miyimzk* > **mimzk* > *mink*; **tikitzk* > **tiyitzk* > **tiitzk* > **titzk* > *titek*. Сложные квантитативные соотношения вокализма в Nom. и Acc. личных местоимений (*én* – *engem*, *te* – *téged*) могли сложиться под разнонаправленным воздействием ряда факторов: продления ударного гласного (см. ХЕЛИМСКИЙ Черед., 129),⁷¹ вторичного сокращения в позиции конца слова (*te* < **té*, см. MNYT, 166)⁷² или перед сочетанием согласных (*mink* < **mink*, *engem* < **éngem(?)*).

г) По аналогии с аккузативом существительных на указанные формы начал распространяться показатель *-t*, который остался факультативным в 1 и 2 Sg., но закрепился в Pl.” (HELIMSKIJ 1982: 93–94).

Ennek a **ki* vagy **kit* (HELIMSKIJ 1982: 95) hangalakú összamojéd szónak a folytatói: jur. *šī* 'Form, Bild' (vö. *šī*³, JSWb 442–443), jeny. *ši*' (vö. *ši*' 'подобие, предвестник, сходное', MIKOLA 1995: 207/2406), szelk. *ši*- Pronominalstamm für Akkusativ (SelkWb 347/2428). Mindezek összamojéd **kit*¹ 'Ählichkeit, Bild' szóra mennek vissza (JANHUNEN 1977: 70–71). Amint maga HELIMSKIJ (1982: 95) utalt rá, ehhez hasonló jelentésű szó a nyelvcsalád más tagjaiban is szert tett névmási funkcióra: **iče* ~ **iše* 'Schatten; Schattenseele' FU > pl. finn. *itse* 'selbst', lapp N *ieš* ~ *jieš* 'himself, etc.', zürj. *ac-*: S P *acim* 'ich selbst' (UEW 1: 79), feltevése tehát megfelelő párhuzammal valószínűsíthető. A HELIMSKIJ által a s z a-

⁶⁹ VON FARKAS 1956: 254.

⁷⁰ BÁRCZI 1967.

⁷¹ HELIMSKIJ 1979: 129.

⁷² BÁRCZI 1958b: 166.

m o j é d n é v m á s o k függőeseti alakjainak másodlagos elemére adott magyarázatot szellemesnek, jónak tartom, de aligha jelent megoldást a v o g u l é s a m a g y a r s z e m é l y e s n é v m á s o k ragozási töve hangalakjának problémájára. Ezt a javaslatot magyar és vogul szempontból csak akkor lehetne komolyan venni, (1) ha a **ki* vagy **kit* hangalakú ősszamojéd szónak lennének megfelelői finnugor oldalon, (2) és ha a vogul és a magyar névmástő nem lenne történetileg azonos módon megmagyarázható. A **ki* vagy **kit* hangalakú szóval kapcsolatos következő feltevését túl merésznek, sőt, alaptalannak kell minősítenem: „Таким образом, имеет место самодийско–правенгерская параллель (отчасти отраженная и в обско-угорских языках, см. далее), состоящая в использовании специфических по своей структуре форм аккузатива личных местоимений, содержащих супплетивную основу **ki*. Материальное совпадение целесообразно объяснять из урал. (общеурал.? восточноурал.?) **ki*, поскольку гипотеза о заимствовании повисает в воздухе за отсутствием данных о непосредственных правенгерско–самодийских контактах. Было бы, однако, неосторожным решительно утверждать, что элемент **ki* использовался в уральском праязыке (или в части его диалектов) именно в качестве супплетивной основы личных местоимений. Рассматриваемая ниже возможность этимологизации **ki* на уральском уровне... указывает скорее на исходность иной семантики и иных функций (в этом случае параллель может быть объяснена конвергентным процессом, обусловленным ареальными угорско–самодийскими связями). Напротив, принятие ностратической этимологии **ki* (достаточно спорной...) заставило бы усматривать в данной параллели архаизм, случайно сохранившийся именно в этих языках и устраненный во всех прочих языках – потомках прауральского под действием тенденции к унификации парадигм” (HELIMSKIJ 1982: 95). Alaptalannak látom mindezt a következő okok miatt: (1) A **ki* uráli vagy „keleti uráli”(?) esetleges létének ötlete puszta spekuláció, amely holmi ősmagyar–(ős)szamojéd érintkezésnél alig valószínűbb, (2) a **ki*-nek az alapnyelvi személyes névmások szuppletív formájának létrehozásában betöltött esetleges szerepe ugyancsak puszta spekuláció, (3) a nosztrikus hipotézisnek bármilyen hivatkozási formában való emlegetése nem segíthet nyelvtörténeti és nyelvhasználati problémáink megoldásában.

Az egyes számú 1. és 2. személyű névmásunk rendhagyó morfológiája régóta érdekel, egykor elő is álltam egy magyarázattal, amelyet most is elfogadhatónak látok: „Ich versuche, eine... Erklärung zu geben, die es ermöglicht, sowohl im Nominativ als auch im Akkusativ von demselben

Deklinationsstamm auszugehen. Die ungarischen Pronomina der 1. und 2. Pers. Sing, weisen auf das alte Suffix *n* hin, ursprünglich also: **ämñnš*, **tšñš* (zum letzteren vgl. veralt. *tenmagad* 'du selbst'). Es ist sicher, daß das *g* in *engem(et)* 'mich', *téged(et)* 'dich' auf **ñk* (< **ñ*, **ñk*) zurückzuführen ist. Ich denke, daß eine wahrscheinliche Hypothese eine plausible Erklärung sowohl für das *n* wie auch für das *g* bieten können muß. Dafür gibt es tatsächlich eine Möglichkeit. Das *n* stammt aus **n*, das *g* aus **ñk*, welches wiederum als zusammengesetztes Suffix zu betrachten ist: **n* + **k*. Das **k* kann mit dem *k* der nachdrücklichen Personalpronomina des Wogulischen (z. B. So. *amki* 'ich selbst', *nan̄ki* 'du selbst') identisch sein. Dem ursprünglichen Stammalternanten **ämñn(š)*, **tšñ(š)* wurde das *k*-Suffix hinzugefügt: **ämñnkš*, **tšñkš*. Nachdem sich die ursprüngliche verstärkende Funktion verdunkelt hatte, ist infolge einer partiellen Assimilation aus der Sequenz **ñk* eine homorgane Konsonantenverbindung **ñk* entstanden, die sich lautgesetzlich zu *g* entwickelte. Nach der Verdunkelung der Funktion von **k* sind die nachdruckslosen und die nachdrücklichen Formen zusammengefallen, wobei sich der Alternant auf *n* im Nominativ, der Alternant auf **ñk* > *g* im Akkusativ verallgemeinert hat: 1. Pers. Sing. *én* ~ (**ämññkš*- > **ämñgš*- > **ämñgš*-) *enge*-, 2. Pers. Sing. *te(n-)* ~ (**tšñkš*- > **tšgš*-) *tege*-'' (HONTI 1993b: 126).

32.1.2. *fing*

MSzFE: *fing*. „A vog. T. alakban *-n*- > *-ñ*-változás történt a rákövetkező *kh* hatására. [Bekezdes] A magyar szó *-g*-je vagy képző..., vagy még inkább a szóvégi *-n* után fejlődött szervetlen hang... [Bekezdes] Hangutánzó jellegűek. [Bekezdes] A szó eredetileg 'fing; Furz', ill. 'fingik; furzen' jelentésű nomen-verbum lehetett. [Bekezdes] Az uráli alapalak: **pšñš*'' (MSzFE 1: 205). – *fingik*, hangutánzó (TESz 1: 914b) = MSzFE. – U *pšñš* 'Furz; furzen' (UEW 1: 413), a hangtani viszonyok magyarázatában = MSzFE. – *fing* (EWUng 1: 391a) = TESz.

Az obi-ugor megfelelők szinte teljes adattára: vog. N *pon̄yi*, LM P *pāñni*, K *pāñyi* (inf. *pāñnoç*), T *pon̄nukh-*, *pon̄kh-* 'fingik', LM *pāñni* 'fing'; N *pon̄jmi*, LM P *pāññemi*, LM *pan̄nami* 'egyszer fingik'; N *pon̄jñali* 'többször fingik' (M-WWb 453b); LO So *pōñ* 'Furz'; TJ TČ *pōñç*, KM *pāñny*, P *pōñny*, VNK *pōñni*, VS *pōñi*, LUT *pani*, LO *pōñny* 'Furz'; TJ TČ *pōñk-*, KU KM KO *pāñny-*, P VNK *pōñn-*, VS LU *pann-*, LO So *pōñny-* 'furzen'; KU *pāñnyəl* 'Furz'; TJ TČ *pōñnyñm-*, KU *pāñnyəm-*, KM *pāñnyñm-*, KO *pāñniñm-*, P *pōññəm-*, *pōññəñm-*, VNK *pan̄ñm-*, VS *pōññāñm-*, LU *pan̄ñam-*, LO So *pōñnyñm-* 'einmal furzen' (K-WWb 599b–600a); osztj. DN *pāñ*, Kr *pāñ-*, Ni *pōñ*, Kaz *pōñ*, O *pāñ* 'Furz; бздëх'; V Vj *pon̄əy-* (~ imp. V *pāñya*,

Vj *poŋka*), Trj *põŋə-*, J *põŋə-*, DN Ko Kr *pǎnə-* (DN imp. *pǎnə*, prs. sg. 3. DN *pǎnət*, Kr *pǎnət*, prt. sg. 1. Kr *pǎnəot*); Vj *poŋəm-* (imp *pǎnma*, *poŋma*), Trj *põŋəm-*, J *põŋəm-*, DN C *pǎnəm-*, *pǎnmə-*, Ko *pǎnəm-*, Ni *punəm-*, Kaz *poŋəm-*, O *ponmə-* 'furzen (mom.); пёрнуть' (DEWOS 1169).

E szó kétségtelenül összefügg a hangutánzással, hangalakját nyilvánvalóan befolyásolhatta az emfázis. Az U **pənə* 'Furz; furzen' szócsaládjának obi-ugor és szamojéd tagjai egyértelműen igazolják a rekonstruált uráli alapnyelvi szóalakot, csak a magyar tag lóg ki ebből a sorból (UEW 1: 413), amely leginkább **pən(ə)kə* formából lenne levezethető némi megszorítással. Ennek az a lényege, hogy az általam most közölt rekonstrukció ugor alapnyelvi derivátum lenne, tehát U **pənə* > Ug **pən(ə)kə*. Vagyis olyan esettel állnánk szemben, mint a FU **pentə-* 'zumachen, decken' (UEW 2: 371) > Ug **pentə-lə* 'Deckel' (UEW 2: 879) > ósvog. **pǎnt-* > **pǎntəl* > vog. TJ TČ *pent-*, KU *pǎnt-*, KM *pǎnt-*, KO VN VS LM *pǎnt-*, P *pənt-*, LO So *pant-* 'schließen, bedecken' (K-WWb 605a) > VN VS *pǎntl*, LU *pəntl*, LO *pantil* 'Dach, Deckel' (K-WWb 604b), ma. *fəd* > *fədəl*. Az Ug **pən(ə)kə* (> ősma. **pənəkə*) várható magyar alakja persze **fīg* lenne. Az a gyanúm, hogy az ősma. **pənəkə* > **fənəkə* változás után nem következett be a denazalizáció talán a szó affektivitása miatt, ezért lehet e szavunknak *fīg* hangalakja.

E szó obi-ugor megfelelőiben is olyan hangtani viszonyok vannak, amelyek nem minden tekintetben minősülnek várakozásunk szerintinek. Az uráli alapnyelvi szó szabályos vogul képviselője a LO So *pən* 'Furz', de más nyelvjárásokban az ugor alapnyelvi **k* (> *k* ~ *γ*) képzővel bővült változata él, amely persze még további képzőket is vehetett fel. Ennek a *γ* elemnek az a sajátossága, hogy a nyugati nyelvjárásokban nagyon gyakran asszimilálódik a megelőző mássalhangzóhoz (HONTI 1994–1995), vö. pl. **ǎlēŋəm* > **ǎlyəm* > P *олӑм* 'ich bin' (WVd 2: 183), P *олеŋм*, VNZ *олӑм*, VNK *олӑм*, VS LU *олӑм* 'ich bin' (KANNISTO 1919: 166), **minē-ŋəm* > VS *minn̆м* 'ich fahre' (K-WWb 473a), P *minŋм* 'ich gehe' (WVd 2: 194), *minŋəm* 'ich gehe' (WVd 2: 8), **kūrəŋ* > P *kūrīŋ*, VN *kūri*, VS *kūri*, LU *kūri* 'Sack, Beutel' ~ **kūrəŋt* > P VN VS *kur̆Rt*, LU *kur̆rt* (pl.) (KANNISTO 1919: 169). A tárgyul szolgáló szóban azonban MUNKÁCSI a déli és a keleti nyelvjáróterületen jegyzett föl olyan alakokat, amelyek az ugor kori **k* ~ **γ* és egyéb képzővel bővült alakokban bekövetkezett asszimilációra emlékeztetnek: K (*pǎnŋi*) *pǎnŋəχ* (inf.), T *poŋnukh-*, *poŋkh-* 'fin-gik'; ilyeneknek nincsen nyomuk KANNISTO anyagában, tehát vagy arra gondolhatunk, hogy MUNKÁCSI tévedett, vagy sokkal inkább arra, hogy az affektivitás miatt szórványos gemináció történt. Az osztjában is megvan

az uráli eredetű egyszótagos főnév: DN *pǎn* stb. 'Furz', de léteznek az ugor kori **k* ~ **γ* és egyéb képzővel bővült alakok is, pl. V *poŋəγ-* ~ *pǎŋγ-*. Úgy látom tehát, hogy legközelebbi rokon nyelveink és anyanyelvünk valomása alapján feltétlenül indokolt Ug **pɬns* \approx **pɬn(ɬ)ks* 'fing' szó párral számolnunk.

32.1.3. *meleg*

Meleg szavunk ugor kori: **mälz(-)* 'warm; warm werden' (MSzFE 2: 430, TESz 2: 881, UEW 2: 868, EWUng 2: 956b) > vog. N *mältip*, *maltip* 'meleg | warm' stb. (M-WWb 295a), TJ TČ *mǎlì-t* 'warm; warmes Wetter' stb. (K-WWb 465a); oszjtj. V Vj *mełək*, Sal *mǎlək*, Irt Ni Kaz O *mełək* ~ Likr Mj Trj J *mǎləŋk* 'warm; mildes Wetter, Tauwetter; теплый, тепло' (DEWOS 928). A vogul alapszavául kétségtelenül a **mälz* szolgált, az oszjtják esetében **mełəŋk* alakot kell feltenni, a magyar szó pedig ősmagyar **mäləŋkš* formából vezethető le. Azért kell csak e g y őszosztják alakot rekonstruálni, mert „Ha az **ŋk* nem az első szótagi magánhangzót követte, hanem a szóban hátrább állt, akkor következetesen csak a Sur és részben a Sal őrizte meg e hangkapcsolatot, míg az összes többiben a nazális kiesésével egyszerűsödött” (HONTI 1999: 111–112; a legkeletibb dialektusok, a V, Vj, VK, Vart e tekintetben nem következetesek), amit a 'meleg' szón kívül egyebek közt ezek is tanúsítanak: (1) V Vj VK *morəŋk*, Likr Mj Trj *mörəŋk*, J *mörəŋk*, Sal *mörəŋk* ~ Irt Ni Šer *murəχ*, Kaz *mqrəχ*, Sy *murəχ*, O *morəχ* 'Sumpfbrombeere', (2) Likr Mj Trj *kołəŋk*, J *koləŋk*, Sal *kuləŋk* ~ V Vj *kołək*, VK *kołək*, Irt Ni Šer *χuləχ*, Kaz *χqləχ*, Sy *χuləχ*, O *χoləχ* 'Rabe'. „Vajon helyes-e eredetibbnek azt az állapotot elfogadni, vagyis az *ŋk* képviselést, amely csak két nyelvjáróterületen jelentkezik? Ezzel egy másik kérdés állítható szembe: számolhatunk-e azzal, hogy a Sur.-ban és részben a Sal.-ban a *k* elé homorgán képzésű nazális keletkezett? Az első kérdésre igenlő, a másodikra tagadó választ kell adni, hiszen másodlagosan keletkezett, anorganikus nazálisra alig van példa, ami van is, csak a nyugati nyelvjáróterületről való, és leginkább az első szótag határán fordul elő... [Bekezdés] A denazalizáció valószínűleg azzal magyarázható, hogy »nazális mássalhangzó + homorgán képzésű orális zárhang/affrikáta/réshang« nem fordul elő az első szótagnál hátrább, kivéve két, *nt* képzős Trj. szót (ezeket l. SAUER, Nombild. 43–44)»⁷³ (HONTI 1999: 112, még vö. 17. szűz, **Megjegyzések**). Biztos vagyok abban, hogy az őszosztják **mełəŋk* és a magyar *meleg* ugor alapnyelvi **mälzŋkš* (vagy **mälšŋkš*) alakra megy vissza, amely az ugyancsak Ug **mälz* ugor alap-

⁷³ SAUER 1967: 43–44.

nyelvi derivátuma, tehát ez esetben is kimutatható egy ugor alapnyelvi alapszó és annak ugyancsak ugor kori származéka.

Most már csak a ma. *melenget* igéről kell számot adnom. Etimológiai szótáraink így vallanak erről az alakról: „A m. -g denom. vagy deverb. képző, amely vagy fgr. *-ηk- folytatása, vagy pedig k-ból zöngésült, s akkor fgr. *-kk-ra vezetendő vissza” (MSzFE 2: 430, hasonlóan: TESz 2: 881b, UEW 2: 868, részben hasonlóan: EWUng 2: 956b). NYIRKOS (1987: 154) álláspontja az MSzFE-ével és a TESz-ével azonos. Az Ug **mäl̥n̥k̥z* > ösma. **mäl̥n̥g̥ä* változás után vagy nem következett be a denazalizáció szórványos jelenségként, vagy más -gat/-get⁷⁴ képzős ige is (vö. pl. *adogat*, *vereket*) elősegíthette a megőrződést, ezért lehet e szavunknak *melenget* derivátuma.

32.1.4. Inetimologikus mássalhangzós egyéb szavak

Csüng (a *csüggeszt* alatt): „Vö. *csüng*” (TESz 1: 580ab). *csüng*: „Bizonytalan, talán hangfestő eredetű... A *csüng* alak másodlagos, és valószínűleg a (*csüg* >) *csügg*-ből a *gg* elhasonulásával jött létre” (TESz 1: 581a; lényegében ugyanígy NYIRKOS 1987: 156 is).

Domb szavunk ugor kori: **təmpz* ’etwas Vorragendes (z. B. Hügel, Insel usw.)’, de csak a vogulban van biztos megfelelője (MSzFE 1: 133–134, TESz 1: 658a, UEW 2: 896, EWUng 1: 272a). Az ösmagyar korban a *domb* szó mássalhangzó-kapcsolatában „az *m* megőrzött régiség: nem vett részt az általános denazalizációban” (LAKÓ 1962: 66, még l. 1959: 20). Ezzel szemben az MSzFE és az UEW azt is lehetségesnek tartja, hogy az *m* a magyar külön életében keletkezett járulékhang, amit az itt tárgyalt magyar szavak alapján fölöttébb kétségesnek látok.

Ördög: „Ismeretlen eredetű... Az *ördög*, *ördögös*-féle változatok *n*-je másodlagos járulékhang” (TESz 3: 33a; ugyanígy NYIRKOS 1987: 155).

A most következő szócsalád tagjai is világosan szemléltetik, hogy egy bizonyos mássalhangzónak vagy mássalhangzó-kapcsolatnak milyen sokféle utódnyelvi képviselője lehet: U **suŋ(ʒ-)lʒ*, **šuŋ(ʒ-)lʒ* ’eine Art Lilie (bzw. Zwiebel der Lilie); Liliūm martagon’ (UEW 1: 451) > osztj. V *ʃoʒəl*, Vj VK *joʒəl* ’jede Art von Wurzelfrüchten (Kartoffel, Rübe, Lauch, Zwiebel u. a.’ (DEWOS 825), vog. TJ *taŋk̄o·n*, TĀ *tāŋk̄v·n* ’(Liliūm martagon) Türkenbundlilie (die gelblichen Wurzelknollen werden gegessen; саранка’ (K-WWb 919a), szelk. Ta *toʒil* ’саран; (sibirische) Lilie’, kam. *tuʒul* ’Lilienzwiebel (von Liliūm martagon)’ (l. UEW 1: 451), mot. *tūgul* ’gelbe Sarana’, karag. *dugúl*, taig. *tugúl* ’gelbe Sarana’ (UEW 3: 9). „Im Ostj. kann

⁷⁴ E képző valószínű korára l. SÁROSI 2003/2005: 147.

mit einem Wandel $*\eta > *\gamma$, im Wog. mit $*\eta > *\eta k$ gerechnet werden” (UEW 1: 452). Nincsenek olyan, biztos uráli és finnugor etimológiák, amelyekben $*-\eta l-$ lenne az alapalakban, vö. CSÚCS ET AL. 1991: 192).

A megjegyzésekben felvonultatott észrevételek alapján biztosnak tekintem *irgalom* szavunk ugor kori voltát.

L. még 33. *kengyel* és 42. *segg*.

33. *kengyel* 'stirrups'

Az etimológiai szótárakban olvasható állásfoglalás alapvetően K. SAL ÉVÁNAK és RÉDEI KÁROLYNAK a *kengyel* szóval kapcsolatos nézetének szellemében fogant. „K. SAL ÉVÁNAK fenti történeti-művelődéstörténeti fejtegetése teljesen meggyőző: »a magyarság a kengyelt mint tárgyat legkorábban az i. sz. VI. század végén ismerhette meg... A honfoglaló magyarok kengyele hurok alakú volt.«⁷⁵ A *kengyel*-nek K. SAL ÉVÁTÓL közölt N. jelentései is mind hurok formájú tárgyakra vonatkoznak. A *kengyel*-nek az ajánlott obi-ugor szókkal való egybevetése tehát sem jelentéstani, sem tárgytörténeti szempontból nem állja meg a helyét. [Bekezdés] Ha abból a megalapozottnak látszó feltevésből indulunk ki, hogy a magyarság kengyele eredetileg hurok alakú volt és szavunk egyéb jelentései is hurokra emlékeztető tárgyakat jelölnek, akkor a *kengyel kengy*- része etimológiailag azonos lehet a 'kör, karika; Kreis, Ring, Reifen' alapjelentésű R. *kégy* (*kígy, kólgy*, 1. NySz.)⁷⁶ 'stádium, circus, curriculum, meta' szavunkkal. Ez utóbbi mai N. származéka a *kegyelet* 'szivárvány; Regenbogen'. A *kengyel* -n-je inetimologikus hang (vö. BENKŐ: MNy. LVII, 299,⁷⁷ LXI, 403⁷⁸), az *-(e)l* utórész pedig denominális főnévképző, mely valamivel való ellátottságot jelöl, s talán 'féle, -szerű' jelentése is volt (vö. D. BARTHA, Szóképz. 113).⁷⁹ Hasonló szemléleten alapuló, eredetileg 'hurok, kör' formájú tárgyat jelölő 'kengyel' jelentésű szavak más nyelvekben is vannak, például német *Stegreif* 'Reif, Ring zum Besteigen des Pferds' (KLUGE – MITZKA, DtEtWb.¹⁹)⁸⁰ (RÉDEI 1970b: 226).

MSzFE: „Talán az eredetileg feltehetően 'kör, karika; Kreis, Ring, Reifen' jelentésű R. *kégy* (megfelelőit l. *kégyelet* alatt) denom. -l képzős szár-

⁷⁵ Az idézetek forrása: K. SAL 1970b: 225.

⁷⁶ NySz 2: 157.

⁷⁷ BENKŐ 1957b: 299.

⁷⁸ BENKŐ 1965: 403.

⁷⁹ D. BARTHA 1958: 113.

⁸⁰ ≈ KLUGE 2002.

mazéka (RÉDEI: MNy. LXVI, 226)⁸¹ (MSzFE 2: 350). A *kégyelet*, *kegyelet* N. 'szivárvány; Regenbogen' alatt kétféle egyeztetést ajánl a szótár: 1. Egyeztethető a következő szavakkal: osztj. V Trj *kõşş*, Vj *kõşşä*, Kaz *kõżi* 'Reif zu fässern', karj. *keṭşoi* 'Ring', lúd *keṭşuoi*, észt *kets* 'Rad' < FU **kečs* (MSzFE 2: 345). 2. Talán ezekkel egyeztethető: vog. TJ *küš*, So *kiz* 'Reif', osztj. V *kõţş* 'Reifen am Ende des Schneeschuhstockes', zürj. V S I Ud *kijş* 'Ohrring, Ring', votj. S *kíč*, *kíš* 'kötőzsinór; Schlinge', cser. KB *kè·tşə* 'Sonne, Tag', mord. E *tši*, *tşj*, M *ši* 'id.', finn *kehä* 'Umkreis', észt *keha* 'Körper; Gefäß'. „A szó belsejében eredeti *-č-t tehetünk fel” (MSzFE 2: 345–346). A most következő megjegyzés gyaníthatólag mindkét eredeztetésre vonatkozik: „A származtatás jelentéstanilag lehetséges. Az eredetileg 'kör, karika; Kreis, Ring, Reifen' jelentésű R. *kégy*-ből és rokon nyelvi megfelelőinek 'Reif, Ring, Schlinge' jelentéseiből jól megmagyarázhatók a *kengyel* köz- és népnyelvi jelentései” (MSzFE 2: 350).

TESz: „Vitatott eredetű. – 1. Származékszó a *kégy* eredetibb *kegy* alakjából jött létre -l denominális névszóképzővel... 2. Összetett szó. Egy önállóan ki nem mutatható **kengy* 'cipőféle, csizma, harisnyaféle' és az *al* 'alsó rész' összetapadásával keletkezett. A **kengy* ősi örökség az ugor korból, vö.: vog. É. *kēñs*, *kēs* 'bőrharisnya' (ÁKE 400), *kens* 'rénbőr-cipő' (MSzFgrE).⁸² E magyarázatnak nehézsége az, hogy jelentéstanilag a rokon nyelvi megfelelők nem egyeztethetők az eredetileg hurok alakú lószerszámra vonatkozó magyar szóval... a *kégy* és az *al* összetételeként való magyarázata nem fogadható el” (TESz 2: 443b). – A TESz 2. egyeztetése az MSzFE (2: 351) által eleve el lett utasítva, „mert a rokon nyelvek alapján feltehető 'harisnya, lábbeli' jelentés nem illik a magyar szó jelentéséhez, melyek mind hurok formájú tárgyat jelölnek”. A TESz 2. etimológiája valóban téves, erről l. K. SAL 1970b és RÉDEI 1970b: 226.

UEW: FU **kečä* 'Kreis, Ring, Reifen' > finn, észt, mord., cser., votj., zürj., osztj. V *kõč*, vog. TJ *küš*, ?ma. R *kégy*, R *kégyelet*, **kécs*: *isten kecskéje*, ?*kengyel*. (UEW 1: 141–142). A rokon nyelvi adatok megegyeznek az MSzFE-ével. A *gy* a *č* folytatójaként szokatlan, de nem példátlan. A *kengyel*-ben az *n* inetimologikus hang. – A magyar *kégy*, *kégyelet*, **kécs*: *isten kecskéje*, ?*kengyel* szóhoz l. még FU **kečs* 'Kreis, Ring, Reifen' (> karj., észt, osztj. V *kõşə*, ?ma.; UEW 1: 141).

EWUng: „*kengyel*... Innere Entwicklung, wahrsch Abl Aus *kegy* (Var von → *kégy*, in urspr Bed 'Kreis, Ring, Reifen') mit NBSf -l; vgl: → *fial*, *hangyál* (→ *hangya* usw. Inl *n* ist unetym. Die Deutung geht davon aus,

⁸¹ RÉDEI 1970b: 226.

⁸² MSzFE 2: 350–351.

daß die Steigbügel der Ungarn in der ältesten Zeit (nach Zeugenschaft der Gräberfunde) schlingenförmig waren; auch die übrigen Bed des W bezeichnen Gegenstände, die an eine Art Schlinge erinnern... – Deutung als verblaßtes Komp mit erstem Glied aus der ugr Z is kaum wahrsch” (EWUng 1: 728b). *kégy*: Ugyanaz a felfogás, mint az MSzFE-ben a *kégyelet* alatt (EWUng 1: 719b), de utalás sincs a *kengyel*-re, a *kengyel* alatt viszont utal erre a szócikkre, tehát nyilvánvalónak tartja a kapcsolatot.

RÓNA-TAS: „*kengyel* 'stirrups' < PFUgr **kečä* 'Kreis, Ring, Reifen'. The word offers a great many yet unsolved problems, on which see RÉDEI (1986–1991/1: 142). None of the hitherto suggested etymologies is convincing” (RTA 2011b: 1319).

Megjegyzések

Minden etimológiai szótárunk elutasítja e szavunk régi egyeztetéseinek egyikét. Az MSzFE megfogalmazásában ez így szól: „Az egyeztetés szerint a *kengyel* elhomályosult összetétel. **Kengy*- előtagjának jelentése 'bőrből készült harisnya, lábbeli'⁸³ lett volna, a második tagjában pedig az *al* 'Unter-, Untererteil' hasonulásos alakja rejlene... Nem fogadható el, mert a rokon nyelvek alapján feltehető 'harisnya, lábbeli' jelentés nem illik a magyar szó jelentéseihez, melyek mind hurok formájú tárgyat jelölnek” (MSzFE 2: 351).

A RÓNA-TAS által vitatott egyeztetések közül a szóösszetételen alapulót tehát minden további nélkül elfelejtethetjük, a másik viszont, amely alternatív két (FU **keč* és U **kečä*) 'Kreis, Ring, Reifen' jelentésű szóból magyarázza a *kengyel*-t, egyáltalán nem érdektelen: szemantikailag nem kifogásolható, az alapnyelvi affrikáták egyike sem jelenthet elháríthatatlan akadályt, az inetimologikus *n* megjelenése szórványos hangváltozásnak minősül ugyan, de nem ritka jelenségről van szó. Szerintem tehát a két alternatív etimológiai magyarázat mindegyike a megszorítást magában foglaló „egyeztethető” kategóriába sorolandó, de csak a kétféle lehetőség miatti bizonytalanságról van szó.

34. *kerül* 'to go around, to get somewhere, to avoid, to have a price'

MSzFE: Egyeztethető a következő szavakkal: vog. KU KM *ker-* '(etwas von der Seite) umgehen; sich verziehen', osztj. Vj *kàri-*, Trj *kàri-*, Kaz *kàri-* 'sich umwenden, -drehen', V Vj *kīrəxtə-*, Trj *kīrəxtə-*, Kaz *kērət-* 'zurückkehren', Vj *kōrəxtä* 'sich umdrehen (in Drehung versetzt)', finn *kierä*, *kiero*

⁸³ Ennek ajánlott megfelelői: vog. N *kēhś* ~ *kēs* ~ *kes* ~ [*kēs* ~ *kēns*], LM *keš* 'rénbőrharisnya' (M-WWb 207a), KU *kēns*, LO *kēs*, *kēnst* (pl.), So *kēs*, *kēsnt* (pl.) 'Lederstrumpf' (K-WWb 319), osztj. V Vj Trj *kinč*, Kaz *keš* 'kurze Strümpfe aus Rentierfell' (DEWOS 645).

'gedreht, schief, sheel', észt *keer* 'Drehen', lapp N *gierre* 'twist'. Hangfestő jellegűek. A finnugor alapalak: **kerä(-)* vagy **kērä(-)*, jelentése: 'kerek, forogó; rund, rollend; forog, forgat, fordít; sich drehen, drehen, wenden' jelentésű nomenverbum lehetett. Nem függ össze a *kör*-rel (MSzFE 2: 354–355), de az EWUng szerint igen, és ez utóbbinak lehet igaza.

TESz: „A szócsalád *ker-* alapszava ősi örökség a finnugor korból”, az MSzFE-vel egyező módon vélekedik. – „A szócsalád alapszavának a *körül*, *környék*, *kör* szavak tövével való azonosítása kevésbé valószínű” (TESz 2: 464b–465b). A *kör* „Szóelvonás eredménye: a *körül*... szavakból jött létre” (TESz 2: 617b–618a). – *körül*: „A szócsaládnak a *kerül*, *kerít*, *kering* stb. szavak *ker-* tövéből való származtatása kevésbé valószínű” (TESz 2: 623a).

UEW: FU **kerä* 'rund, rollend; sich drehen, drehen, wenden', az MSzFE-vel egyező módon vélekedik: „Nomen-verbum, Onomat?” (UEW 1: 147). – FU **kere*¹ 'Kreis, Ring, Reifen' > finn *keri*, észt, lapp, votj., zürj. ma. *köré*, *körül*. „Das ung. Grundwort kann **kör* 'Kreis, Ring' gewesen sein, es kommt aber im Altung. nicht vor. Das heutige *kör* 'id., Runde, Zirkel' ist das Ergebnis einer Rückbildung im 18. Jh.” (UEW 1: 148).

EWUng: *kerül*. „Erbw, Stamm aus der fgr Z, mit Bildung im Ung”. **kerä* 'Kreis, Ring; rund, rollend; (sich) drehen, wenden' lehetett és nomenverbum. Itt is emlegeti a *körül*-t (EWUng 1: 740b). – *kör*. Összetartozik a *kerül* igével. A *kör* a *körül*-ből alakult elvonással (EWUng 2: 820b). – *körül* „Eine von → *kerül* unabhängige fgr Erklärung ist kaum wahrsch” (EWUng 2: 823a).

RÓNA-TAS: „*kerül* 'to go around, to get somewhere, to avoid, to have a price, etc.' The H word covers extremely wide semantic field. This may have resulted fr the merger of various words. The sense if the word may be tied to the basic meaning of H *kör* 'round, circle' (see also in other lgs, where we find words with *kVr* for round objects as in Lat *circus*, Tib *chor* id., etc.), but the details are unclear” (RTA 2011b: 1319).

Megjegyzés

Éppenséggel lehetséges, hogy a két szócsalád tagjai (a *kerül* és a *kör* rokonsága) együttesen FU **kerä* 'Kreis, Ring; rund, rollend; (sich) drehen, wenden' folytatói, ez összhangban lenne az EWUng (2: 820b) álláspontjával, de ugyanennyire valószínűnek vélem RÓNA-TAS nézetét is, hogy ti. két szócsalád, a FU **kerä* 'rund, rollend; sich drehen, drehen, wenden' és a FU **kere* 'Kreis, Ring, Reifen' (UEW1: 147, 148) folytatói olvadtak össze a magyarban (l. RTA 2011a: 537, 2: 1319).

L. még **9. kert!**

35. *köcsög* 'jug, jar'

MSzFE: Egyeztethető a következő szókkal: vog. KU *kβàššəm*, KM *kβá š-səm*, KO *kβá šsəm*, LO *kōš,šəm*, So *kōš,šəm*, *kō'š,šəm* 'eine Art Gefäß (Korb) aus Birkenrinde' (K-WWb 263b), osztj. Trj *kōčəm*, DN *kōčəm*, Kaz *kūšəm* 'großes, rundes Gefäß aus Birkenrinde' (DEWOS 594), mord. E *ketše*, M *ketšəne* 'Kelle, Schöpfkelle', ?szam. jur. O *χìd'è* 'Tasse', ?jeny. *kide* 'trogähnliches Gefäß', ?tv. *kita* 'Schöpfgefäß', ?szelk. *kētə* 'Birkenrindenkorb' (SelkWb 286/1962) A FU (?U) alapalak: **kičz* vagy **küčz*, jelentése: '(nyír)kéregből készített edény; Gefäß aus Birkenrinde'. „A rokon nyelvi szók alapján kikövetkeztethető uráli *-č- megfelelőjeként a magyarban -s-t váránk. Lehetséges, hogy a *köcsög*-ben uráli *-č- > m. *s* > *cs* változás történt. Mivel az ősmagyarban *cs*-ző és *s*-ző nyelvjárások állhattak egymással szemben (BENKŐ, MNyjt. 68),⁸⁴ az sem lehetetlen, hogy a *cs* nyelvjárási sajátágként őrződött meg (l. még *csegeley*, *csög* 'Holzklotz', *csuk*)” (MSzFE 2: 369).

TESz: A rokon nyelvi adatok azonosak az MSzFE-ben és az EWUngban lévőekkel, a rekonstrukciók az MSzFE-ben lévőekkel, a magyar szó hangtani magyarázata pedig az EWUng-éval (TESz 2: 602b) egyezik meg.

UEW: FU, ?U **kičz*² (**küčz*) 'Gefäß aus Birkenrinde' > mord., osztj., vog., ?ma., ?szam. (jur., jeny., tv., szelk.), tehát a szamojéd adatok összetartozását biztosnak tekinti, de JANHUNEN etimológiai szótárában nem táltam meg ezt a szócsaládot; a hangtani magyarázat olyan, mint a TESzben és az EWUngban. „Das ung. Wort kann nur im Falle eines Bedeutungswandels 'Gefäß aus Birkenrinde' → 'Milchtopf' mit den anderen Wörtern verglichen werden” (UEW 1: 153).

EWUng: „Wahrsch Erbw aus der fgr, evtl ural Z., mit Bildung im Ung, zum Stamm vgl.”, és itt jönnek az MSzFE adatai. FU, ?U **kičz* vagy **küčz*, jelentése: 'Gefäß aus Birkenrinde'. „Das als Entwicklungsstufe des ural č im Ung an die Stelle des inl *s* getretene *cs* könnte Relikt einer alten ma Sonderentwicklung od evtl Ergebnis eines späteren Lautwandels *š* > *cs* sein” (EWUng 2: 812b–813a).

RÓNA-TAS: „*köcsög* 'jug, jar' < AH **küčə* < PUgr **küčə* (> POUgr **küčəm* > PVog **kūšəm* POsty **kōčəm*) < PFUgr **küče*. H /č/ corresponds irregularly with PFUgr /č/” (RTA 2011b: 1319).

⁸⁴ BENKŐ 1957a: 68.

Megjegyzés

Az U/FU *č > ma. *cs* valóban váratlan, és ha a jelentéstani probléma is reális, akkor talán jogos a magyar adat előtti kérdőjel. Ez utóbbi azonban lényegtelen ellenvetés, mert a jelentésszűkülés közönséges jelenség.

36. *láb* 'foot'

MSzFE: „Talán egyeztethető a következő szókkal:” ??vog. *-lɔp*, *-lɔp*: P *kʷətlɔp*, So *kātlɔp*, *kātlɔp* 'Handtellerbreite' (K-WWb 388a; P *kʷət*, So *kāt* 'Hand, Arm', K-WWb 387a), szelk. *laamb* 'Vorderteil des Stiefels', *lâamb* 'Fußblatt' (CASTRÉN – LEHTISALO 1960: 53), *lāmpə* 'Fußrücken' (SelkWb 389/2793) „A vog. *lɔp* stb. csak akkor lehet a *láb* megfelelője, ha *-p*-je korábbi **-mp*-re megy vissza. A vogul szó idetartozása azért is bizonytalan, mert más etimológiai összefüggésekbe is beletartozhatik”⁸⁵ (MSzFE 2: 384), és e lehetőségek közt éppen ez a legbizonytalabb (LIIMOLA 1950: 141).

TESz: „Bizonytalan eredetű”, egyébként mint az MSzFE (TESz 2: 698a).

UEW: 1. U **luwe*¹ 'Knochen' > finn *luu* stb. „Ung. *láb* gehört nur dann hierher, wenn sein *b* auf das Deminutiv-Augmentativsuffix *mp* (→ ung.–finn.–ost. Komparativzeichen⁸⁶ zurückgeht, wohl in augmentativer Rolle... – Zu dem ung. Wort s. noch **lɔmpɔ* 'Fläche, Breite (der Hand od. des Fußes' U)” (UEW 1: 254–255). 2. U **lɔmpɔ* 'Fläche, Breite (der Hand od. des Fußes') > ??vog., ?ma., ?[szam. jur. O *l'embe*; szelk. Ta *laamb* 'Fußblatt' > osztj. Vj *lamp* 'Blatt (des Ruders, der Schaufel, der Spindel)']. „Zu dem ung. Wort s. noch *luwe*¹ 'Knochen' U” (UEW 1: 255).

EWUng: „Erbw aus der ural Z, Entspr aber umstritt...”. 1. U **luβe* 'Knochen' > vog., osztj., zürj., votj., cser., mord., finn *luu*, szam. jur., szelk., 2. U **lɔmpɔ* 'Fläche, Breite (Hand, Fuß)'. Mindkét magyarázatot gyengének minősíti (EWUng 2: 861a).

JANHUNEN szerint egy többtagú szamojéd szócsalád tagja a szelk. *lāmpə*: jur. O *l'emβ'è* 'Blatt (des Schaufels, des Ruders)', Nj *řĭěmpə* 'Schulterblatt' (JSWb 233b–234a), mot. *на́мбэ-да* (Px Sg. 3.) 'лист с дерева; колос', taig. *нэ́мбэ*, *némbä* 'folium' < **lāmpä* ~ **lěmpä* 'Blatt' (JANHUNEN 1977: 82). A motor és a taigi adatban a szóbelseji *m* hatására *l* > *n* hasonulás történt.

STEINITZ utal arra, hogy az MSzFE szerint az osztj. Vj *lamp* 'Blatt' kérdőjellel összekapcsolható a vog. *-lɔp*, *-lɔp* és a ma. *láb* és a szelk. *lamb*

⁸⁵ L. LIIMOLA 1950: 139–141.

⁸⁶ Ez tévedés, az uráli **mp* augmentatívumképzőből keletkezett finn *mp* és ma. *b*, *bb* komparatívusznak ugyanis nincsen osztják megfelelője.

adatokkal, de HAJDÚ szerint az MSzFE által a magyar *láb*-hoz kapcsolt szelkup szó a jur. *lamba* 'Ski', O *lamp̄* 'Ski, Schneeschuh' (JSWb 216b) szó megfelelője (HAJDÚ levélbeli közlése: DEWOS 765, 834), ezek pedig STEINITZ szerint az oszjtj. V Trj *lump* 'льжи; Schneeschuhe' szóval állnak etimológiai rokonságban (DEWOS 834). STEINITZ szerint – az UEW-vel (255) ellentétben – az oszjtj. Vj *lamp* 'Blatt (des Ruders, der Schaufel, der Spindel)' nem lehet szelkup jövevényszó (DEWOS 765).

RÓNA-TAS: „*láb* 'foot' < PFUgr **luwe* 'Knochen' or < PFU **l̥mp̄* 'Fläche'. The starting point for *-b* in the first etymology and the semantic part of the second etymology are obscure (see RÉDEI 1986–1991/2: 255)” (RTA 2011b: 1319). RÓNA-TAS minősítése indokoltan tűnik, bár némely szamojéd adatok (jur. 'Schulterblatt', szelk. 'Fußblatt; Fußrücken') azt sugallják, hogy az U **lamp̄* 'Schneeschuh; Blatt des Schneeschuhs' esetleges leszármazottjaként testrésznévvé válva születhetett meg a magyar *láb*.

Megjegyzések

Úgy tűnik tehát, mind a vog. *-лор*, *-лор̄*, mind az oszjtj. *lamp* kizárandó az itt tárgyalt etimológiai szócsaládokból, az U **lamp̄* 'Schneeschuh; Blatt des Schneeschuhs' (vö. UEW 1: 234–235) viszont megerősítetik: oszjtj. **lump* > V Vart Likr Mj Trj J Pym *lump*, DN-Sal *lump* 'льжи; Schneeschuhe' (DEWOS 834) ~ jur. O *lamp̄*, Nj *ramp̄ā* 'Ski, Schneeschuh' (UEW 1: 234) ~ szelk. *lamb* 'Fußblatt' (HAJDÚ in: DEWOS 834), és a két fenti szamojéd szócsalád: 1. szam. **lämpä* ~ **lempä* 'Blatt', 2. szam. **l̥p̄* 'Ruder', ha az összamojéd szóhasadással kapcsolatos lenti feltevésem nem irreális.

Létezik a JANHUNEN említette jur. O *l'ëmb'è* 'Blatt (des Schaufels, des Ruders)' és együtteséhez nagyon hasonló szamojéd szócsalád is: jur. O *l̥b'è*, Nj *r̥p̄'p̄* 'Ruder, Stechruder, Steuerruder' (JSWb 219a), jeny. *lóbà* 'Ruder, Ski; весло, лыжа' (MIKOLA 1995: 135), tvg. *laban* 'Ruder (nicht sehr gebräuchlich)' (CASTRÉN 1855/1974: 55b, 265b), szelk. *lap̄i* 'весло; Ruder' (SelkWvz 116a), *lapu* '(ein) Ruder, Paddel' (SelkWb 386/2764) < **l̥p̄* 'Ruder' (l. JANHUNEN 1977: 81). A hasonlóság szinte kísérteties, szemantikailag is összekapcsolható e két szócsalád, ezért arra gondolok, hogy az összamojédban bekövetkezett szóhasadás, hangtani és jelentéstani elkülönülés eredménye e szópár.

37. *lel* 'to find, to come across'

A SKES (2: 323) szócikke fölöttébb rövid: a finn ségi adatok felsorolása után egyenlőségjellel kapcsolja össze őket a magyar igével, vagyis minimális kétséget sem támaszt az ősi rokonságot illetően, így tehát a sokkal későbbi MSzFE-vel azonosan ítéli meg.

Az MSzFE megfelelőként ezeket közli: fi. *löytää*, észt *leidma*, *leian* 'finden'. A ma. *lel*- igének van nyelvjárási *lél* megfelelése is. „A finnugor alapalak: **lewδä*-” (MSzFE 2: 397).

A TESz állásfoglalása megegyezik az MSzFE nézetével (TESz 2: 747ab).

Finn és észt kollégáinknak az utóbbi közel fél évszázadban a finnségi szók eredeztetésével kapcsolatos nézeteit számbavéve, az olvasó szinte kapkodhatja a fejét a nagy tarkaság láttán. Most ezeket veszem sorra.

T. ITKONEN (1970) rukkolt elő egy „forradalmi” magyarázattal, amelynek lényege: „Ruotsin *hitta*-verbin nykyinen valtamerkitys on 'löytää', ja samaa merkitsevät muun ohessa myös norjan *hitta* ja tanskan *hitte*. Englannin *hit*, joka yleensä katsotaan muinaisskandinaaviseksi lainaksi, merkitsee taas ensi sijassa 'lyödä, iskeä'. Näitä kahta merkitystä silloittaa luontevasti merkitys 'osua, sattua jhk., kohdata, tavoittaa jk', joka tunnetaan yleisenä sekä skandinaaviselta taholta että englannista” (T. ITKONEN 1970: 14, 1993: 80).⁸⁷

HÄKKINEN (1983: 322) kétségesnek találta T. ITKONEN azon indoklását, amely a finnségi szók és a ma. *lel* egyeztetésének elvetését kívánta igazolni, hogy csak távoli rokon nyelvekről van szó, és szerinte igenis magyarázhatók közös előzményből. Lényegében ugyanezt adta elő első etimológiai szótárainak egyikében is (HÄKKINEN 1990: 161). Később HÄKKINEN (2002: 37–38) azt közölte, hogy egyesek a „finnségi ~ magyar” egyeztetésen kívül a *lyö*- 'üt' ige ősfinn előzménye derivátumának tekintik a finnségi szócsaládot, és itt az SSA 2: 132-re utal. Legutóbbi etimológiai szótára szerint a távoli rokonság miatt azzal is számolni kell, hogy a finnségi szó az ősfinn **lewe*- (> finn *lyö*-) származéka, de ennél is jobbnak tekintí SCHALIN most ismertető feltevését. Majd a végkövetkeztetése – *horribile dictu* – így szól: „Unkarin sana kuuluu samaan yhteyteen korkeintaan sillä tavoin, että se olisi laina samasta indoeurooppalaisesta sanaperheestä kuin itämerensuomen *löytää*” (HÄKKINEN 2007: 658).⁸⁸

SCHALIN (2004) új etimológiai javaslata a finnségi szócsaládot illetően: korai ősgermán eredetűnek véli, de azt is lehetségesnek tartja, hogy még korábbi jövevényszó az előgermánból vagy egy északnyugati indogermán

⁸⁷ „A svéd *hitta* ige elsődleges mai jelentése 'talál', ugyanezt jelenti egyebek közt a norvég *hitta* és a dán *hitte*. Az angol *hit*, amelyet általában ősskandináv jövevénynek tartanak, elsősorban ezt jelenti: 'üt, csap'. Ezt a két jelentést természetesen kapcsolja össze a 'vmit elér, vhová jut, eltalál, megcéloz', amely általánosan ismert mind a skandinávban, mind az angolban” (T. ITKONEN 1970: 14, 1993: 80).

⁸⁸ „A magyar szó legfeljebb csak akkor tartozhatna ebbe az együttesbe [ti. a finnségi szócsaládba, H. L.], ha ugyanazon indogermán szócsaládból származna, mint a finnségi *löytää*” (HÄKKINEN 2007: 658).

idiómából (SCHALIN 2004: 27–31). Az előbbi problémamentes eredetmagyarázatnak tekintti: „sm. *löytää* < mksm. **leütä-* (< kksm. **lewtä-*) ← kgm. **χleutan* > misl. *hljóta*, mr. *liuta* 'saada (erit. osakseen, käsiinsä tai osallensa arpomalla), saavuttaa, tavoittaa, kohdata, löytää, jne' ('erlangen, zuteil werden, erhalten'), ms. *hliotan*, menzl. *hléotan* 'arpoa, saada (erit. osallensa arpomalla tai osakseen, käsiinsä, saavuttaa, tavoittaa (erlosen, erlangen'), mys. (*h*)*liozan* 'arpoa, ennustaa, taikoa/lohtia, voittaa arvonnassa... [Bekezés] Originaalin ja lainan merkítysten láheisyys on ilmeinen...” (SCHALIN 2004: 27).⁸⁹ Ezután hosszasan fontolgatja a finnségi szónak és feltett germán forrásának hangtani viszonyát, a hangváltozások mi-kéntjét, majd ekként folytatja: „Edellä käsitetylle etymologialle on siis fonologisiin kriteerein vaikea asettaa takarajaa, jonka jälkeen lainautumisen on täytynyt tapahtua. Originaali kgm. **χleutan* > misl. *hljóta* jne. olisi äännelakeja soveltaen palautettavissa esigermaanin muotoon **kleud-a-*, jonka tarpeeksi varhain esi- tai varhaiskantasuomalaiseen kielimuotoon lainautuneena olisi pitänyt päätyä asuun **lewtä-* tai **lewðä-*, joista kummastakin olisi kehittynyt mksm. **leütä-*” (SCHALIN 2004: 29).⁹⁰

Az UEW már hajlik az időközben megjelent T. ITKONEN-féle magyarázatot elfogadására: ?[finn, észti] ~ ?magyar. „Möglicherweise sind die ostseefinnischen Wörter Ableitungen von finn. *lyö-* 'schlagen, prügeln' (< urfinn. **leve-* < **lewe-* 'werfen, schießen' FU) in urfinn. Zeit: **levtä-* > **lejtä-*. Die semantische Entwicklung kann 'schlagen' → 'einen od. etw. treffen, geraten' → 'finden' gewesen sein. In semantischer Hinsicht vgl. schwed. *hitta* 'finden' ~ engl. *hit* 'schlagen, stoßen, treffen'” (UEW 1: 247).

Az EWUng-ban lényegében az UEW nézete olvasható: „Unbest Urspr, evtl Erbw aus der fgr Z... Außer der entfernten Verwandtschaft leidet die Erklärung daran, daß die veglichenen finn und est W als Abl ebenso auch in die etym Familie von → *lő* gehören können; zu dieser Möglichkeit vgl:

⁸⁹ „finn *löytää* < ősfinn **leütä-* (középfősfinn **lewtä-*) ← ősgermán **χleutan* > óizlandi *hljóta*, ósvéd *liuta* 'kap (főleg: részesül vmiből, megszerez, megkap sorshúzással, szert tesz vmire, elér, eltalál, talál stb. (erlangen, zuteil werden, erhalten)', ónémet *hliotan*, óangol *hléotan* '(ki)sorsol (főleg: részesül vmiből, megszerez), megkap sorshúzással, szert tesz vmire' (erlosen, erlangen)', ófélnémet (*h*)*liozan* '(ki)sorsol, jósol, búvöl/varázsol, sorsolás son nyer?... [Bekezés] Az eredeti szó és a jövevényszó jelentésének közelsége nyilvánvaló” (SCHALIN 2004: 27).

⁹⁰ „Az előzőleg bemutatott etimológiának fonológiai kritériumokkal nehéz olyan határvonalat húzni, amely után a szókölcsönzésnek meg kellett történnie. Az eredeti ősgermán **χleutan* > óizlandi *hljóta* stb. a hangtörvények alkalmazásával előgermán **kleud-a-*-ra lenne visszavezethető, amelynek elég korai elő- vagy korai ősfinn nyelvi formában kellett volna **lewtä-* vagy **lewðä-* hangalakúvá válnia, és ezek mindegyikéből ősfinn **leütä-* fejlődött volna” (SCHALIN 2004: 29).

engl *hit* 'schlagen, stoßen, treffen: schwed *hitta* 'finden'"" (EWUng 2: 886b). Meglepő módon azonban a *lő* szócikkében utalás sincs erre a lehetőségre (EWUng 2: 910ab)...

Az SSA (2: 132b) – nyilván T. ITKONEN ötlete nyomán – ugyanezt képviseli.

Az EES (235a) nézete nyilván SCHALIN állásfoglalásán alapul, noha tanulmánya nem szerepel e szótár bibliográfiájában (vö. EES 36): az észtl *leida-* igét és finnségi megfelelőit ugyanis az ősgermán **χleutan* (vö. óizlandi *hljóta* 'kap, jön, elér, talál', ósvéd *liuta* 'id.') igéből eredezteti, majd megjegyzi, azt is feltételezik, hogy a *löö-* 'üt, csap' (~ finn *lyö-*, ma. *lő*) tövéből képződött – ez meg nyilvánvalóan T. ITKONEN ötleletének átvétele.

RÓNA-TAS: „*lel* 'to find, to come across' (< AH **lela-*) < PUgr **lewda-* (not in POUgr) < PFUgr **lewä-*. The disappearance of PUgr -w- in this form is unusual. The Finn and Est parallels are phonologically unclear, while the word is absent fr the OUgr lgs. Also, -w- is not presented in H. The H dial variants *lütt-*, *lött-* come fr *lelt-*, while *lött-* has a short vowel” (RTA 2011b: 1319–1320).

Megjegyzések

A T. ITKONEN javasolta és a fent említett etimológiai szótárak által megismételt etimológiai ötletet szemantikailag elvetendőnek tartom: (1) A finn *löytä-* igének és finnségi megfelelőinek jelentéskörében nyoma sincs a 'lövással vagy dobással eltalál vmit' jelentésnek. (2) Egyébként a magyar *lel* sem rendelkezik ilyen jelentésváltozattal, a *talál* igének is vagy csak kontextuálisan, pl. *talált!* (ti. a lövés), vagy csak igekötővel van ilyen jelentése, pl. *eltalált*. (3) Úgy tűnik, hogy a T. ITKONEN által hivatkozott jelentéstani párhuzamok nem támogatják egyértelműen feltevését, ti. a svéd *hitta* és az angol *hit* igék jelentése nem általános 'talál', hanem inkább 'rábukkan', vö. svéd *hitta* '(meg)talál, rátalál, talál (meglát)', ezzel szemben az angol *find* és a svéd *finna* az általános 'talál' jelentésűek. Továbbá az angol *hit* a *slay* '(meg)öl, meggyilkol, elpusztít' középanyol előzményének hatására kapta mai 'üt' jelentését (l. ONIONS 1998: 442b), amely mellett élnek az eredetihez közelebbi jelentései is: 'to meet with, hit upon, find'. – Az általam megnézett germán etimológiai szótárak jobbára bizonytalanok az angol *hit* skandináv eredetét illetően (HOLTHAUSEN 1948: 115b, HELLQUIST 1957: 355b–357a, KLEIN 1966: 734a, NIELSEN 1966: 155b, BARNHART 1988: 484a), némely újabb angol etimológiai szótárak pedig nem tudnak arról, hogy az angol *hit* óskandináv jövevényszó lenne (vö. pl. PARTRIDGE 1978: 289b), bár ez a körülmény természetesen nem befolyásolhatja a jelentéstani változást/viszonyt; még vö. „*hit*... late OE. (ge)-

hittan – ON. *hitta* light upon, meet with (Sw. *hitta*, Da. *hitte*), of unknown origin; has taken over the orig. use 'strike' of OE. *slēan* SLAY" (ONIONS 1998: 442b; én emeltem ki, H. L.).

A T. ITKONEN és többen mások által vallott felfogás elleni érveim tehát: (1) Az „angol ~ skandináv” párhuzam nem állhatja meg a helyét, hiszen a mai angol *hit* a *slay* '(meg)öl, meggyilkol, elpusztít' középangol előzményének hatására kapta mai 'üt' jelentését, amely mellett élnek az eredetihez közelebbi jelentései is: 'to meet with, hit upon, find'. (2) Jelenkéntanilag sem lehet helyes, mert az '(el)talál vmit vmivel' eseménynek a '(rá)lő vmire vmivel' az előzménye, vagyis előbb rá kell löni vagy dobni vmivel vmire, és csak akkor lesz (szerencsés esetben) találat, ezért alig valószínű, hogy '(el)talál' → '(rá)lő' irányú jelentésváltozás jöhetett volna létre. Úgy látom, SCHALIN is kifogásolja ITKONEN szemantikai magyarázatát, akárcsak én: „On selvää, että... silloittava merkitys 'osua', 'satuttaa', 'tavoittaa' ei voisi olla 'lyömisen/iskemisen' kausatiivinen johdos. Todellisuudessa se, joka lyö, aiheuttaa 'osuman', 'satuttaa' tai kenties 'tavoittaa' lyötävän henkilön tai esineen lyönnillään, eikä toisinpäin, siis siten, että se, joka 'osuu johonkin', 'satuttaa' tai 'tavoittaa (löytää jonkin)', aiheuttaisi 'lyömistä', saati sitten 'heittämistä'” (SCHALIN 2004: 26).⁹¹ (3) Az U/FU/Ug *wC > ma. \bar{V} nem mindig igaz, vagyis téves az a feltevés, hogy a korábbi *w-nek egy magyar szóból való eltűnése szokatlan lenne, l. pl. **lewle* 'Atem, Hauch; Seele' FU (UEW 1: 247–248) > ma. *lélék* ~ *lélke*(!), **täwde* (**tälk3*) 'voll' FU (UEW 1: 518) > ma. *tele*, de különben a *lel* mellett van hosszú magánhangzós változata is ezen ígéknek a régiségben: *lél*, *lélél*, *löl* (NySz 2: 564) és a nyelvjárásokban is: *lel* : *lél* (CzF 3: 1385–1386, MTSz 1318, PENAVIN 1968/2004: 328b, CSÜRY 2004: 596), *löltem*, *löltünk* (ÚMTSz 3: 799b). – Az UEW-beli **täwde* (**tälk3*) 'voll' szócikk kapcsán van egy nagyon fontos megjegyzésem: a **täwde* melletti **tälk3* alternatív alapalak téves, felesleges is, az elsődlegesből ugyanis közvetlenül vezethetők le az etimológiai szócsalád tagjai. Az MSzFE (3: 626–627) és a TESz (*teljes*: 3: 883b) helyesen csak az elsődleges formát közli, az EWUng (*tele*: 2: 1498a, *teljes*: 2: 1499b–1500a) pedig már óvakodott a rekonstruktum közlésétől. A szócikk nagyjából így néz ki: „*täwde* (*tälk3*) 'voll' FU” > ?[finn *täysi*, észt *täis*, ?lapp N *dæw'de-*, cser. *tič*], votj. G *dolak* 'ganz, alle', zürj. PO *döl*, osztj. Vj O *tel*, vog. TJ *täwl*, So *täyl*, ma.

⁹¹ „Világos, hogy... a közbülső 'célba talál, eltalál, elér' nem lehetne az 'ütést, sújtást' jelentő ige kauzatív derivátuma. Aki üt, ténylegesen az okozza a 'találatot', 'eltalálja, eléri' a megütendő személyt vagy tárgyat az ütésével, nem pedig fordítva, vagyis úgy, hogy az, aki miután 'eltalál valamit; eltalál, elér (talál valamit)', majd 'ütést', még kevésbé hogy 'dobást' követne el” (SCHALIN 2004: 26).

tele, ehhez pedig ez a kommentár csatlakozik: „Falls auf Grund der finn., lapp. und tscher. Wörter **t* voraussetzen ist, gehören sie nicht zu dieser Gruppe” (UEW 1: 518); szerintem szinte csoda lenne, ha ezen szavak nem egy közös előzményre mennének vissza. De ha RÉDEI ezt valóban mégis reálisnak tartotta volna, talán írt volna egy alternatív FW szócikket is; ha pedig az alternatív **täwłɜ* FU alapalaknak lenne realitása, akkor egy ilyen FU szócikket (is) kellett volna szerkesztenie. Tehát akkor (1) FU **täwðe* (= **täwłe*; mint az UEW 1: 518), (2) FU **täwłɜ* (> cser., votj., zürj., osztj., vog., ma.) és (3) FW **täwłɜ* (> finnségi, lapp, cseremis) alapalakoknak kellett volna bekerülniük az UEW-be.

Amennyire meg tudom ítélni, T. ITKONEN magyarázata hangtanilag is fölöttébb kétséges: a finn *lyö-* ige ősfinn előzménye **lōō-* volt, márpedig az **ōō*-ből aligha fejlődhetett volna finn *öy* (vö. *löytä-*; még vö. finn *työ* ~ észtl *töö* < ősfinn **tō* ’munka’), és jelentés tanilag is „beteg” (l. fent). Némi-képpen hasonló ötlettel állt elő egykor MIKOLA is: „*löytää*. Mint ismeretes, a szónak csak a magyarban van megfelelője: *lel*. Az etimológiát nem tudom bővíteni, csak azt a lehetőséget szeretném fölvetni, hogy a szó *løy*-része nem azonos-e a magyar *le-nni*, finn *lie-* stb. szavakkal. Ez esetben a *löytää*, *lel* igék egy kauzatív képzőt tartalmaznának, s a jelentés eredetileg ez lett volna: ’teszi, előidézi, hogy (meg)legyen’. A finnben gyakori a *-ta*, *-tä*, a magyarban az *-l* kauzatív képző” (MIKOLA 1967: 23). Csakhogy ez a javaslat hang- és alaktantörténetileg is tarthatatlan: aligha lehetséges ugyanis, hogy a finnségi **ē* a finnben *öy* és az észtlben *ei* diftongussá vált volna (vö. pl. finn *tie*, észtl *tee* < kései ősfinn **tē* ’út), továbbá a finnségi **-ta*/**-tä*- kauzatív képző hangtanilag nem felelhet meg a magyar *-l*-kauzatív képzőnek.

Uráli hangtörténeti tanulmányában SAMMALLAHTI a hagyományos fel-fogást tükröző módon mutatja be a ma. *lel* szócsaládját: „PFU **lewdä*- ’find’, PFP **levdä-* / f *löütä-*, PUg **lewdä*-⁹² / h *lel*” (SAMMALLAHTI 1988: 493), és föl sem vette bibliográfiájába T. ITKONEN cikkét, nyilván nem véletlenül...

Az a hangtörténeti magyarázat, amelyet SCHALIN adott a finnségi szócsaládnak az előgermánból vagy valamilyen északnyugati indogermán nyelvi formából való származtatására, nekem fölöttébb mesterkéltnek, erőltetettnek tűnik, vagyis ezt az etimológiai kísérletet elfelejtethetjük.

A HÄKKINEN (2007: 658) által kifejtett hármas alternatív megoldásról előadott vélemény záró részében közölt „finnségi ~ magyar” egyeztetésének lehetősége abszolút képtelenség, hiszen ha hangtanilag össze is lehetne

⁹² = **lewdä-* (hagyományosan) = **lewłä-* (HONTI).

békíteni a finnségi igét (vö. finn *löytä-*) az ősgermán **χleutan* alakkal, a magyar *lel* szóvégi *l* hangja csak csoda folytán keletkezhetett volna átadó nyelvi (germán vagy indogermán) **t*-ből...

RÓNA-TAS nézetével ellentétben fonológiai szempontból nincs semmi baj a finn és az észti adattal amiatt (sem), hogy az obi-ugor nyelvekben nincs megfelelő.

Summa summarum: szerintem tehát a FU **lewðä-* (Ϸ: **lewää-*) > finn *löytä-*, észti *leida-* stb. ~ ma. *lel* igenis kifogástalan etimológiai szócsalád.

38. *mese* 'tale; riddle', *magyar* 'Hungarian' ~ *megyer* 'name of an Old Hungarian tribe'

Nép- és törzsneveinknek, valamint a *mese* szónak köze lehet egymáshoz, amint az alábbiakból (is) kiderül egyértelműen.

MSzFE: *mese* ~ osztj. V *mànt'*, Vj *mańtś'*, Trj *mànt'*, DN *mońt'*, Ni Kaz *mońt'*, O *mas* 'Sage, Erzählung (nicht Lied)', V Vj *mànt'-*, Trj *màńt'-*, DN *mońt'-*, Ni Kaz *mós-*, O *mas-* 'Märchen erzählen' (K-WWb 474b–475a). „A feltehető szóbelseji **-ńć-* kapcsolatnak az ugor alapnyelvben **-ć-* variánsa is lehetett. Az osztjákban **-ńć-* hangkapcsolatból, a magyarban pedig **-ć-* közvetlen előzményből kell kiindulnunk... [Bekezdés] Az osztjákban a 'Sage...' jelentésű szó hangalakilag egybeesett a *mós* frátria elnevezésével (l. *magyar* alatt). [Bekezdés] Az osztják alapján feltehető, hogy szavunk eredetileg 'mese; Märchen', ill. 'mesél; erzählen' jelentésű nomen-verbum lehetett. [Bekezdés] Az ugor alapalak: **mańćz* ~ **maćz*” (MSzFE 2: 440–441). Itt tehát csak a két osztják szó egybeeséséről van szó.

KORENCHY a vogul, az osztják és a magyar frátria- és népnév eredetét a hagyományos nézetnek megfelelően magyarázta: „ugr. **mańćz* (MSzFE Manuskript) [Bekezdés] < uriran. **manuš-* 'Mann, Mensch'... ieur... **manu-s* oder **monu-s* 'Mann, Mensch'” (KORENCHY 1972: 60), de a frátrianévek létrejöttének idejét tekintve a hagyományostól eltérő álláspontra helyezkedett: „Im wog. Wort *meńĐśi* und seinen Entsprechungen... kann sich noch nicht die Entstehung der beiden Phratrien *mōś* und *por* widerspiegeln, da sich diese erst nach der Auflösung der ugrischen Einheit, zur Zeit des obugrischen Zusammenlebens voneinander abgesondert haben” (KORENCHY 1972: 105). LAKÓ és RÉDEI ismerték ezt az állásfoglalást, de ha indokoltnak látták volna elfogadni, az nyilván tükröződne az MSzFE-ben (és persze a többi szótárban is).

MSzFE: „*magyar*... *Megyer* 1. in geographischen Namen... 2. 'Name eines alten ungarischen Stammes'... [Bekezdés] Ugor, ill. fgr. elemekből keletkezett elhomályosult összetétel. Előtagja a következő szavakkal egyeztethető:” vog. T *meńśi*, So *màńśi* 'voguli, ristimätön lapsi; Wogule, ungetauftes Kind', osztj. V *màńt'*, Sy Kaz *mōś* „'Name der einen ostj.

Phratrie; Name der mythischen Vorfahren der Mitglieder dieser Phratrie (kommt als erster Teil einer Zusammensetzung mit 'Mann, Frau, Leute' vor", pl. Sy *mōs χū*, *mōs nē*, *mōs jōχ*. „Az összetétel utótagja (-ar, -er) azonos az *ember*, *férj* szavakban is feltehető *er 'Mann' szóval... [Bekezdés] A R. *mogyer*-ből a *magyar* előreható, a *megy*er pedig hátraható hasonulással keletkezett... [Bekezdés] Az osztjákban az egyik frátriát jelentő szó hangalakilag egybeesett a 'Sage, Erzählung' jelentésű DN. *moñt* szóval (STEINITZ, OstjVd. II, 12).⁹³ Ezért a Trj. *mān'kò* 'Held...' típusú összetételek előtagjának az idetartozása kérdéses. [Bekezdés] A kikövetkeztethető **mańcz* alapalak az ugor korban a későbbi magyarságnak, a voguloknak, valamint az osztjákoknak az ún. *mōs*-frátriához tartozó részét jelölhette... [Bekezdés] A szócsaládot indoeurópai szavakkal is (vö. szkr. *mānuša*- 'Mensch')... egyeztették" (MSzFE 2: 415–417). A *mān'kò* 'Held...' típusú összetételek előtagjának az idetartozása éppen nem kérdéses, hiszen azonos szóval van dolgunk, amint RÉDEI alább ismertetendő írásából is kiderül.

TESz: *mese*: „Valószínűleg származékszó, s feltehetőleg *mes-* alapszava ősi örökség az ugor korból... A régi nyelvi és a nyelvjárásokban igen eleven 1. jelentés [példázat; Parabel | jelképes, találós mese; Rätsel'; H. L.] a találós mese típusának régisége mellett tanúskodik. A később uralkodóvá váló 2. jelentés ['csodás elemekkel teleszótt költött elbeszélés; Märchen, Fabel'; H. L.] is régi" (TESz 2: 904b). E szótár még nem szól a *magyar* szóval való esetleges összefüggéséről.

TESz: *magyar*: „Összetett szó. – Előtagja az önálló használatban ki nem mutatható *magy-* valószínűleg ősi örökség az ugor korból... Az összetétel eredetibb vegyes hangrendű formájában megőrzött *er*, *eri* utótag azonos azzal a finnugor örökségként ránk maradt, önálló használatban ki nem mutatható 'férfi' jelentésű szóval, amely a *férj*-nek az utótagja, s feltehetőleg benne lappang az *ember*-ben is... – Az összetétel kialakulásának ideje az ősmagyar kor legelejére tehető. A **dzs* > *gy* változás kora közelebről nem határozható meg. A származásnak megfelelő vegyes hangrendű formából [pl. *mageri* = *magyeri*; H. L.], amelynek változatai még a 16. sz.-ban is éltek, kétirányú hangrendi kiegyenlítődéssel *magyar* és *megy*er változat alakult. Törzsnévként a palatalis változat, a vezető törzs után megjelölt nép neveként viszont végül is a velaris változat állandósult" (TESz 2: 817a).

Amint az MSzFE (2: 441) irodalomjegyzékéből kiderül, többen is foglalkoztak *mese* szavunk eredetével és rokonságával, de csak RÉDEI igye-

⁹³ STEINITZ 1941/1976: 128–130.

kezett alaposan kinyomozni a múltját, igaz, csak az MSzFE és a TESz második kötetének megjelenését követően, ezért nyomozásának legfontosabb momentumait jónak látom idézni.

RÉDEI: „1. A m. *mese* 'Märchen, Fabel' szónak az osztjákban van megfelelője: (KT 531) V *mańt'*, Trj. *mãńt'*, 'Sage', DN *mońt'* 'Sage, Erzählung (z. B. von alten Helden; nicht Lied)', O *maś* 'Sage' (OL 74)⁹⁴ V *mańt'*-, DN *mońt'*-, O *maś*- 'Märchen erzählen'. A feltehető ugor alapalak **mańćz* ~ **macź* lehetett. A magyar szó a **macź*, az osztják a **mańćz* folytatója. A magyarban az első szótagban **a > e(ä)* változás történt a szóbelseji **-ć-* hatására. A *mese* szóvégi *-e*-je vagy kicsinyítő képző, vagy egysz. 3. sz. birtokos személyjel. (A mondottakra vonatkozóan l. MSzFE.) [Bekezdés] 2. Az MSzFE-ben (441. l.) ezt olvashatjuk: »Az osztjákban a 'Sage...' jelentésű szó hangalakilag egybeesett a *mocs-* frátria elnevezésével« (l. még STEINITZ, OVD. 2: 129).⁹⁵ Úgy vélem, ez esetben nem csupán véletlen hangalaki egybeesésről, homonímiáról van szó, hanem a két szó etimológiai is összefügg egymással. Az osztj. *mocs-*frátria elnevezés fontosabb nyelvjárási alakjai: (STEINITZ, OVD. 2: 128)⁹⁶ V *mańt'*, Irt. *mońt'*, Kaz. *mocs*, O *maś* 'Name der einen ostj. Phratie; Name der mythischen Vorfahren der Mitglieder dieser Phratie...', (KT 531) Trj. *mãń'ko* 'Held, von dessen Taten eine Sage berichtet' (*ko* 'Mann') stb. Az osztj. *mocs-*frátria elnevezésnek etimológiai megfelelői vannak a magyarban és a vogulban (l. MSzFE, *magyar* címszó alatt). Az ugor korra rekonstruálható **mańćz* alapalaknak a 'Märchen' jelentésű szóval való hangalaki egybeesése **mańćz* ~ **macź* ugyan önmagában nem elegendő genetikai összekapcsolásukhoz, de annak egyéb, ezt támogató tényezők fennállása esetén nem is mond ellent. A két szócsalád összekapcsolása szemantikai alapon ugyanis jól bizonyítható. Az osztj. V *mańt'* ~ m. *mes(e)* eredetileg – feltehetőleg az ugor korban – osztj. **mańt'-köl* (*köl* 'Wort; Nachricht, Neuigkeit; Sprache') ~ m. **mese-szó/-beszéd*-féle szerkezetekben lehetett használatos; e szerkezetek jelentése 'a (saját) nemzetség cselekedeteiről, hőstetteiről, történetéről szóló monda, elbeszélés' lehetett. Mármost könnyen megtörténhetett, hogy az efféle jelzős szerkezetekben a jelző – jelen esetben a m. *mes(e)* ~ osztj. *mańt'* ugor kori előzménye – tapadással fölvette a jelzett szó képzettartalmát. A jelentésváltozás s ezzel együtt a 'frátria, nemzetség', illetőleg a 'mese, monda' jelentésű szavak jelentéstani elkülönülése minden bizonnyal az ugor korban ment végbe. Az osztják szó igei használata (V *mańt'*- 'Märchen er-

⁹⁴ KARJALAINEN 1905: 74.

⁹⁵ STEINITZ 1941/1976: 129.

⁹⁶ STEINITZ 1941/1976: 128.

zählen') másodlagos. A magyarban a jelentésbeli elkülönüléssel hangtani elkülönülés társult (*magyar: megyer ~ mese*). Az itt vázolt szemantikai változást támogatja a votj. (MUNK.)⁹⁷ Sz. *vižj-kijl*, K *vežg-keļ* 'mese, elbeszélés, monda, rege; Fabel, Erzählung, Sage', (WICHM.)⁹⁸ M J *vižj-kijl* 'Sage' etimológiája is. Az előtag a *vižj* l. 'tő, gyökér; Wurzel', 2. 'nemzetség, törzs, népfaj, származék, ivadék; Geschlecht, Stamm, Rasse, Generation, Nachkommenschaft', az utótag pedig a *kijl* 'Zunge; Sprache, Wort, Rede' szóval azonos. A jelzős szerkezet voltaképpen jelentése tehát 'nemzetség-szó, nemzetség-monda', majd innen általában 'monda, mese'. (Vö. még szam. jur. LEHT. 456)⁹⁹ O *šūdabapc* 'sagenhaftes episches Lied', T *šūdabapc* 'Sage (aus alter Zeit)', P *sūtpepc* 'Sage, Märchen' (→ T *šūdabe* 'Riese; Riesenkobold, Waldgeist; sehr groß'), (TYER. NyRSzl.) *сюдāбу*¹⁰⁰ 'старинное сказание о великанах, о героических подвигах, передаваемое в песенной форме'" (RÉDEI 1979: 353–354) – erről a jurák szóról fentebb (18. *táltos*) is van szó.

UEW: Ug. **mańćz*² ~ **mańćz*- 'Märchen; erzählen' Az adattár és a magyarázat lényegében azonos az MSzFE-ben olvashatóval. „Die Wortsippe ist genetisch mit folgenden Wörtern identisch: ostj. V *mańt* 'Name einer ostj. Phratrie', wog. T *māńčt*, So. *mańsi* 'Wogule', ung. *magyar* 'Ungar' (s. **mańćz* 'Mann, Mensch' Ug.). Die Zusammengehörigkeit der beiden Wortfamilien ist in semantischer Hinsicht gut zu stützen. Das Wort **mańćz* ~ **maćz*¹⁰¹ 'Mann, Mensch' dürfte in Ug. Zeit auch 'Geschlecht, Sippe, Phratrie' bedeutet haben. Die heutigen Wörter ostj. *mańt* 'Sage' ~ ung. *mese* 'Märchen, Fabel' waren – vermutlich in der Ug. Periode – in Konstruktionen wie ostj. **mańt-kōl* (*kōl* 'Wort; Nachricht; Neuigkeit, Sprache'); ung. **mese-szól-beszéd* (*szó* 'Wort', *beszéd* 'Rede') mit der Bedeutung 'Sage, Erzählung über Taten, Heldentaten und Geschichte des eigenen Geschlechtes' gebräuchlich. Vom semantischen Standpunkt aus vgl. votj. S *vižj-kijl*, K *vāžā-kāļ* 'Fabel, Erzählung, Sage' (*vižj* 'Wurzel' ~ 'Geschlecht, Stamme', *kijl* 'Zunge, Sprache, Wort, Rede')" (UEW 1: 867). A magyarázat egyértelműen RÉDEI (1979: 353–354) cikkére épült.

UEW: Az Ug **mańćz*¹ 'Mann, Mensch' szócikkben az osztják frátria-nevet és a gugolok népnevét (l. alább), valamint a *magyar* és a *megyer* le-

⁹⁷ VNYsz 658.

⁹⁸ WICHMANN 1954: 130.

⁹⁹ JSWb 456ab.

¹⁰⁰ *сюдāбу* (NRSI 588ab).

¹⁰¹ A **maćz* alakváltozat nyilván csak tévedésből kerülhetett ide, hiszen az Ug 'Mann, Mensch' szócikkben okkal csak **mańćz* szerepel alapalakként!

xémát említi. A **mańćz* alakot hagyományosan ősráni forrásból magyarázza: „vgl. skr. *mánuṣa-* 'Mensch', aw. *Manuš čīθra-* 'vom Stammvater der Menschen abkommend'... [Bekezdés] Das Grundwort **mańćz* dürfte in Ug. Zeit den zur *mós*-Phratie gehörenden Teil der Ungarn, Wogulen und Ostjaken bezeichnet haben; die Fortsetzungen der Grundform wurden im Ung. und Wog. zu Volksnamen, im Ostj. zum Namen der *mós*-Phratie. [Bekezdés] S. auch **mańćz* ~ **maćz* 'Märchen; erzählen'" (UEW 2: 866–867).

EWUng: „*mese*... Erbw, Stamm aus der ugr Z, mit Bildung im Ung... Es hängt evtl mit dem ersten Glied von → *magyar* zusammen; 'Geschlecht, Sippe bedeutende W kommen als erstes Glied von Kompos in Bed 'Märchen' in anderen Spr vor" (EWUng 2: 969a), és felsorolja a 'Märchen' jelentésű osztják megfelelőket. A magyarázat itt is egyértelműen RÉDEI (1979: 353–354) véleményére épült.

EWUng: „*magyar*... Wahrsch Kompos... Die Glieder waren solche W bzw Elemente, die entw ausgestorben sind od seit jeher nur in Kompos existierten. Das erste Glied ist Erbw aus der ugr Z; vgl: wog (T) *māńćī* 'Wogule; ungetauftes Kind', (ML)¹⁰² *māńś* 'gemeinsamer Volksname der Wogulen und Ostjaken; ostj V *mańt* 'Name einer ostj Phratie' [ugr **mańćz* 'Mann, Mensch; Geschlecht, Sippe, Phratie]. Das selbständig nicht vorkommende zweite Glied *er* ist Erbw aus der fgr Z; vgl: → *ember*... Eine solche Verbindung dieser Glieder läßt sich in anderen verwandten Spr nicht nachweisen. Form *magyar* entstand durch vokalharm. Ausgleich in velarer Richtung" (EWUng 2: 923b–924a). A *megyer* régi adatait illetően: „diese entstanden durch vokalharm. Ausgleich in palataler Richtung" (EWUng 2: 924a). Nem szól arról, hogy a *magyar* első elemében a *mese* (is) rejtőzhet, tehát ebbe a szócikkbe nincs beleszöve RÉDEI magyarázata, nyilván figyelmetlenségből.

RÓNA-TAS: „*mese* 'tale; (OH) riddle' < PUgr **maćă* ~ **mańćă* (> POU **mańć* > POsty **mańć*). The etymology is problematic for phonological and semantic reasons. The word only exists in Osty, where it may have taken on a secondary *-n-* in some dials or have lost the *-n-* in others. In any case, both the H front vocalism and the /š/ are irregular. The regular H form is the *magy-* segment of H *magyar* < *majer*. The Osty word does not denote 'to speak', which was suggested as the primary meaning of the word ('to speak' > 'people who speak (our language)' and 'to speak' > 'to tell tales'. Nor is RÉDEI's suggestion (1979: 353–354; 1986–1991/2: 867) convincing that the word was used in a construction like »Manysi-Word«

¹⁰² LM.

(*mañt' köl*), the legends about the Voguls, and that the first part became independent while it took over the semantics of the second part. The first part was indeed independent. It carried the sense of Vogul and we have no reason to suppose that a name for an ethnic group became a word denoting 'tale'. The Voty example cited *viži-kil* 'tale legend' from *viži* 'root, clan' and *kil* 'word' is interesting, but cannot be used here. The Voty word *viži* never adopted the meaning 'tale'" (RTA 2011b: 1320).

RÓNA-TAS ezen állásfoglalásának volt előzménye, a *magyar* népnévről egy régebbi, a nagyközönségnek szánt könyvében ekképpen vélekedik (hosszabb idézet következik): „Az első rész, a *magy*- visszamehet egy *mancs* alakra. Hogy ténylegesen vissza is vezethető, azt azzal tudjuk alátámasztani, hogy ez az elnevezés megtalálható legközelebbi nyelvrokonainknál is. A vogulok mai önelnevezése *manys*, ami ugyanúgy egy **mancsa* alakra megy vissza, mint másik közeli nyelvrokonaink, az osztjákok egyik fő csoportjának, a *mos* frátriának (más csoportokkal házasodó egységének) a neve. Ez a szó eredetileg 'ember'-t jelentett. Indoeurópai jövevényszó, amelynek alapszava a **manu* 'ember'. Ebből lett az angol *man* és a német *Mann* is. Ehhez járult egy képző, így az óindben a *manu* alak mellett *manus(ja)*, a németben a *Mann* mellett a *Mensch* 'ember'. Az orosz *muzs* (< *monzs* < *manus*), illetve az óperzsa *manus* stb. szavakon is ez a képző található...

Az is elképzelhető, hogy az indoeurópai *manus* szóból egy indoeurópai népnév keletkezett, és az került önelnevezésként a magyarokhoz, ahogy a *frank* a franciákhoz, a *rusz* az oroszokhoz. Ez utóbbit elősegíthette az, hogy a 'monda, mese' jelentésű és nagyon hasonló hangzású szó (**manycsa*, **macsa*) azt a képzetet társította a népnévhez, hogy ezek a 'beszélők', míg a többiek némák, vagyis akik nem érthető nyelven beszélnek... Azonban *mese* szavunk őseiből népnevünk első része nem eredeztethető közvetlenül.

Míg népnevünk első részének eredetét tekintve véleményem nem tér el lényegesen a ma általánosan elfogadott állásponttól, nehézséget látok a második elem eredetének és a két elem összefüggésének eddigi magyarázataival kapcsolatban. Az *er* elem szintén 'ember' jelentésű szó. Ez az a finnugor szó, amely az *ember* és *férj* szavainkban is rejtőzik. A *férj* a *fi* és *erj* szavakból állt össze, eredeti jelentése 'férfiember' volt. *Ember* szavunk első része az *em* 'nő' jelentésű, a második a *ber* azonos a *férj* szóval, a magyarban tehát az 'ember' a női és férfi ember együtt.¹⁰³ Mármost a l e g-

¹⁰³ Ez a helyzet legközelebbi rokon nyelveink egyikében is: osztj. Ni Šer *neŋ-χu*, Kaz *ne-χq*, O *neŋ-χuj* 'Mensch' (DEWOS 977), vö. Ni Šer *ne*, *neŋ* stb. 'жена; Ehefrau' (DEWOS 977), Ni Šer *χu* stb. 'мужчина; Mann; муж; Ehemann' (DEWOS 243–244).

elterjedtebb vélemény szerint a magyar népnév eredetileg 'manysi ember' jelentésű lett volna [én emeltem ki, H. L.]. Ez azonban aligha valószínű. A népnév mindig megkülönbözteti a csoportot a többiektől. Márpedig a többi manysitól azzal nem lehetett megkülönböztetni egy csoportot, hogy 'mi a manysi emberek vagyunk, ti pedig a manysi nem emberek vagytok'. Nincs is ilyen népnévre példa. Az olyan szerkezetekből, mint *Englishman*, *deutscher Mensch*, *russzkij muzs*, vagy a törökségből ismert *Rum eri* 'görög ember (tkp. római ember)', sőt *manys kum* 'vogul ember', nem lesznek népnevek. Még kevésbé fogadható el, hogy az *er* elem török eredetű. Van ilyen török szó, jelentése ennek is 'ember' (l. török eredetű *erdem* szavunkat), az azonban szintén elképzelhetetlen, hogy egy finnugor nyelvű nép önelnevezésének egyik fele anyanyelvén, másik pedig idegen nyelven legyen. Még akkor sem, ha népnév eredeti jelentése már nem volt ismeretes.

Eddig nem vették figyelembe, hogy a Volga és az Urál között ismeretes volt egy *er* nevű nép. A népnév mai alakja *ar*, és ma így hívják az udmurtokat a tatárok, a csuvasok, valamint a cseremiszek...

Az udmurtok mai lakóhelyén korábban ugor nyelvű csoportok éltek. Még a XVII. században is egészen a Kámáig nyúltak a vogulok lakhelyei. WITSEN (1692) szerint a vogulok Perm körül laktak. Egy 1736-os kézirat a Csuszovaja partján említi vogulokat. Ennek alapján valószínűsíthető, hogy az ár nép ugor típusú finnugor nyelvet beszélő nép volt, amelyik önelnevezése az 'ember' jelentésű *er* szóból származik [én emeltem ki, H. L.].

A *magyer* tehát két népnévből álló összetétel. Ennek két típusa lehetséges. Vagy két nép társulását jelenti, vagyis a manysok és az erek népét, vagy pedig a manys az *er* nép megkülönböztető jelzője. Mindkettőre van példa" (RÓNA-TAS 1997: 234–235).

A tisztán látás végett közlöm *mese* szavunk osztják megfelelőinek teljes sorát és a két obi-ugor frátrianév bőséges adattárát is.

Osztj. V Vj *mańt'*, Trj J *máńt'*, DN Kr *mońt'*, Ni *mǎńś*, Kaz *mǎś* (*mǎńś*-), O *maś* 'сказка; Märchen', „Par.-wort zu 165 *arə*, *ar* 'Lied'”, V Vj *mańt'*, Trj J *máńt'*, DN Kr *mońt'*, Ni Kaz *mǎś*- (*mǎńś*-), O *maś*- 'рассказывать сказку; Märchen erzählen' ~ „[?] ung. *mese* (MSzFE)” (DEWOS 942).

Osztj. Trj J *máńt'*, Kr *mońt'*, Kaz *mǎś*-, O *maś*- „Als 1. Teil von Cps mit 'Mann, Frau, Leute' Name einer der beiden Phratrien, in denen die nordostj. exogamen gentes od. Sippen zusammengefaßt sind (vgl. *pǎr* 'Name der anderen Phratrie', s. ¹*pǎr*... [Bekezdés] Die etymologischen Entsprechungen sind bisher nicht eindeutig erklärt: (? >) wog. LO *mǎś*-, *mūś*-,

So *mās-* 'Name einer der beiden nordwog. Phratrien'; ung. *magyar*; [Bekezdés] oder (so MSzFE): wog. TJ-Č *meńci*... So *māńsi* 'Wogule' [LO *māś-*, *mūs-*, So *mās-* < ostj.]; ung. *magyar*" (DEWOS 942–944).

Mivel az osztj. *mańt'* stb. 'Märchen' folklórszövegekben párhuzamos használatú szava a 'Lied', érdemes e szót is idézni:

Osztj. V Vj *ārəy*, Trj J *ārəy*, Šer *arə* 'песня, старинная песнь, былина; Lied, altes Heldenlied', J *ārəy-jāy* 'Riesenvolk der Märchen', J *ārək-ko* 'Riese des Märchens', Šer *ar-jīs-χu*, *mās-jīs-χu* 'Mann der Lieder-, der Märchenzeit (= Held der Vorzeit)' (DEWOS 165); vö. J *jāy*, 'мужчины, мужики | Männer, Mannsleute', Šer *jīs* 'старинный, altertümlich | прежний, ehemalig', *χu* 'мужчина, Mann | муж, Ehemann', *jīs-χu* '„старинный, давношний человек”, Mann vergangener Zeiten, Vorzeitmann' (DEWOS 318, 413, 423–424).

Vog. N *moś* [*māńś* ~ *māś*] 'moś-frátria | moś-Fratrie', *moś-χum* 'moś-férfi (vadász a vogul mitológiában)' | *moś*-Mann '(Jäger in der Mythologie der Wogulen)', *māś-nē* 'moś-nő (a moś-férfi felesége)' | *moś*-Frau '(die Frau des moś-Mannes)' (M-WWb 316ab). – LO *māś*, *mūs*, So *māś* (Name einer der beiden nordwog. Fratrien) < ?Ostj. | LO *māś^{sk}χum*, *mūs^{sk}χum*, So *māś^{sk}χum* 'māś-Mann (Angehöriger der alten Fratrie *māś*)', LO *mūs^{ne}*, So *māś^{ne}* 'māś-Frau (Angehörige der alten Fratrie *māś*)' (K-WWb 487a).

Osztj. Trj J *mańt'*, Kr *mońt'*, Kaz *mās-*, O *mas-*: „Als 1. Teil von Cps mit 'Mann, Frau, Leute' Name einer der beiden Phratrien, in denen die nordostj. exoganen gentes od. Sippen zusammengefaßt sind (vgl. *pör* 'Name der anderen Phratrie', s. ¹*pār*... [Bekezdés] Die etymologischen Entsprechungen sind bisher nicht eindeutig erklärt: (? >) wog. LO *māś-*, *mūs-*, So *mās-* 'Name einer der beiden nordwog. Phratrien'; ung. *magyar*; [Bekezdés] oder (so MSzFE): wog. TJ-Č *meńci*... So *māńsi* 'Wogule' [LO *māś-*, *mūs-*, So *mās-* < ostj.]; ung. *magyar*" (DEWOS 942–944).

Vog. N LM *por₁* 'a vogulok egyik nemzetségének neve | Name einer wog. Sippe', N *por-χum* 'boszorkány-férfi | Hexe (männlich)', N LM *por-nē* 'boszorkány | Hexe' (M-WWb 455b). – LO So *pör* Name einer wogulischen Phratrie | So *pörχum*, *pōrχum* 'pör-Mann (Mann, der zu der alten Phratrie *pör* gehört', LO *pōrne*, So *pōrnē* 'pör-Frau' (K-WWb 623ab).

Osztj. „V Vj Trj KoP Kr *pār-*, Ni Šer Kaz Sy *pör-*, O *pār-* Als 1. Teil von Cps mit 'Frau, Mann, Leute' Name einer der beiden Phratrien, in denen die nordostj. exogamen gentes od. Sippen zusammengefaßt sind... V Vj *pār-ni*, Trj *pār-ne*, KoP Kr Ts *pār-neŋ*, Ni Sy *pör-ne*, Kaz *pör-ne*, O *pār-niŋ* 'zur Phratrie *pör* gehörende Ostjakin (Sy); mythische Vorfahrin der Phratrie *pör*'" (DEWOS 1195–1196, l. még 943). – Ehhez még vö. STEINITZ 1941/1976: 130–131.

„Für die Süd- und Ost-Ostjaken ist eine entsprechende phratriale Teilung bisher nicht nachgewiesen; das Vorkommen der Cps. mit *m.*- in Bezeichnungen mythologischer Art (Sternennamen usw.), genau wie im Nord-Ostj., deutet aber darauf hin” (DEWOS 943).

Megjegyzések

Elsőként RÓNA-TAS fejtegetéseit kommentálom:

(1) „„Manysi-Word« (*mañt' köl*), the legends about the Voguls, and that the first part became independent while it took over the semantics of the second part” (RTA 2011b: 1320, ugyanígy RÓNA-TAS 1997: 235, 1. fentebb). Ez félreértés RÓNA-TAS részéről, mivel RÉDEI nem rendelt jelentést a hipotetikus osztj. **mañt' köl* mellé, amely a kontextusból leginkább 'nemzetség-szó / monda-szó'-ként lenne értelmezhető.

(2) „The Voty example cited *viži-kil* 'tale legend' from *viži* 'root, clan' and *kil* 'word' is interesting, but cannot be used here. The Voty word *viži* never adopted the meaning 'tale'” (RTA 2011b: 1320). Nekem nem tűnik úgy, hogy ez lényegét érintő ellenvetés, ti. én úgy értem, hogy a votják összetétel eredeti és mögöttes jelentése: 'a (m i) törzs(ü n k) mondája'. Ez expressis verbis az etnikumot hangsúlyozza, míg a votják mintával meg-egyező hipotetikus osztj. **mañt'-köl* az etnikum tagjai számára nyelvileg érthető megnyilatkozást (amit a következő pontban lévő STEINITZ-idézet talán eléggé világosan érzékeltet, eltekintve attól, hogy tévesen homonímiát emleget), de lényegét tekintve mindkettő a „mindenki” által felfogható közlésre utal.

(3) „A *magyer* tehát két népnévből álló összetétel. Ennek két típusa lehetséges. Vagy két nép társulását jelenti, vagyis a manysok és az erek népét, vagy pedig a manys az er nép megkülönböztető jelzője. Mindkettőre van példa” (RÓNA-TAS 1997: 234–235). Itt nekem csak az nem világos, vajon e titokzatos är nép *er* 'ember' szava összefügg-e a törökségi *er* 'ember' szóval (vö. **(h)ār(ä)* 'Mann stb.' (RÄSÄNEN 1969: 46a), amely, amint fentebb írja a szerző, nem kereshető a *magyar -ar* (és a *megyer -er*) végződésében.

Az osztják *mōś* szónak frátrianévi használatáról írja STEINITZ az északi (Sy) nyelvjárással kapcsolatban: „Da ein gleichlautendes Wort *mōś* usw. im Ostj. 'Märchen' bedeutet und man bisher keine Kenntnis von der sozialen Bedeutung des Terminus *mōś* hatte, haben die bisherigen Forscher diese Ausdrücke mit 'Märchenmann; Märchenfrau, Fee' übersetzt... Die Erklärung 'Märchenmann' für *mōś χū* usw. erhält man sogar auch von den Ostjaken, zumal ein wirklicher *mōś χū* in dem Parallelwortpaar *ār χū, mōś χū* 'Liedermann, Märchenmann'... vorkommt. Es handelt sich jedoch nur

um Homonyme.* Dies zeigt einerseits wog. MUNKÁCSI II 669–70¹⁰⁴ *mojt-χum* 'Märchenmann' und *moš-χum* 'moš-Mann' ('Märchen' heisst nur *mojt*, *moš* ist Name); andererseits der Gegensatz zu *mās* – *por*, welches Wort auch im Ostj. als Name aufgefasst wird; und schliesslich die Etymologie von *mās*: ostj. *mās* usw. 'Märchen' gehört zu ung. *mese* id... ostj. N *mās*, S *mōht*, Ost. *māht*, wog. MUNKÁCSI *moš* als Benennungen der einen Phratie, d. h. der einen Hälfte der Obugrier und ihrer mythischen Vorfahren ist eine hintervokalische Variante des vordervokalischen wog. N *mań-si*, T *māńsi* usw., der Selbstbenennung der Wogulen; auch im Ungarischen begegnet in der etymologischen Entsprechung dieses interessanten und gemeinugrischen Stammesnamens eine hintervokalische Form, das übliche *magyar*, und eine vordervokalische, das in den ältesten Nachrichten über die Ungarn vorkommende *megyer*" (STEINITZ 1941/1976: 129–130).

*(Lábjegyzet:) „Genauer wäre es zu sagen: es handelte sich früher um zwei Homonyme, die jetzt im Sprachgefühl der Ostjaken wohl meist zusammengefallen sind. Bei den Ausdrücken der Folklore ist das leicht begreiflich; ob auch Phratialbezeichnung *mās χū* usw. als 'Märchenmann' usw. aufgefasst wird, kann ich nicht sagen" (STEINITZ 1941/1976: 130, 3. jegyzet). – A RÉDEI véleményét is tartalmazó előzményből ki kell derülnie, hogy a *mās* 'Märchen' és a *mās* fráterianév történetileg azonos szavak, homonimának csak abban az értelemben tekinthetők, mint pl. a *körte* gyümölcsnév és a 'villanygö' jelentésű *körte*, ilyen továbbá a *toll* 'a madár testét borító szaruképződmény' és az 'írószerszám', történetileg azonban ezek mind poliszémák.

A *moš* az északi vogulban talán mégsem (kérdőjeles) osztják jövevény, hiszen mélyen benne van a népköltészetben, akárcsak az ugyancsak kérdőjellel osztják eredetűnek minősített északi vogul *por* is.

VERES PÉTER több alkalommal is írt a *mese* és a *magy-ar* viszonyáról. Magyarázataát azért tettem a **Megjegyzések** részbe, hogy sokféle észrevételét azonnal kommentálhassam.

Legutóbbi és legrészletesebb tanulmányából terjedelmes idézetekben mutatom be magyarázataát, etimológiai ötletét. „Ebben a kérdéskörben a finnségi csoportba tartozó udmurtoknál számunkra sokatmondó helyzet alakult, mert náluk az archaikus formájú *mad'*... 'mese' az északi votják dialektusban 'mítosz', sőt 'ének', etimon és a *mad'ni* 'mesélni' igéből származik, akárcsak a cseremis *manás* 'mondás, kiáltás'. A régies *mad'* és *mad'ni* szavakra még nem figyelt fel a kérdéssel foglalkozó hazai finnugor nyelvészeti kutatás, mint ahogy sokatmondó a cseremis *manás* 'mondani,

¹⁰⁴ VNGy 2: 669b, 670b.

kiáltani, hangot hallatni' jelentésű etimon negligálása is... Feltehetőleg főleg azért nem foglalkoztak kutatóink ezekkel a fent említett etimonokkal, mert nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget az ugor népeknél az etnikus önelnevezés és a frátrianév teljes egybeesésének a 'mese', illetve a 'mesélni, kiáltani' stb. jelentésű szavakkal. Minthogy ezeket csupán csak véletlenszerű fonetikai hasonlóságnak tulajdoníthatták, ha egyáltalán észrevették, amiről egyelőre nincs tudomásunk. Feltehetőleg elriasztotta kutatóinkat, hogy jelentéstanilag problémásnak láthatták, mivel sehogy sem tudták visszavezetni az 'ember' jelentésű szóra, amelyet az általánosan elterjedt vélemény hatására hallgatólagosan minden népelnevezés etimológiája elmaradhatatlan szematikai feltételének gondoltak" (VERES 2010: 544).

A VERES által a ma. *mese* megfelelőjeként javasolt votják *mad'* 'mese' szóról ezt az adattárat sikerült összeállítanom: votj. G *mad'* 'találós mese (загадка) | Rätsel', *mad'*- 'találós mesét föladni (загадать загадку) | Rätsel aufgeben', **mad'o* 'dicsőség | Ruhm', **mad'ojo* 'dicsőséges | ruhmhaft, gepriesen', K *mad'on* 'mese, elbeszélés, monda, rege, példabeszéd | Fabel, Märchen, Erzählung, Sage, Parabel, Gleichnis', K *mad'o-kél* 'id.', S *mad'-kon*, G *mažískon*, M *mažkon* 'találós mese (загадка) | Rätsel', I *mad'kon-kil* 'id.' (VNYsz 702–703), *mad'*: G *vožo-m.* 'Rätsel', *m.-kíl* 'satu, Märchen, Sage', G *mad'ini*, MU *mađinj* 'Rätsel aufgeben (MU U); laulaa laulua, jossa on sanat, ein Lied mit Worten singen' (WWSch 154b), zürj. V *mojd* 'Märchen', *mojđinj* 'Märchen erzählen', *mojd-kij* 'Märchen' (SWSch 162a, SWb 623a).

A votj. *mad'* 'mese' (~ zürjén *mojd* 'Märchen') szót nem lehet a *mese* és a *magyar*-ar családjába illeszteni, lévén ez utóbbiak előzménye a FU **mańcz* 'Märchen; erzählen', továbbá a votj. *d'* és a zürj. *jd* nem lehet az alapnyelvi **ńc* folytatója, vö. pl. votj. *ažžji-* 'sehen' ~ zürj. *ažžji-* < őspერი **ažžji-* < FP **ańcz-* 'sehen, schauen' (CSÚCS 2005: 131, 320), votj. *až*, *až'* 'Vorderteil, Vorderraum' ~ zürj. *vož* 'Vorderseite' < őspერი **ońca* 'Vorder-, Vorderes, Vorderteil' (i. m. 321).

A votj. *mad'* szót etimológiai szótáraink egyebek közt a finn *muistaa* 'emlékszik' és a ma. *mutat* igével rokonítják < FU **muja-* 'anrühren, tasten' (UEW 1: 284), a cser. *manaš* pedig ismeretlen eredetű (EWbTsch 136), vagyis VERESnek a ma. *mese* családjának votják és cseremisiz megfelelővel való bővítésére vonatkozó javaslatok alaptalanok.

VERES (2010: 550–551) azt bizonygatja, hogy a magyarok és a vogulok belső elnevezése – pontosabban: annak feltételezett előtagja – nem lehet iráni eredetű. VERES *mese* szavunk és népnevünk kapcsolatáról fogalmazott meg érdekes véleményt (amely hellyel-közzel megalapozatlan kijelentéseket is tartalmaz): „messzemenő következtetésre jogot adó körülmény-

nek tűnik, amelyre még kevés figyelmet fordítottak nyelvészeink, hogy egyes ugor csoportnevek (etnonimek és frátriaelnevezések egykori közös alakja: **mańćz* teljes mértékben egybeesik a 'mondani (beszélni)' jelentésű PFU **mon-* (uráli vagy protofinnugor) töből kialakult főnévi igenév rekonstruált formájával (**mańćz ~ *macz*). Ennek az utóbbinak mostani modern jelentése 'mese, monda', de régebben inkább 'mítosz' lehetett, de egyben 'mesét mondani' jelentésű főnévi igenév is" (VERES 2010: 543–544). A magyar etimológiai kutatásokat bíráló megjegyzés megfogalmazójának érdemes lett volna alaposabban megismerkednie etimológiai szótárainkkal (bennük a *mond* ige eredetkutatásának eredményeivel, l. pl. U **mən3-* (**mon3-*) 'sagen', UEW 1: 290–291). Első modern szótárunk bizony *expressis verbis* tartalmazza a hiányolt állásfoglalást: „Az osztyákban a 'Sage...' jelentésű szó hangalakilag egybeesett a *mоś* frátria elnevezésével (l. *magyar* alatt). [Bekezdés] Az osztyák alapján feltehető, hogy szavunk eredetileg 'mese; Märchen', ill. 'mesél; erzählen' jelentésű nomen-verbum lehetett. [Bekezdés] Az ugor alapalak: **mańćz ~ *macz*" (MSzFE 2: 441); l. továbbá *magyar* (MSzFE 2: 415–417).

Abból a tényből, hogy több népnek az önelnevezése a nyelvértéssel van kapcsolatban, VERES erre a következtetésre jutott: „Az egykori ugor népek közös önelnevezésében kifejezésre jutott »mi – ők«, illetve »saját – idegen« univerzális jellegű szembeállítás minden etnikum csoporttudatának elmaradhatatlan összetevője, az etnikai elhatárolódás egyik legfontosabb ismérve a belterjes endogám házassági gyakorlat preferálása és a külön nyelv mellett. Tehát az ősi ugor csoportok rekonstruált önelnevezésének (**mańćz*) teljes egybeesése a **mańćz / *mańćz*[sic! H. L.], azaz *mese < mesélni* 'mondani, beszélni' jelentésű főnévi igenévvel, szerintünk egyértelműen arra utal, hogy magukat önálló nyelvi kulturális közösségként, azaz etnikumként fogták fel. Voltaképpen 'beszélő ember'-ként identifikálták csoport-hovatartozásukat, vagyis kimondottan nyelvi eltérés alapján azonosították etnikai közösségüket, és határolták el magukat a számukra érthetetlen nyelven beszélő szomszédos csoportoktól, amelyek feltehetően iráni nyelven beszélhettek. Legfeljebb azon lehet vitatkozni, hogy az etnikai konszolidáció folyamata, amit a közös ugor etnonim, a **mańćz* fejez ki, valóban az ugor korban történt, vagy csak az után, amikor végleg felbomlott az ugor egység, és a szétváló rokon közösségek egyre inkább idegen csoportokkal kerültek intenzívebb kulturális kapcsolatba a bronzkor és vaskor határán" (VERES 2010: 548).

VERES szerint „éppen a finnugor nyelvészeti kutatás eddig nem figyelt fel arra, hogy milyen kulcsfontosságú következtetés lehetősége rejlik abban, miszerint az északi osztyákok és vogulok *moś* frátria elnevezése... amely

genetikai kapcsolatban áll a magyarok (< **mańćz*), és a vogulok *manysi* (< **mańćz*) önelnevezésével, szabályszerűen visszavezethető a 'mondás < mondani, beszélni' jelentésű ugor kori rekonstruált **mańćz* nomenverbum jellegű ősalakra, méghozzá nemcsak fonetikailag, hanem jelentésanilag is... Nem lehet véletlen, hogy a *moś* frátia az osztjákoknál, a manysik és a magyarok önelnevezése, tehát immár három egymással rokon népnél melléknévi jellegű etnikus jelzőként jelennek meg e közös (finn)ugor gyökerű szavak, amelyhez mindig elmaradhatatlanul kapcsolódik az 'ember' vagy 'férfit' és 'nő' szó, pl. *māńśi-ne*, *māńśi-χum* vagy *magy-ar*. [Bekezdes] Voltaképpen arról van szó tehát, hogy az összehasonlító nyelvészeti kutatás, a finnugrisztika előbb említett, egyes máig érvényes eredményei... teljes mértékben jogot adnak a magyar önelnevezés új etimológiájával kapcsolatos következő hipotézis felvetésére... az ősi ugor csoportok **mańćz*, azaz egykori közös önelnevezésének kialakulásában nem csekély szerepet játszott az a fontos, az etnocentrizmussal kapcsolatos szociálpszichológiai körülmény, hogy őseink és legközelebbi nyelvrokaink közös elődei egyáltalán nem értették a más nyelven beszélő szomszédos idegen etnikumok nyelvét. Fennáll ugyanis a nagy valószínűsége annak, hogy a magukat **mańćz*-nak nevező ősgugor csoportok a minden etnikai közösséget jellemző... »mi – őket« bináris szembeállítás, illetve »saját – idegen« dichotomikus opozíció alapuló, a világ minden etnikus közösségénél (népénél) egyaránt kimutatható ösztönös etnocentrizmus hatására akarva akaratlanul szembeállították magukat a tőlük kultúrában eltérő, de főleg nyelvben jelentősen különböző más etnikumokkal. Úgy gondoljuk, hogy az adott esetben aligha lehet a véletlen játékaról beszélni, amit azonban hallgatólagosan mindeddig feltételezték finnugor nyelvészeink...» (VERES 2010: 545–546). Előzőleg arról értekezett VERES (2010: 544), hogy a „**mańćz* teljes mértékben egybeesik a 'mondani' (beszélni) jelentésű PFU **mon-* (uráli vagy protofinnugor) tőből alakult főnévi igenév rekonstruált formájával (**mańćz* ~ **maćz*)”. Ez utóbbi állításhoz azonban vö. U **mən3-* (**mon3-*) 'sagen' (UEW 1: 290), Ug **mańćz*¹ 'Mann, Mensch' (UEW 2: 866), vagyis éppen az látható, hogy a két rekonstruktum nem esik egybe!

Nagyon fontos és érdekes adalékokat szolgáltat VERES a nyelvi érthetőséget tükröző belső és külső népneveket illetően: „Mindenesetre az etimológiai kutatásból elég jól ismert... hogy a nyelvi érthetőség alapján alakítják ki önelnevezésüket, az etnonimet. Így pl. Kelet-Szudánban a hegyi burunok *mongatini-leben*-nek hívják magukat, aminek magyar fordítása azt jelenti: 'akik értik a nyelvet', amely adat... ECSEDY CSABA... helyszíni afrikai gyűjtéséből származik. Tőle tudom, hogy ugyanitt egy másik etnikumot szomszéd népek 'süket'-nek neveznek. A busmanokat jelölő hottentot-

ta elnevezés jelentése: 'hebegő'. SÁRKÁNY MIHÁLY nemrég Kenyában fedezett fel közös nyelvi érthetőséget kifejező népvétet!... egyes feltételezések szerint az egykori közös *szláv* népnév, illetve az ebből származó *szlovén*, *szlovák* etnonim nyilvánvalóan az ószláv *szlovo* 'szó (beszéd)' kifejezés származéka, mivel az idegeneket a szlávok 'némá'-nak nevezték, míg magukat 'beszélő ember'-nek. Minthogy az esetek többségében külföldiek a szlávoknál germán nyelven beszélő személyek voltak, így végül is a szóban forgó 'néma' szó a németekre ragadt... Innen a németek összefoglaló jellegű elnevezése is a szláv népeknél, de nálunk is, bár ezt eleinte általában az idegenekre alkalmazták Kelet-Európában, és csak később vált a germánok külső elnevezésévé. Közép-Amerikában ugyanilyen egybeesést figyeltek meg a külföldi etnológusok a penuti indiánoknál Kaliforniában. További tipológiai analógiaként említjük meg, hogy az ógörög *barbár* képzet csakúgy, mint az arab eredetű *berber* népnév is etnocentrikusan a 'mormogó' vagy 'dadogó' jelentéssel szabályosan etimologizálható, azaz »mi«, görögök (arabok) tudunk beszélni – »ők«, az idegenek, a barbárok pedig nem, vagy pedig rosszul. Ugyanilyen jellegű a mongol eredetű, de most török népnek tekinthető *tatár* elnevezés, amelynek eredeti mongol jelentése 'hebegő'. Hasonló jellegű az albánokra vonatkozó *szkipetár* etnonim eredete is, illetve az Észak-Kaukázusban élő abazák, akik az abházok és cserkeszek (adigék) legközelebbi nyelvrokonai... Ezzel egybeeső jelenséget találunk Ukrajnában és Moldáviában a török nyelven beszélő, de ortodox (pravoszláv) vallású gagauz nép külső elnevezése esetében" (VERES 2010: 546–547). VÁSÁRY ISTVÁN turkológus kollégám szíves levélbeli információja szerint azonban „nincsen a *gagauz* népnévnek mindenki által elfogadott biztos etimológiája”.

A VERES közölte, kétségtelenül érdekes adatok közül néhány apróbb korrekciót, kiegészítést igényel. (1) A görög *βάρβαρος* 'kemény, durván hangzó, érthetetlen <nyelv>; nem görög <elsősorban nyelv>; durva, műveletlen' átkerült az arabba *berber* alakban (TESz 1: 247b, 281b–282a, EWUng 1: 97b; még vö. PHILIPPA 2004: 267b–268a) és onnét az európai nyelvekbe. (2) Az albánok belső elnevezésének *szkipetár* alakja csak a magyaros átírás, kiejtése *skipetár*. A szónak a VERES közölte etimológiai magyarázata téves, vö. „Сами албанцы называют себя и свой язык словами, образованными от корня *shqip* [шкшип] 'ясно, понятно'... *shqipëtar* 'албанец' (т. е. 'тот, кто говорит на понятном языке')" (ŽUGRA – ŠARAPOVA 2000: 63a).

A *szláv* szónak a *slovo* 'szó' lexémával való összekapcsolása viszonylag hosszú múltra tekint vissza, sőt, még a *slava* 'dicsőség' szót is bevonták ebbe a körbe, amit a most következő kis véleménycsokor – amelyet

szláv etimológiai szótárakból gyűjtöttem össze – elég jól érzékeltet. „слово... см. слыть” (PREOBRAŽENSKIJ 2010b: 323a) „слыть... слово... слава gloria, fama... см. слава” (PREOBRAŽENSKIJ 2010b: 328–329); a *слава* PREOBRAŽENSKIJ szerint összefügg a *слыть* és a *слово* szóval (PREOBRAŽENSKIJ 2010b: 317–318); a *славянин* eredetére ötféle magyarázatot sorol föl, az elsők: 1. a *слава*, 2. a *слово* 'внятно, понятно говорящий' származéka, a másodikat tartja helyesnek, amely szembenáll *немецъ* 'неясно говорящий' szóval (PREOBRAŽENSKIJ 2010b: 318ab). ČERNYH szerint a *слава* azonos többől van, mint a *слово*, a *слыть*, a *слух* és a *слышать* (ČERNYH 2004b: 173b, még vö. 176ab, 177a–178b); a *славянин* szót nem találtam ebben a szótárban... Az orosz *слово* megfelelőiként még ezek szerepelnek VASMER-nál: *слава*, *слыть* (VASMER 1955/1979: 662, 667–668, 1971: 664, 673, 680); a *слава* alatt nagyjából ugyanazokat a rokon nyelvi szavakat látjuk, mint a *слово* alatt (VASMER 1955/1979: 662, 1971: 664). VASMER véleménye a népnév etimológiájáról: „Urslav. **slověninъ*... hat nichts mit **slava* 'Ruhm' zu tun das nur spät... volksetymologisch eingeführt worden ist” (VASMER 1955/1979: 656), ugyanígy: *славянин* „*slověninъ*... Не имеет ничего общего со *slava* 'слава', которое появилось в плане народн. этимологии лишь позднее” (VASMER 1971: 664–666, l. még VASMER 1955/1979: 656–657). REJZEK szerint a csehben összetartoznak a *sláva* 'dicsőség', a *slovo* 'szó', a *slout* 'hall', a *slýšet* 'hall' szavak, és megemlíti, hogy hagyományosan összekapcsolják ezekkel a *Slovan* 'szláv' népvétet (REJZEK 2015: 638, 640–641, 642; ehhez még vö. szlovák *sláva*, *Slovák*, *Slován*, *slýchat'*, KRÁLIK 2015: 537a, 540ab, 541a). POHL VASMERRal (1955/1979: 656, 1971: 664–666) egyező módon egyértelműen népetimológiásnak tekinti a 'szláv' névnek a 'dicsőség' szóval való összekapcsolását, a két szónak csak véletlen egybeeséséről tud (POHL 2015: 155).

Ami a 'német' szónak a 'néma' jelentésükből való eredetét illeti,¹⁰⁵ nagyon is meggyőző magyarázat (l. PREOBRAŽENSKIJ 2010a: 622, VASMER 1955/1979: 211–212, 1971: 62, ČERNYH 2004a: 568b–569a). Ehhez egy fontos (finn)ugor vonatkozás: „Az első leírás, amely már minden kétséget kizáró bizonyossággal, kifejezetten Jugriáról szól, az 1096. év nevezetesei között található... így hangzik: и пришедшо отроку моему к нимъ, а отгуду иде в Югру, Югра же людье есть языкъ н ѣ м ѣ”¹⁰⁶ (ZSIRAI 1930/1985: 32 és l. jegyzet; én emeltem ki, H. L.). Ez a Nestor-krónikából idézett mondat eléggé világosan igazolja, hogy a

¹⁰⁵ Köztudott, hogy a magyarban mind a *néma*, mind a *német* szláv jövevényszó.

¹⁰⁶ Ugyanez betűhív változatban: MÜLLER 1926/1977: 235.

beszélő által nem értett nyelv néma, azaz nem érthető nyelv, ezzel szemben az érthető, a hallgató által beszélt és értett nyelv csakugyan összefügghet a 'szó', vagyis az 'érthető szó' jelentésű lexémával, azaz a népetimológia gyanújába keveredett (szláv) orosz „*славянин ~ слово*” összefüggést lehetségesnek vélem...

POHL (2015: 156–159) viszont a szláv, pl. az orosz *немец* 'német' népnévnek a *немой* 'néma' szóval kapcsolatát is kétségbe vonja, szerinte szokatlan lenne, hogy a melléknévnek főnévi derivátuma nép- és nyelvnévvé vált volna, inkább csak népetimológiáról lehet szó. Helyette meglehetősen obskúrus ötlettel állt elő: „Der Wortstamm *něm-* ist... wahrscheinlich ein Lehnwort, das ursprünglich etwa 'Adel, Oberschicht' bezeichnet hat, das beim Vorstoß des Frankenreiches über seine südöstliche Peripherie hinaus (Mähren, Pannonien, Krain) zur Bezeichnung seiner Einwohner wurde, volkstümlich an das ähnlich klingende *němъ* 'stumm' angelehnt und so dann mit seiner neuen Bedeutung ins Ungarische und Rumänische weiter entlehnt wurde und schließlich bis ins Türkische (und Arabische) gelangte” (POHL 2015: 158–159). A magyar etimológiai szótárak szerint a ma. *nem*¹ (ɔ: *nēm*) 'Geschlecht, Sippe, Gesamtheit der gleichartigen Gattungen' bizonytalan vagy ismeretlen eredetű (TESz 2: 1009b, EWUng 2: 1022a), ennek a *nemz-* (ɔ: *nēmz-*) 'zeugen <Nachkommen>; ergeben' derivátumából (TESz 2: 1012b, EWUng 2: 1024b) keletkezett *e s e t l e g* pl. a *nemzet* 'Geschlecht, Sippe, Verwandtschaft' (TESz 2: 1012b, EWUng 2: 1024); biztosra veszem, hogy *nemzet* szavunk a *nēmz* ige származéka, az első szótagi nyílt *e* csak annak a következménye, hogy elszakadt alapszavától, mint pl. a *csecsemő* < *csēcs-emő*, még vö. *szük-ség* < *szűk-ség* is. POHL meglehetősen talányos eszmefuttatásban igyekszik *e* szó nyomára jutni: „Was bedeutet nun slawisch *němьсь* ursprünglich wirklich? Wir müssen uns nur im Klaren sein, was der Wortstamm *něm-* ursprünglich bedeuten haben kann. Den breitesten Bedeutungsumfang hat der ins Rumänische entlehnte Wortstamm *neam*: 1. 'Geschlecht'; 2. 'Geschlecht, Stamm, Familie'; 3. 'Geschlecht, Volk(sstamm)'; 4. 'Verwandtschaft, Familie'; 5. 'Verwandter'; davon: *nemeş* 'Edelmann'; *neamţ* (Plural *nemţi*) 1. 'Deutscher'; 2. 'Ausländer'. Im Ungarischen gibt es mehrere Wörter: *nem* 'Genus, Gesamtheit der gleichnamigen Gattungen; Geschlecht, Sippe'; *nemzet* 'Nation', *nemes* 'edel' – aber entlehntes *német* 'deutsch' (mit langem Vokal, wozu *néma* 'stumm' passt, eine Widerspiegelung der slawischen Volksetymologie!). Daraus folgt, dass *nem* und *német* nicht verwandt sein können bzw. zwei verschiedene Wörter sind” (POHL 2015: 158). – Úgy látom, ez merő fantázialgatás: (1) a román *neam* a magyar *nēm* 'Geschlecht stb.' átvétele, (2) miként a román *nemeş* 'Edelmann' szónak a magyar *nē-*

mēs a forrása (JORDAN ET AL. 1971: 165b, 273b). Egészen biztos, hogy a ma. *nēm* és a *nēmēt* etimológiailag nem rokonok, (3) a román *neamȃ* 'német' (többes száma: *nemȃi*) pedig a ma. *nēmēt*-hez hasonlóan ugyan-csak szláv eredetű (JORDAN ET AL. 1971: 166b).

A nyelvértéssel kapcsolatos etnonimek magyarázatát támogatják a következő magyar és német–holland adatok is.

magyaráz 'megvilágít, kifejti', természetesen a *magyar* származéka; ti. mi, magyarok valamit megnyugtató módon, világosan előadni az általunk (legjobban) elsajátított nyelven, vagyis anyanyelvünkön vagyunk képesek, miként más nemzetiségbeliek is saját anyanyelvükön képesek erre, vö. „*magyaráz*... Die urspr Bed dürfte 'auf Ungarisch sagen' gewesen sein; zur Sem vgl: dt *verdeutschen* 'ins Deutsche übertragen'” (EWUng 2: 924a).

Voltaképpen hasonló a helyzet egymáshoz közeli két germán nyelvben, a németben és a hollandban is, de az anyanyelvi beszélők számára persze már nem világos a nép- és a nyelvnévnek és az ebből képzett 'értelmez, kifejti' igével való kapcsolata.¹⁰⁷

„*deutsch*... *verdeutschen* Vb. 'ins Deutsche übertragen', früher *verteutschen* (15, Jh.); älter ist noch im 17. Jh. vorkommendes *deutschen*, *teutschen*, mhd. *diutschen*, *tiutschen* 'auf deutsch sagen, erklären'” (PFEIFER 2010: 219b; én emeltem ki, H. L.; hasonlóan KLUGE 2002: 193b–194a is; még vö. ERNST 2012: 87).

„*duits* bnw., mnl. *duitsch* (holl.) naast *dietsch* (vlaams), os. *thiudisk*, ohd. *diutisc*, on. *þýðverskr*, *þýzkr*; got. *þiudisks* 'heidens'. Het woord is afgeleid van het germ. **þeuðō* 'volk', vgl. mnl. *diet*, os. *thioda*, ohd. *diot*, ofri. *thiade*, oe. *ðēod*, on. *þjōð*, got. *þiuda*; vgl. lat.-germ. *Teutoni* 'volksnaam'. – osk. *touto* 'civitas', umbr. *tota-*, *tuta-* 'stad', oiers *tuath* 'volk', lit. *Tauta* 'Duitsland', kelt. *tauta* 'volk', opr. *tauto* 'land' (dus een woord van het west-idg.)” (DE VRIES 1987: 143ab).¹⁰⁸

¹⁰⁷ Erről van egy érdekes élményem. Egy hollandiai magyar barátom holland felesége, aki elég jól megtanulta a nyelvünket, értetlenkedve mondta, hogy a magyar *magyaráz* 'verkla- ren; megmagyaráz' furcsa, mulatságos képződmény. Akkor, sajnos, nem jutott eszembe, hogy végső soron az ún. „német nyelvek” (vagyis a holland és a német) is ugyanígy járnak el, pedig ríposztként igen jó lett volna...

¹⁰⁸ „*duits* melléknév, középholland *duitsch* (holland), továbbá *dietsch* (flamand), ószász *thiudisk*, ófelnémet *diutisc*, ónorvég *þýðverskr*, *þýzkr*; gót *þiudisks* 'pogány'. A germán **þeuðō* 'nép' származéka, vö. középholland *diet*, ószász *thioda*, ófelnémet *diot*, ófríz *thiade*, óangol *ðēod*, ónorvég *þjōð*, gót *þiuda*; vö. latin–germán *Teutoni* népnév. – Oszk *touto* 'civitas', umber *tota-*, *tuta-* 'város', óír *tuath* 'nép', litván *Tauta* 'Németország', kelta *tauta* 'nép', óporosz *tauto* 'ország' (ez tehát nyugati indogermán szó)” (DE VRIES 1987: 143ab).

„*Duits* [m. b. t. Duitsland] **duitsch** [Duits] 1282) naast het vlaamse *diets* is *duits(ch)* de hollandse vorm, waaruit *Duits* [Germaans, Nederlands], vgl. eng. *Dutch* [Nederlands]; op den duur ging Duits alleen m. b. t. onze oosterburen betekenen. Vgl. oudsaksisch *thiudisk*, oudhd. *diutisc* [van het volk], gotisch *þiudisko* [heidens], uit een woord voor volk: middelnl. *mandiet* [manvolk], oudsaksisch *thioda*, oudhd. *diot*, *diota*, gotisch *þiuda*, oudfries *thiade*, oudeng. *þeod*, oudnoors *þjóð*; buiten het germ. oudiers *túath* [volk], welsh *tud* [land], litouws *tauta* [volk], oscisch *touto* [gemeenschap]” (VAN VEEN – VAN DER SIJS 1997: 241b).¹⁰⁹

„*deuten*... mhd. *diuten*, ahd. *diuten*, *tiuten*, mndd. *duden*, mndl. *dieden*. Heißt in der alten Sprache vielfach »bedeuten in der Volkssprache«, entsprechend zu mhd. *ze diute* »in der Volkssprache«. Das Wort ist also wohl auf ahd. *diot* »Volk« bezogen worden (s. *deutsch*), doch kann es semantisch keine Ableitung zu diesem sein; auch sprechen verwandte Formen gegen diese Annahme (vgl. etwa ae. *geþeodan* »übersetzen«, anord. *þýða* »übersetzen, einen Traum deuten«). Klarer werden die Zusammenhänge durch den Hinweis, daß die Grundlage von *deutsch* nicht nur »Volk«, sondern auch »Kraft« bedeutet hat. »Kraft« ist aber in vielen Fällen das Benennungsmotiv von »Bedeutung« (gr. *dýnamai* »vermögen, bedeuten«, gr. *dýnamis* »Stärke, Bedeutung«, l. *vīs* »Kraft, Bedeutung«, ebenso nir. *brigh*, ne. *force* u. a... Ebenso nndl. *duiden*, nschw. *tyda*, nisl. *þýða*” (KLUGE 2002: 193b).

„*deuten*... ’zu erklären versuchen, auslegen, (mit dem Finger) auf etw. zeigen, hinweisen’. Ahd. *thiuten* (um 1000), mhd. *diuten* ’verständlich machen, erklären, zeigen, übersetzen, bedeuten’, mnd. *dūden*, mnl. *dūden*, *dieden*, nl. *duiden*, aengl. *geþiedan* ’übersetzen’, anord. *þýða* ’deuten, erklären’, schwed. *tyda*, dän. *tyde* sind wie *deutsch* (s. d.) Denominativa zu germ. **þeudō* ’Volk’, ie. **teutā* ’(Menge) Volk, Land’, das seinerseits *t*-Ableitung zur Wurzel ie. **teu-*, **teuə-* ’schwellen’... ist. Die Bedeutung des Verbs kann danach etwa ’vor dem versammelten Volk erklären, für das Volk verständlich machen’ lauten. Daraus entwickelt sich früh ’(Vorgänge, Erscheinungen und Äußerungen) erklären, auslegen’ und ’(aus einer fremden Sprache in die eigene) übersetzen’, auch ’einen bestimmten Sinn haben, bedeuten’...” (PFEIFER 2010: 218b–219a).

¹⁰⁹ „*Duits* [Németországgra vonatkozóan] **duitsch** ’német’ 1282) a flamand alak *diets*, a holland *duits(ch)*, ebből *Duits* ’germán, holland’, vö. angol *Dutch* ’holland’; egy ideig a *duits* csak keleti szomszédainkat jelölte. Vö. ószász *thiudisk*, ófeltnémet *diutisc* ’a nép’, gót *þiudisko* ’pogány’, a ’nép’ jelentésű szóból: középholland *mandiet* ’az ország népe’, ószász *thioda*, óholland *diot*, *diota*, gót *þiuda*, ófríz *thiade*, óangol *þeod*, ónorvég *þjóð*; a germánon kívül: ír *túath* ’nép’, velszi *tud* ’ország’, litván *tauta* ’nép’, oszk *touto* ’közösség’” (VAN VEEN – VAN DER SIJS 1997: 241b).

„*duiden* ww., mnl. *dūden*, *dieden* 'uitleggen, betekenen' (... tegenw. vl. *dieden*)... ohd. *diuten* 'tonen, verklaren, betekenen, vertalen' (nhd. *deuten*), ofri. *bithiuda*, *bi-thioda* 'verklaren', oe. *ge-diedan*, *ge-ðiōdan* 'vertalen', on. *þýða* 'uitleggen, betekenen'. – Het germ. **þiuðianan* betekent eig. 'voor het volk duidelijk maken' en is afgeleid van **þeuðō* 'volk' (men heeft gedacht aan een nabootsing van lat. *vulgāre*, laat-lat. *vulgarizāre* bij *vulgus* 'volk'). – Zie: *duidelijk* en *duits*" (DE VRIES 1987: 141b–142a; kiemelve az eredetiben, H. L.).¹¹⁰

„*duiden* [wijzen, uitleggen] **♣***dieden*, *dadēn* [uitleggen, betekenen] 1200**♣** de middelnl. vorm *duden* is de hollandse vorm naast vlaams *dieden*, vgl. *beduiden* naast *bedieden*; verwant zijn middelnd. *duden*, oudhd. *diuten*, oudfries *bithiuda*, oud-eng. *geðiedan*, oudnoors *þýða*; afgeleid van een woord voor 'volk'... de betekenis is dus eigenlijk 'voor het volk uitleggen'" (VAN VEEN – VAN DER SIJS 1997: 240b).¹¹¹

A né. *deutsch*, holl. *duits* stb. rokonságába tartozik a ma. *tót* is (TESz 3: 951b–952a).

RÉDEI KÁROLY etimológiai magyarázatát (RÉDEI 1979) megerősítik a VERES PÉTER előadta párhuzamok (VERES 2010), de – VERES nézetével ellentétben – a hagyományos eredeztetésnek is van valószínűsége, hogy ti. az Ug **mańcz* 'Mann, Mensch' és az Ug **mańcz* ~ **mańcz-* 'Märchen; erzählen' jelentésű, nagyon hasonló hangalakú szó azt társította e szóhoz, hogy az ugor nyelvűek a nyelvet értők és beszélők, míg a többiek, akik nem érthető nyelven beszélnek, némák (így RÓNA-TAS 1997: 234). Így tehát az itt tárgyalt frátria- és népneveket is kontamináció révén kettős eredetűnek vélem. Az Ug **mańcz* 'Mann, Mensch' szóval való operálást némiképp az teszi bizonytalanná, hogy önálló szóként nincsen nyoma.

¹¹⁰ „*duiden* ige, középholland *dūden*, *dieden* 'kifejt, jelent' (... mai flamand *dieden*)... ófel-német *diuten* '(meg)mutat, magyaráz, jelent, elmond', újfelnémet *deuten*, ófríz *bithiuda*, *bi-thioda* 'magyaráz', óangol *ge-diedan*, *ge-ðiōdan* 'elmond', ónorvég *þýða* 'kifejt, jelent'. – A germán **þiuðianan* jelentése valójában 'a nép számára érthetővé tesz', és a **þeuðō* 'nép' származéka (felmerült, hogy a latin *vulgus* 'nép' szóból származó *vulgāre*, kései latin *vulgarizāre* tükörfordítása). – L. *duidelijk* és *duits*" (DE VRIES 1987: 141b–142a).

¹¹¹ „*duiden* '(rá)mutat, kifejt' **♣***dieden*, *dadēn* [kifejt, jelent] 1200**♣** a középholland *duden* alak a holland változat a flamand *dieden* mellett, vö. *beduiden* és *bedieden*; ezek megfelelői a középholland *duden*, ófel-német *diuten*, ófríz *bithiuda*, óangol *geðiedan*, ónorvég *þýða*; a 'nép' jelentésű szó származéka... a szó jelentése voltaképpen 'a népnek kifejt vmit'" (VAN VEEN – VAN DER SIJS 1997: 240b).

39. *mű* 'work'

MSzFE: 1. Egyeztethető: jur. O *mīš* stb. 'machen, ausführen stb.', jeny. *mēbo* 'machen', tvg. *mé'ama* 'id.', szelk. N *méap* 'ich machte', Tu *mīžko* 'machen', 2. „Talán a *mi* 1. 'was', 2. R. 'etwas' névmásból keletkezett”, de ezt az UEW 2: 296 csak kérdőjellel említi az U **m3* 'was; Sache' alatt. 3. „Talán az oszét *mī, mīuā* 'Werk, Arbeit, Sache' [ɔ: 'Handlung, Tat'...] átvétele” (MSzFE 2: 454–455).

TESz: „Bizonytalan eredetű. Talán ősi örökség az uráli korból”, és az MSzFE által felsorolt szamojéd szavakat közli. „Az a feltevés, hogy a magyar *mű* a régi alán jövevényszavak közé tartozik (vö.: osz. *mi* 'mű, dolgoz'...) nem valószínű... Az a magyarázat, amely szerint a *mű* főnév a *mi* névmásnak szóhasadással elkülönült változata, főleg jelentéstani okok miatt elfogadhatatlan” (TESz 2: 987a).

JOKI (1973: 288), akire a magyar etimológiai szótárak nem hivatkoznak, nagyon határozottan középiráni (óoszét) jövevénynek minősíti a magyar szót, és kategorikusan elutasítja a szamojéd szócsaláddal való összekapcsolását: „Keine sam. Sprache zeigt aber Spuren von einem urspr. *-v- bzw. *-k- (ɣ), und der ural. Ursprung der isolierten ung. Sippe ist somit zu verwerfen” (még vö. ABAEV 1973: 213). Ami JOKI hangtani ellenvetését illeti, vannak kétségeim, vö. CSÚCS ET AL. 1991: 141–142...

UEW: U **meke* 'Sache, Tat, Handlung, Arbeit; tun, machen, arbeiten' > ?ma. *mű*, ?[sam. jur. O *mī-* 'machen, ausführen (Schreienarbeit u. dgl.), bauen', jeny. *mē-* 'machen', tvg. *mé'a-*, szelk. Ke. *mee-*].¹¹² „Die Etymologie ist wegen der entfernten Verwandtschaft unsicher... Das ung. Wort kann auch eine osset. Entlehnung sein: osset. *mī, mīuā* 'Werk, Arbeit, Sache'... Diese Möglichkeit macht die obige Zusammenstellung zusätzlich unsicher”. „Nomen-Verbum?” (UEW 1: 270).

EWUng: „Unbest Urspr, evtl Erbw aus der ural Z”; a magyarázat gyengeje, hogy csak szamojéd megfelelők vannak. Lehetséges „megfelelőként” említi szanszkrit és aveszta szót (EWUng 2: 1009a), amit nem tudok mire vélni...

RÓNA-TAS: *mű* 'work' < AH **miw* < PFUgr **meke* 'Sache, Tat, Handlung'. „The suggested parallels are only present in Sam (RÉDEI 1986–1991/1: 270). The H word, as also noted by RÉDEI, is of Al origin, see § 8.9. [= 1334]” (RTA 2011b: 1320). – Az UEW-ben azonban ez van: „Das ung. Wort ist möglicherweise durch lautliche und semantische Absonderung aus dem Pronomen *mi* 'was; (altung.) etwas' entstanden. [Bekezdés] Das ung. Wort kann a u c h ein osset. Entlehnung sein” (UEW 1: 270; én emeltem ki, H. L.).

¹¹² A szamojéd szókat l. még JANHUNEN 1977: 92.

Megjegyzés

Zavarba ejtően sokféle és egymással eléggé mereven szembenálló magyarázat született. A *mű* szónak a *mi* 'was' névmással való összekapcsolását a TESz-szel egyetértésben én sem látom elfogadhatónak, az iráni származtatás az oszét szó hangalakja miatt nagyon tetszetősnek látszik ugyan, de nekem nem tűnik biztosabbnak, mint a szamojéd szócsaláddal való esetleges összefüggése.

40. *ólom* 'lead', *ón* 'tin'

E két, bizonyos fokig hasonló fémnek a népművészetben is jutott szerep, nyilván azért, mert könnyen olvasztható, önthető és formálható, tehát jól ismert, népszerű fémekről van szó, vö. *ólmozás*, *ólomöntés*, *önöntés* (MNL 4: 89b–90a). Nyilván e hasonlóság következménye, hogy „Az *ólom* és az *ón* jelentésbeli elkülönülése a legújabb időkben történhetett meg” (MSzFE 3: 499). E két szó története nyelvünk életében összefonódott. A rájuk vonatkozó szakirodalomban állandóan ott kísért a gyanú, hogy talán egy töről is fakadhattak, és ezt olykor kacifántos magyarázatokkal igyekeztek valószínűsíteni. Az 'ólom' és az 'ón' jelentés mind az *ólom*-mal, mind az *ón*-nal társult, gyakran jelzős szerkezetekkel adták meg a voltaképpen-i jelentést: *fekete ólom* ~ *fekete ón* 'Blei', *fehér ólom* ~ *fehér ón* 'Zinn'. Hasonló jelenség ismert főleg az osztyákban, de van rá vogul példa is (l. alább).

Etimológiai szótáraink így nyilatkoznak róluk:

ólom

MSzFE: „*ólom*... Egy font feyer *olon*... R. *fehér ólom* 'Zinn'; R. *fekete ólom* 'Blei'. L. *ón*” (MSzFE 3: 498). „1. Talán egyeztethető a következő szóval: vog... T *wōlēm* 'ólom; Blei'... [Bekezdés] A m. R. *olon* alak -n-je nehezen illik a vog. *wōlēm* -m-jéhez. Az egyeztetésnek az is gyengéje, hogy ólomlelőhely Kelet-Európában nincs, s így az ólmot az ugor együttélés korában legfeljebb kereskedelmi cikként ismerhették meg... [Bekezdés] 2. Valószínűleg azonos az *ón* (< óm. **oln^u*) 1. 'Zinn', 2. N. 'Blei' szavunkkal)... [Bekezdés] Az óm. **oln^u* alakból fejlődött a R. nyelvben előforduló *olon*. A szóvégi -n-ből labiális mássalhangzón kezdődő toldalékok előtt -m lett (pl. **olon-ból* > *ólomból*). [Bekezdés] Az *ólom* és az *ón* jelentésbeli elkülönülése a legújabb időkben történhetett meg. A 'Blei' és a 'Zinn' jelentést a R.-ben a *fekete* és a *fehér* jelzővel különböztették meg egymástól: R. *fekete ólom* ~ *fekete ón* 'Blei', R. *fehér ólom* ~ *fehér ón* 'Zinn'” (MSzFE 3: 498–499).

TESz: „*ólom*... Vitatott eredetű. – 1. Ősi örökség a finnugor korból: az *ón*-nak szóhasadással elkülönült változata; a rokon nyelvi megfelelőket l. az *ón* szócikkében. Az *ón* előzményéül is feltehető ómagyar **oln^u* alak *oln*

> *olon* fejlődésen mehetett keresztül. A szókezdő *o* nyúlását a hangsúly, az *l* nyújtó hatása és az *ón* analógiája egyaránt okozhatta. A szóvégi *n* > *m* változás labialis mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt (*ólonból* > *ólomból* stb.) következhetett be. – 2. Ősi örökség az ugor korból; vö. vog. T. *wōlēm* 'ólom'" (TESz 2: 1076b).

UEW: Ug **wšlmz* 'Blei' > „?Wog... T *wōlēm* 'Blei' | ?ung. *ólom*... (Ende des 15. Jhs.: *olno*... 1548: *olom*... 1637: *olon*). [Bekezdés] Die Zusammenstellung ist wegen der spärlichen Belege im Wog. unsicher. Das ung. Wort gehört nur dann hierzu, wenn das auslautende *m* ursprünglich vorhanden war und nicht aus altung. *n* in *olon* (> *ón* 'Zinn, (dial.) Blei') vor mit labialen Konsonanten anlautenden Suffixen (z. B. **olonból* > *ólomból*) entstanden ist. Das lange *ó* in *ólom* läßt sich durch den Einfluß von *ón* 'Zinn' erklären. [Bekezdés] Zum ung. Wort s. auch **wolnz* 'Zinn' FU. [Bekezdés] Blei konnte in Ug. Zeit nur als Handelsartikel bekannt gewesen sein, da es keine Bleivorkommen in Osteuropa gibt" (UEW 2: 899).

EWUng: „*ólom*... Wahrsch Erbw, Entspr aber umstritten... 1. Aus der fgr Z; zum Etym vgl: → *ón*. Zwischen diesem und *ólom* ging erst spät und nur in der Hochspr eine Wspaltung vor sich. – 2. Aus der ugr Z – vgl: wog (T) *wōlēm* 'Blei' [ugr **βšlmz* 'ds']. Schwäche der Erklärung ist die spärliche Belegtheit des wog W. Das Blei dürfte in der ugr Z nur als Handelsware bekannt gewesen sein, da in Osteuropa keine Bleilagerstätten sind" (EWUng 2: 1060a).

Vog. T *wōlēm* 'ólom; Blei' (M-WWb 731b; ezt a szót nem találtam meg a K-WWb-ben!). – Az 'ólom' egyéb neve: vog. LM LU *khaim atwěš*, *khaim ātwěš*, P *khāim oātweš* 'ón; ólom; Zinn; Blei' (LM LU P *khaim* 'hím; Männchen') (M-WWb 58a, 71a), vö. még K *mańš ā.* 'ón, олово; Zinn' (*mańš* 'vogul') (M-WWb 58a), K *pěskèn-ātkhwěš*, *pěskèn-oātkhwěš* (*pěskèn* 'puska; Flinte') (M-WWb 58a, 436b). – Vog. N *ātwěš*, LM *ātwěš*, *ātwěš*, *ātwěš*, LU *ātwěš*, P *oātweš*, *atwěš*, K *oātkwěš*, *oātkhwěš*, *ātkhwěš*, T *āitkhuš* 'ólom; Blei' (M-WWb 58a; l. még 25. *ezüst*).

ón

MSzFE: „*ón* 1. 'Zinn', 2. N. 'ólom; Blei'... R. *fejér ón* 'Zinn'; *fekete ón* 'Blei'. L. *ólom*.” ~ Vog. (l. alább külön: M-WWb 383), osztj. (l. alább külön: DEWOS), cser. KB U *βu·lnā* 'Zinn (KB U), Blei (KB); K *βulnō* 'Zinn'; *βüt-β.* 'Blei' (*βüt* 'Wasser'). „Az *ón* magánhangzójának a nyúlását az azonszótagú *l* kiesése okozhatta: óm. **oln^u* > *ón*... [Bekezdés] A m., osztj., cser. 'Zinn, Blei' ~ vog. 'Silber' ~ 'Gold' jelentéviszony azzal magyarázható, hogy az egymáshoz hasonló színű fémek nevei gyakran felcserélődnek (ÁKE 142). Vö. m. *arany* 'Gold' ~ vog. *tāriñ* 'Kupfer' ~ osztj.

lõrhõ ua. (l. *arany* alatt). [Bekezdés] Az eredeti jelentés 'ón; Zinn' és talán 'óloom; Blei' lehetett. Az utóbbi jelentés azért bizonytalan, mivel lehetséges, hogy a finnugorság az ólmot nem ismerte... [Bekezdés] A finnugor alapalak: **wolnɜ*' (MSzFE 3: 503).

Vog. N *āln*, LM LU *āln*, KU *āln* ~ *oālén*, T *ālén* 'ezüst, pénz; Silber, Geld, Münze' (M-WWb 383b); KU *ā̄lən*, KM *ā̄lan*, P *ā̄lan*, VNZ LUT *al̄an*, VS LU *al̄ln*, LO So *ō̄ln* 'Silber, Geld; Kopeke; сеpepo' (K-WWb 50b–51a).

Osztj. V *olnə*, Vj VK *olna*, DN КоР Кг *utən* 'олово; Zinn', DN *χānt-u*. 'Zinn' (DEWOS 80; *χāntə* 'osztják', DEWOS 517), *ūdèn*, *ūdèn* 'ón | Zinn' (ПАТКАНОВ 1902: 184), Vj *nāy-o*. 'id.' (DEWOS 80; *nāyi* 'weiß', DEWOS 990), V *nām̄k-o*. 'Blei' (DEWOS 80; *nām̄k* 'мягкий, weich', DEWOS 1056), DN *rūt-u*. 'id.' (DEWOS 80; *rūt* 'Russe', DEWOS 1288), V *ser-o*. '„крепкий свинец”, олово, Zinn' (DEWOS 80; *serə* 'крепкий, fest, hart, haltbar', DEWOS 1368), ПАТК. *paškàn-ūdèn* 'Blei (Flinte-Zinn)' (*paškàn* 'puska, Flinte', ПАТКАНОВ 1902: 184, 106).

TESz: „Ősi örökség a finnugor korból; vö. vog. T. *ālén*... osztj. V. *olnɜ* 'óloom'... [+ az MSzFE rokon nyelvi adatai, H. L.] A finnugor alapalak **βolnɜ*, jelentése 'ón', esetleg még 'óloom' lehetett. Az egyes nyelvekben jelentkező 'óloom' és 'ezüst' jelentés az illető fémek színének az ónéhoz való hasonlósága révén fejlődhetett ki... – Valószínű, hogy a m. *ón* etimológiailag azonos az *óloom*-mal (l. ott). Az *ón* alak ősmagyar **olnɜ*, ómagyar **oln^u* alakon át keletkezhetett, vagy *ln* > *nn* hasonulás utáni rövidüléssel... A régi nyelvben az ónt gyakran *fehér ón*-nak, az ólmot *fekete ón*-nak nevezték" (TESz 2: 1081b–1082a).

UEW: FU **wolnɜ* 'Zinn' > „Tscher. KB *wulnə*, U B *wulno* 'Zinn (KB U B)', B *wüt wulno* 'Blei' (*wüt* 'Wasser') | ostj. Vj. *olna* 'Blei', V *ser olnə*, DN *χānt utən* 'Zinn' (*ser* 'fest, haltbar, stark', *χānt* 'ostjakisch') | wog... T *ālén*, K *oālén*, N *āln* 'Silber-Geld'... P *olən* 'Silber; silbern'... KM *alən*: a. *ānə* 'hopea astia; silbernes Gefäß', So. *olən* 'деньги, копейка' | ung. *ón* 'Zinn, (dial.) Blei', ?*óloom* 'Blei'. [Bekezdés] Die Dehnung des Vokals in ung. *ón* kann durch den Schwund des folgenden *l* verursacht worden sein: altung. **oln^u* > *ón*. [Bekezdés] Ung. *óloom* kann nur dann hierher gehören, wenn *m* (aus *n* in einer altung. Form *olon*) vor einem mit einem Labialkonsonanten anlautenden Suffix entstanden ist (z. B. *olonból* > (*óloból*)). [Bekezdés] Die Bedeutungs-differenzierung von ung. *óloom* und *ón* kann erst in neuester Zeit erfolgt sein. Die Bedeutungen 'Blei' und 'Zinn' wurden durch die Attribute *fekete* 'schwarz' und *fehér* 'weiß' voneinander getrennt: (altung.) *fekete óloom* ~ *fekete ón* 'Blei', (altung.) *fehér óloom* ~ *fehér ón* 'Zinn'... [Bekezdés] Das Bedeutungsverhältnis tscher., ostj., ung.

'Zinn, Blei' ~ wog. 'Silber' kann dadurch erklärt werden, daß die Namen für Metalle mit ähnlichen Farben oft vertauscht werden, vgl. ostj. *lorńə*, wog. *tárin* 'Kupfer' ~ ung. *arany* 'Gold'" (UEW 2: 581–582); ma. *vas* 'Eisen' ~ finn *vaski* 'Kupfer'.

EWUng: „*ón*... 1... 'Blei'; 2... 'Zinn'... Erbw aus der fgr Z... Wog (T) *álən* 'Silber; Geld'; ostj. (Vj) *olna* 'Blei'... tscher (KB) *wulnə* 'Zinn, Blei' [fgr **βolnə* 'Zinn']. Die Benennung des Zinns und Bleis dürfte etym identisch sein... die sem Spaltung zwischen beiden W ging in der Hochspr erst in jüngster Z vor sich, vgl: → *ólom*. Form *ón* entwickelte sich mit Vokalisierung des *l*..." (EWUng 2: 1062b).

Megjegyzések

Az obi-ugor nyelvekben is tarkabarka összefonódások tapasztalhatók e két fém megnevezésében, ezért az *ólom* és az *ón* etimológiai megfelelőit, valamint egyéb 'ólom' és 'ón' jelentésű szavakat jelzőkkel párosítva igyekeztek szemantikailag pontosan meghatározni.

Osztják

**olna*

ūdən, ūdon 'ón; Zinn' (ПАТКАНОВ 1902: 184): *paškàn-ūdən* 'ólom; Blei' (*paškàn* 'puska; Flinte') (ПАТКАНОВ 1902: 184),

V *näm̄k-olnə* 'Blei' (*näm̄k* 'мягкий; weich') (DEWOS 80),

V *ser-olnə* '„крепкий свинец”, олово; Zinn' (*serə* 'крепкий, fest, hart, haltbar') (DEWOS 80, 1368),

Vj *näy-olna* 'Zinn' (*näyi* 'weiß') (DEWOS 80, 990),

DN *čānt-utən* 'Zinn' (*čāntə* 'osztják') (DEWOS 80),

DN *rüt-utən* 'Zinn' (*rüt* 'Russe') (DEWOS 80).

**лǎрa*

lolpa, lolpi 'Blei' (< *lot-* 'tauen, schmelzen', még vö. *lol* 'geschmolzen, ungefroren, flüssig'; *navi* 'weiss, licht, hell'): *navi-lolpi* '(weisses Blei) Zinn' (AHLQVIST 1880: 98, 108),

totpa, toppa 'ólom, ón; Blei, Zinn' (< *tat-*, *tot-* 'olvad; tauen, schmelzen') (ПАТКАНОВ 1902: 157, 172),

Tj *лǎрə* stb. 'свинец; Blei', Kaz *лǎрi* stb. 'олово; Zinn': *kāntəy лǎрə*, J *kāntəy лǎрə* 'олово; Zinn' (*лǎрə* stb. < Tj *лǎ-* ~ *лǎла-*, Kaz *лǎла-* 'таять; tauen, schmelzen'; *kāntəy* 'Ostjake; ханты') (DEWOS 518, 716, 756, 978).

Más fémnév is specializálódott jelentésre tehetett szert jelzős szerkezetben:

**wǎy*

navi-voχ 'weisses Metall' (*navi* 'weiss, licht, hell', *voχ* 'Metall, Kopeke, Geld') (AHLQVIST 1880: 108), Vj *näyi wǎy* 'Silber; серебро' (*näyi* 'weiß') (DEWOS 991, 1568),

Trj *kǎntəy-wǎy*, J *kǎntəy-wǎy* 'Kupfer' (*kǎntəy* 'Ostjake; ханты', *wǎy* 'Metall, Eisen; металл, железо') (DEWOS 518, 1568).

Vogul**ātkəš*

atveš, atviš, atvos, ātkues 'Blei' (AHLQVIST 1891: 3b), K *oātkwēs*, P *oātwēš, atwēš* (M-WWb 58a), KM *oā ʔkβs*, P *a ʔβš* (K-WWb 131b),

qaim-atveš 'Zinn' (*qaim* 'Männchen') (AHLQVIST 1891: 18b), LM LU *khaim atwēš*, P *khāim oātwēš* 'ón; ólom; Zinn; Blei' (*khaim* stb. 'hím; Männchen') (M-WWb 58a, 71a), P *kəjma ʔwš*, VN *kəimāt ʔš*, VS *kəimà ʔwš*, LU *kəima ʔwš* 'Zinn' (*kəim* stb. 'Männchen') (K-WWb 272b), az *-a ʔwš* stb. az *a ʔβš* 'Blei' stb.-ból (K-WWb 131b) csonkult,

māńš-ātwiš, moańš-ātkues (*māńš, moańš* 'wogulisch') 'Zinn, ?Blei' (AHLQVIST 1891: 28a), K *mańš ātkhwēs* 'ón, олово; Zinn' (*mańš* 'vogul') (M-WWb 58a, 300ab), KM *möāńšöät ʔš*, KO *möāńšöät ʔβš* 'Zinn' (*möāńš* stb. 'wogulisch') (K-WWb 474b),

pesken-ātkues 'Zinn, ?Blei' (*pesken* 'Flinte') (AHLQVIST 1891: 41b), K *pěskén-ātkhwēs, pěskén-oātkhwēs* 'ólom; Blei' (*pěskén* 'puska; Flinte') (M-WWb 58a, 436b), KU *pəskənə ʔkβs* 'Blei' (*pəskən* 'Flinte') (K-WWb 648b).

Úgy értem, hogy RÓNA-TAS komolyan kételkedik *ólom* szavunk ösiségében és az *ón*-nal való etimológiai kapcsolatában: „*ólom* 'lead' < PUgr *wšlmə* 'Blei'. The connection with *ón* 'tin' is unclear; VogT *wōlēm* 'Blei' is isolated, see RÉDEI (1986–1991/2: 899)” (RTA 2011b: 1321). Az eddig felsorakoztatott adatok engem részben más állásfoglalásra készítenek:

Igaz, hogy a ma. *ólom*-nak hangtanilag pontosan megfelelő rokonjelöltje csak egy van, a MUNKÁCSI gyűjtéséből származó vog. T *wōlēm*, amely csak ebből az egy nyelvjárásból van adatolva, ráadásul KANNISTO publikált gazdag gyűjteményében nem is található meg. Ez utóbbit illetően azonban van némi kétségem, TOIVONEN (1952: 17, 1953: 14) ugyanis utalt a magyar *ólom* szó és vogul megfelelője közti kapcsolatra, közölte is a vogul szót, de a közlésmód egyértelműen a KANNISTO-féle transzkripciót tükrözi: *βōlām* és *βōlām*. Lehet, hogy KANNISTO szótári anyagának publikálásra való előkészítése során elsikkadt e szó? A magyar és a vogul szó ezen zavaró körülmény ellenére minden kétséget kizáróan összetartozik ugor kori örökségként, és teljesen feleslegesnek látom, hogy az *ólom* és az *ón* közvetlen etimológiai kapcsolatba állíttassék. Hangalaki hasonlóságuk

és denotátumuk, denotátumaik hasonlósága idézhette elő, hogy egymás al-
teregőjaként jelentkezhettek a magyarban és – mutatis mutandis – az obi-
ugorban is.

Mordvin 'óloom' és 'ón'

Az óloom és az ón megnevezésére a mordvinban is használatos jelzős szer-
kezet: E *valdo kive* 'Zinn' (MdWb 2: 788a), vö. *валдо* 'свет; светлый, яр-
кий' (ÉRSI 101b), a mordvin *kive* 'kő' (~ finn *kivi*, ma. *kő*) önállóan is
'Zinn, Blei' jelentésű is (MdWb 2: 788a); ehhez vö. (MÜLLER) *ráusche-
kiwe*, *payue-kuve*, (FISCHER) *ráusche-kiwe* 'свинец' (MATICSÁK 2016:
93), vö. *ravužo*, *raužo*, *ravžo* 'schwarz, dunkel, braun' (MdWb 3:
1887b).¹¹³

Még vö. **25. ezüst**.

41. *ravasz* 'fox; cunning'

MSzFE: *ravasz*, *róka* ~ zürj. V *ruć* 'Fuchs', votj. M *žiči* 'id.', cser. KB
rə•bež 'id.', mord. *íivés* 'id.', finn *repo* 'id.', észt *rebane*, *rebu* 'id.', lapp
Wfs *ri'ep'ie*, S *rêPis*, *rêP'šē* 'id.' (MSzFE 3: 524–525). Az alapalak: FU
**repä(-ész)*, de alapjelentést nem közöl (MSzFE 3: 525). A lapp N *riebân*
stb. szót BERGLAND (1963: 151) nyomán (kései) ősfinn **repäinen* vagy
**repainen* átvételének tartja szótárunk. „A skandináv szó... (ónorv. *refr*,
svéd *räv* stb.) egy olyan ősfinn alakból való, amelynek mai folytatója **re-
väs* (**repä(h)än*) volna (BERGLAND 1963: 153). [Bekezdes] Többen... le-
hetségesnek tartják, hogy e szó a finnugor alapnyelvbe árja, ill. előárja jö-
vevénysszóként került be (vö. av. *roapiš* 'Fuchs, Schakal'... oszét *ruwas*,
rūwas 'Fuchs' stb.)” (MSzFE 3: 525).

TESz: *ravasz* „A szótó **rēβz* > **roβz* > **raβz* fejlődésének befejező fá-
zisára a *róka* eredeti töve is utal”, hogy ti. a *ravasz* első szótagi magán-
hangzója, az *a* szabálytalan (TESz 3: 350ab) ≈ MSzFE 3: 525; *róka* (TESz
3: 431a) ≈ MSzFE 3: 525.

UEW: FU **repä* (~ **repä-ész*) 'Fuchs' > finn, észt, ?lapp, mord., cser.,
votj., zürj., ma. (UEW 1: 423–424); a szócsaládot kérdőjeles indogermán
jövevénynek tartja. Egyébként hasonló az állásfoglalás, mint az MSzFE-
ben, a TESz-ben és az EWUng-ban.

E finnugor szavakról és esetleges iráni forrásaikról így vélekedetek a
kompetens kutatók: „Die Ähnlichkeit der fii. und iran. Wortfamilien ist
kaum zufällig; besonders im Ung. ist eine deutliche miran. Einwirkung zu
erkennen” (JOKI 1973: 309), bár ez utóbbi nyilván csak a *ravasz*-ra vonat-

¹¹³ MATICSÁK SÁNDOR kollégám levélben hívta fel figyelmemet ezen mordvin adatokra; ez-
úton is köszönöm szívességet.

kozhatik, a *róka* alakra aligha. „Die Ähnlichkeit der FU und arischen Wörter ist kaum zufällig” (RÉDEI 1986a: 46).

EWUng: *ravasz*. „Erbw aus der fgr Z... [fgr **repä(-éz)* 'ds' ?< frühurar...] Es ist evtl ein uraltes Wanderw; in der fgr Grundspr könnte sowohl eine suffixlose als auch eine Form mit BSf *-éz* existiert haben” (EWUng 2: 1236a). – *Róka*. „Abl aus einem Stamm fgr Urspr... Zum Stamm vgl: → *ravasz*. End: DimBSf *-ka*” (EWUng 2: 1275b).

SSA: *repo*. A magyar *ravasz* és *róka* kérdőjellel van fölvéve, a többi rokon nyelvi megfelelő úgy szerepel, mint az MSzFE-ben. Az árja eredet két kérdőjeles minősítést kapott (SSA 3: 65b–66a).

Az EES (421b–422a) az SSA-val azonosan ítéli meg a szócsaládot.

BERECZKI: „Das UEW merkt an, dass das Wort in der Grundsprache ein indoeuropäisches Lehnwort war (das SSA nimmt mit zwei Fragezeichen die Entlehnung einer arischen Form **reupōšo-* an). Das **ć* des Suffixes wurde sicherlich schon in der finnisch-wolgaischen Periode zu **š* (vgl. mord. E *rivesš*), aus dem sich im Tscheremissischen in intervokalischer Position regelmäßig *ž* entwickelt hat und das so formal mit der Fortsetzung des Suffixes FP **s* zusammenfiel” (EWbTsch 215).

SAMMALLAHTI (1988: 553) a magyar szó nélkül közli a szócsaládot, ami képtelenség, hiszen a mordvin, a cseremis, a votják és a zürjén szónak a magyarral való összetartozása kétségtelen, ezt csak figyelmetlenséggel magyarázhatom.

RÓNA-TAS: „*ravasz* 'fox (arch.), cunning' (the vocalism is irregular, the *-s* is a suffix) < OH *ruoz*, *ruvoz* < AH **ruwoz*, see § 8.9 [= 1335]” (RTA 2011b: 1321). „*ravasz* 'cunning, fox' < AH **rowasə* ← Al *rowasa*... see § 8.7. [= 1321]” (RTA 2011b: 1335). „H *róka* 'fox', see *ravasz*” (RTA 2011b: 1287), itt a *róka* FU eredetűnek van minősítve. A *ravasz* a problematikus finnugor vagy ugor kori és az alán vagy egyéb közép-iráni szavak közt szerepel, míg a *róka* a finnugor eredetűek közt, de mindegyiknél – kivéve az 1335. oldalon – utal a másakra, ebből azonban nem derül ki számomra, expressis verbis összetartozónak tekinti-e őket, vagy nem.

Megjegyzések

Az általam idézett legtöbb forrás lehetségesnek tartja a szócsalád indogermán/árja/iráni/alán/középiráni eredetét. Némelyek arra is gondoltak, hogy régi vándorszó lenne a *ravasz* és a *róka* eredetije, JOKI szerint azonban erről szó sincs: „Es handelt sich um kein eigentliches »Wanderwort«, sondern um einen »euphemistischen« Tiernamen von sehr affektiver Natur, wobei auch Volksetymologie und uralte kulturelle und sprachliche Kontakte eine wichtige Rolle gespielt haben” (JOKI 1973: 308–309).

A *ravasz* és a *róka* testvérszavakat bizonyosan a finnugor alapnyelvből örököltük, amelyek előzménye az indogermán nyelvcsalád valamelyik régi keleti ágából származhat.

42. *segg* 'bottom'

MSzFE: E magyar szónak a vogulban és a cseremiszenben van biztos rokonsága (MSzFE 3: 549–550): vog. N *sāṅkw*₁, *sāṅk*, LM *sāṅk*, *sāṅkw*, *saṅk*, *saṅkw*, LU *sāṅkw*, P *soāṅkw*, K *sāṅkhw*, T *soṅχ* 'ágyék | Lende' (M-WWb 527b), TJ *sōṅu*,¹¹⁴ *seṅu*, TČ *seṅ*, KU *sāṅkβ*, KM *sḡāṅukβ*, KO *sōāṅukβ*, P *soāṅk*, VN VS *sāṅk*, LU *saṅukβ*, LO *sāṅukβā*, So *sāṅukβā* 'Flanken, Weichen' (K-WWb 766b), cser. KB *šə-ṅgān* 'rückwärts', U *šenge-l*, M *šeṅGel* 'das Hintere, Hinter-, hinten befindlich' (MSzFE 3: 549). „A m. -gg- intervokális helyzetben (*segges*, *segget* stb.) való geminálódás eredménye. [Bekezdés] A m. *segg* *s* hangja ősmagyar kori *s* ~ *sz* (< fgr. **s*-) váltakozással magyarázható... Az eredeti jelentés 'ülep; der Hintere, Arsch' lehetett. [Bekezdés] A finnugor alapalak: **šāṅk3*” (MSzFE 3: 550).

A TESz (3: 508b) olyan értelmű szócikket tartalmaz, mint az MSzFE, ill. az ősmagyar kori *s* ~ *sz* váltakozást példákkal is szemlélteti: „*sövény* : *sző* (MSzFE 3: 582b–583a, 792b–793a), *sömör* : *szem* stb.” (TESz 3: 508; még vö. *sömör*: TESz 3: 579b), *szőr* ~ *sörény* (< Ug **šāγ3-r3* vagy **šākr3* 'Haar', vö. UEW 2: 886); még vö. **27. gyalog**, **Megjegyzések**, **47. szül**, **Megjegyzések**. Ez a magyar–vogul hangmegfelelés ugor kori fonémahasadással is magyarázható, l. **51. Az alapnyelvi szibilánsok képviselőiről**.

Az UEW (1: 472) állásfoglalása lényegében megegyezik az MSzFE, a TESz és az EWUng (2: 1314b) nézetével. Az UEW-ben közölt alapalak és -jelentés: FU **šāṅk3* 'der Hintere, Arsch'.

BERECZKI (EWbTsch 225) szerint a cseremiszenben másodlagos lehet a testrésznév, és az alapnyelvben is ez lehetett a helyzet, ezért szerinte inkább 'das Hintere, Hinter-, sich hinter befindlich' lehetett az alapnyelvi jelentés. Nem biztos, hogy igaza van, a 'hátsó, vmi mögötti' ugyanis szolgálhat eme testrész eufemisztikus megnevezésének alapjául, vö. pl. ma. *vki hátsófele*, finn *takapuoli* 'id.' (*taka-* 'hátsó, hátulsó, utó-, mögötti', *puoli* 'fél, vmi fele stb.'), tehát az 'Arsch' is akár finnugor alapnyelvi szó is lehet.

RÓNA-TAS a következő megfontolásból minősítette szavunkat problematikusán finnugor eredetűnek: „*segg* 'bottom' < AH **šeg* < **seṅgə* < PUgr **šeṅkě* (> PVog **sāṅk*) < **šeṅk3*. The initial consonant is irregular;

¹¹⁴ E szó fonematikusan így írandó: *sūṅ* (vö. KANNISTO 1919: XII, HONTI 1975: 12), ahol az *ū* az *ä* ritka kombinatorikus variánsa az *η* szomszédságában.

perhaps *šegg* < **šeg*. The final long -gg- may be secondary” (RTA 2011b: 1321). Még vö. **51. Az alapnyelvi szibilánsok képviselőitől.**

Megjegyzés

Etimológiai szótáraink kielégítő módon magyarázzák meg a magyar szókezdő *s*- képviselőt. A szózáró -gg valóban másodlagos, lehet intervokális helyzetben bekövetkezett nyúlás eredménye, amint ez az igenévi eredetű „*t ~ tt*” mai múltidőjellel (A. JÁSZÓ 1991: 332–33) és a középfok „*b ~ bb*” jelével (KOROMPAY 1991: 282, 1992: 350–351) is történt. Talán a *segg* szó affektív jellegének is volt szerepe e szórványosnak tekinthető nyúlásban. Az én ismereteim szerint semmi okunk sincs kételkedni *segg* szavunk ősi, finnugor kori voltában.

43. *segít* 'to help'

MSzFE: „Egyeztethető a következő szóval: mord. E. *tšangod'ems* 'helfen'... A magánhangzó-megfelelés szabálytalan. A mord. *a* fgr. **ä*-ből keletkezhetett. A fgr. **ä* > mord. *a* megfelelésre vö. m. *két*, *kettő* 'zwei' ~ mord. E. *kavto*, *kafto*, M. *kaftä*... ; finn *kärpänen* 'Fliege' ~ mord. E. *karvo*... A finnugor alapalak: **čänk3-*” (MSzFE 3: 550).

TESz: *segéd*, *segít* (TESz 3: 507b–508b): „a *seg-* valószínűleg ősi örökség a finnugor korból; vö. md. *tšangod'ems* 'segít'” (TESz 3: 508b). A „magyar ~ mordvin” magánhangzó-megfelelésre a *két* és a *tél* szót említi. Az alapalak: **čänk3-* (TESz 3: 508b).

EWUng: *segéd*. „... wahrsch Erbw aus der fgr Z, mit Bildung im Ung... Zum Stamm vgl: mord (E) *čangod'e-* 'helfen' [fgr **čänk3-* 'ds']... Die Unsicherheit der Erklärung liegt darin, daß es für die ung W nur in einer einzigen entfernten verwandten Spr Entspr gibt” (EWUng 2: 1314ab); a magánhangzóról azonban nem szól.

UEW: FU **čänk3-* 'helfen' > ?magyar ~ ?mordvin. A magánhangzóviszony igazolására ugyanazokat a párhuzamokat idézi, mint az MSzFE (UEW 1: 56).

RÓNA-TAS: „*segít* 'to help' < PFUgr **čänk3-*. The vowel correspondences with the solitary, isolated EMord word is irregular and thus hardly acceptable (see RÉDEI 1986–1991/1: 56” (RTA 2011b: 1321).

Megjegyzés

Kétségtelen, hogy a magyar és a mordvin távoli rokon nyelvek, ráadásul ez a szó csak az egyik fő dialektusban, az erzában van meg, de a hangtani probléma nem olyan súlyos, mint azt a szótárak és RÓNA-TAS sejtetik. A nagy mordvin szótárban ezen erza igének az alapszava megvan mind veláris, mind palatális magánhangzós formában: *čango*, *čängä*, *čängä* 'польза;

Hilfe, Nutzen' (MdWb 1: 208), tehát csak az a tény gyengítheti az egyeztetés bizonyosságát, hogy távoli rokonok a szót megőrzött nyelvek. Így persze feleslegesek az MSzFE és a TESz által a finnugor alapnyelvi *ä > mordvin *a* hangváltozásra említett analógiák is, arról nem is beszélve, hogy ezek közül a ma. *két*, *kettő* ~ mord. *kavto* stb. (~ finn *kaksi*) 'id.', a ma. *tél* ~ finn *talvi* 'id.' megfelelésekben a veláris hangrendű számnév paradigmátikus asszimilációnak köszönheti mélyhangúságát (l. HONTI 1993a: 84–87), a finn *talvi* (és több társa) finnségi morfológiai események következtében szenvedte el a hangrendi átcsapást (l. HONTI 2002: 240–244).

44. *sír* 'tomb'

MSzFE: „Talán egyeztethető a következő szóval:” cser. J *šǐr-γer*... 'Grab, Friedhof' (MSzFE 3: 553).

TESz: „Bizonytalan eredetű. Talán ősi örökség a finnugor korból... Török és alán származtatása téves” (TESz 3: 547a).

UEW: „*čiy3-r3*, *čiy3-r3* (**čik3-r3*, **čik3-r3*) 'Grab' FU [Bekezdés] ?Tscher... J *šǐyer*, U M *šǐyar*, B *šǐyār* 'Grab (U M B), Friedhof (J)' | ?ung. *sír*...' [Bekezdés] Die Zusammenstellung ist sowohl wegen der entfernten Verwandtschaft, als auch deshalb unsicher, weil tscher. *š* auch auf FU **ś* zurückgehen kann” (UEW 1: 59).

Az EWUng is pontosan ugyanazt az egyeztetést tartalmazza, amelyet az eddig idézett etimológiai szótárak, kétségeit pedig így fogalmazta meg: „Die Erklärung ist unsicher, da es nur in einer einzigen verwandten Spr Entspr gibt und selbst bei diesen wgesch und phon Schwierigkeiten vorliegen” (EWUng 2: 1332b).

RÓNA-TAS is hangsúlyozza a két szó rokonításával kapcsolatos problémákat, de – úgy tűnik, hogy – kevésbé elutasító, mint BEREZKI (l. alább). „*sír* 'tomb', see § 8.1.2. [= 1234]” (RTA 2011b: 1321). „*sír* [šǐr] 'tomb' | ... The word is only present among the U lgs in Cher and H. On Cher *šǐyār* 'Grab, Friedhof' < PCher **šǐyār*, see BEREZKI (1992: 72). The reconstructed forms are: PUgr **čiyirə* (not in POUgr) < PFUgr **čiy3-r3*, **čiy3-r3*, **čik3-r3*, **čik3-r3*. A comparison of the Cher and H words is uncertain because of phonological problems with the initial and the vocalism (see RÉDEI 1986–1991/1: 59). Both the Cher and H data may go back to a third source... The Tat and the Cher words are hardly independent and must be linked somehow, but the relationship is not clear. Even less clear is the origin of the H word... though we cannot exclude a relationship between them. The original meaning may have been 'pit, hole'” (RTA 2011b: 1234).

Az UEW-ben előadott kétségeket BERECZKI még megtoldotta néhányval: „Die regelmäßige Fortsetzung von inlautendem **ɣ* oder **k* in vorder-vokalischer Umgebung wäre im Tscheremissischen *j*... Das Suffix U **rV* geht in mehreren opaken Formen bis auf die vorurtscheremissische Zeit zurück, aber in diesen Fällen ist der Bindevokal reduziert... Das Suffix *-er* (seltener in Variante *-ar*) zur Bildung von Kollektiva entstand erst ganz am Ende der urtscheremissischen Zeit oder danach... [Bekezdés] In der vorliegenden Etymologie gibt es so viele fragliche Elemente, das es besser wäre, sie aufzugeben” (EWbTsch 263).

Megjegyzés

A cseremisiz nyelvet és történetét kitűnően ismerő BERECZKI véleménye perdöntő, érveinek súlya indokolja, hogy töröljük e „cseremisiz ~ magyar” szópárt a finnugor alapnyelvi etimológiák jegyzékéből!

45. *szekér* 'cart'

MSzFE: „Talán egyeztethető a következő szókkal: osztj... V. *līkər* 'Schlitten; Narte', Vj. *īkər* 'Zugschlitten, Schlitten; Narte', VK *īkər* 'Schlitten; Narte'... [Bekezdés] A magyar és az osztják szó egyeztetésének egyetlen hangtani nehézsége a szókezdő mássalhangzó-megfelelésben mutatkozó eltérés. A magyar szókezdő *sz-* eredetibb **ś-*-re, az osztják pedig **s-*-re vall. A két szó összetartozása csak akkor lehetséges, ha eredeti *s-*-ből indulunk ki. Ebben az esetben a magyarban a rákövetkező palatális magánhangzó (*ä*) hatására **s-* > **ś-* > *sz-* változást kellene feltenni. [Bekezdés] A magyar és az osztják szó ugor kori iráni jövevényszó lehet... Lehetséges, hogy a magyar szó *ś-*, az osztják szó pedig *s-* kezdetű iráni ugor kori előzményre megy vissza” (MSzFE 3: 576–577).

TESz: „Bizonytalan eredetű. Talán honfoglalás előtti iráni jövevényszó... Az ugorba az indo-szkiták egy iráni ágának közvetítésével jutott. A magyar szóval valószínűleg összefügg az osztj... Ez külön átvétel lehet az iráriból. Az a felfogás, amely szerint a kölcsönzés már az ugor együttélés korában megtörtént, s a magyar és osztják szókezdő mássalhangzó közti különbség eltérő hangfejlődés, illetőleg hanghelyettesítés eredménye, kevésbé valószínű” (TESz 3: 702a).

UEW: Ug **sākərɜ* 'irgendein Fahrzeug' > ??osztják ~ ??magyar. „Die beiden Wörter gehören nur dann zusammen, wenn im Ung. unter dem Einfluß des palatalen Vokals **s* > **ś* > *sz* wurde. [Bekezdés] Möglicherweise sind das ostj. und das ung. Wort selbständige Entlehnungen aus unterschiedlichen iran. Sprachen. Diese Erklärung ist aber sehr unsicher” (UEW 2: 886).

EWUng: „Umstr Urspr... 1. Lehnw aus einer iran Spr vor der Landnahme... Die Herleitung hat die Schwierigkeit, daß aus den iran Spr keine palat Form nachzuweisen ist – 2. Erbw aus der ugr Z; vgl. ostj (V) *likar*, (Vj) *ikar*, (VK) *jikar*: 'Schlitten... Art Schi [ugr **säkər* 'irgendein Fahrzeug < iran]. Die Richtigkeit der Erklärung setzt voraus, daß im Ung im Anl eine Lautsubst od eine Lautentwicklung ugr **s* > **ś* > ung *sz* unter der Einwirkung des ugr palat **ä* stattfand” (EWUng 2: 1407b–1408a).

A magyar és az osztyák szó összetartozását illetően sok volt a bizonytalankodás (pl. GULYA 1965: 285, 1967: 38). Az ugor mássalhangzó-történet azonban egyértelműen azt mutatja, hogy ennek az egyeztetésnek nincsen létalapja. Az ugorban bekövetkezett **s* × **ś* > **s* **θ* (> osztj. **Λ* ~ ma. \emptyset), **ś* > **s* > osztj. *s* ~ ma. *sz* változások után természetesen lehetetlen ilyen hangtörténeti magyarázat: „a magyarban a rákövetkező palatális magánhangzó (*ä*) hatására **s*- > **ś*- > *sz*- változást kellene feltenni” (MSzFE 3: 577; hasonló módon: UEW 2: 886, EWUng 2: 1407b–1408a), ti. az iráni forrásszóra **s*-t kell rekonstruálni, de az U/FU **s*-nek az ősmagyarban már \emptyset folytatója volt, és a \emptyset aligha változhatott volna **s* (= *sz*) hanggá! Sokáig a ma. *fészek sz*-ét is ekképpen igyekeztek magyarázni, de ennek van racionális magyarázata (l. 7. *izzik* alatt).

KORENCHY szerint: „Am wahrscheinlichsten scheint... die Auffassung, wonach die ungarische und die ostjakische Sprache das Wort entweder in verschiedenen Perioden oder zwar zur selben Zeit aber aus anderen sprachlichen Quellen übernommen haben...” (KORENCHY 1972: 73).

MAYRHOFFER „analysiert die wichtigsten Erklärungsversuche und hält ein verlorenes iran. Gegenstück durch ung. *szekér* für nicht erwiesen.¹¹⁵ Die ugr. Sippe scheint jedoch ohne Annahme einer alten iran. Urquelle (**säkər*-) völlig problematisch. Der vordere Vokalismus in den ugr. Sprachen deutet auf eine iran. Sprachform, die dem Aoss. geähnelt hat” (JOKI 1973: 317)

RÓNA-TAS: „*szekér* 'cart' < PUgr **säkər*. The Osty (V *likar*, Vj *ikar*, VK *jikar* 'Schlitten, Narte') and the H words may be independent borrowing fr an unknown Ir source” (RTA 2011b: 1321–1322).

Megjegyzés

KORENCHYnek, a TESz-nek és RÓNA-TASnak tehát igaza van: a magyar és az osztyák szó külön nyelvi átvételek! Ez egyébként nagyon emlékeztet a „magyar *pap* ~ finn *pappi*” viszonyára: rokon nyelvi forrásokból való átvé-

¹¹⁵ MAYRHOFFER 1976: 285, még vö. MAYRHOFFER 1996: 602.

tel mindkettő, de az átvévő nyelvek hangtörténete az átvétel idején már külön utakon járt.

46. *szén* 'coal'

MSzFE: „Vitatott eredetű. [Bekezdés] 1. Egyeztethető... vog... TJ *šīnī*... 'Baumschwamm' | osztj... Vj. *sānəχ* | votj... Sz. *senki*, G. *šeňki*... 'tapló, spongya; Zunder, Schwamm' | cser... KH. *šin*... 'Baumschwamm; Zunder' | finn *sieni* 'Pilz, Schwamm'; észt *seen*... ua. | lapp N. *čadna*... 'tinder-fungus on birchtrees'... Az eredeti jelentés... 'Zunder, Baumschwamm' lehetett. A finnugor alapalak: **ššne* [Bekezdés] 2. Talán egyeztethető a következő szóval: lapp N *čidná* 'charcoal'... [Bekezdés] A fgr. kor embere már ismerhette a (fa)szenet. Az egyeztetés gyengéje a távoli megfelelő és a lapp szó gyér adatoltsága” (MSzFE 3: 580–581).

A TESz (3: 720ab) és az EWUng (2: 1416ab) ezzel megegyező felfogást közöl.

Az UEW is ezekével azonos nézetet tartalmaz, szintén két egyeztetést említ. (1) FU **šine* 'Holzkohle' > ma. *szén* (UEW 1: 480), az MSzFE második egyeztetésében látható magányos lapp adat szerepel itt, mind a magyar, mind a lapp kérdőjellel vétetett föl, a kétségek ugyanazok, mint az előző, magyar etimológiai szótárakban. (2) Az UEW szerint *szén* szavunk alternative egy másik etimológiának is része lehet: FU **ššne* 'Zunder, Baumschwamm' > finn *sieni* stb., a magyar kivételével az itt közölt rokon nyelvi adatok a szócsalád biztos tagjaiként említetnek. A *szén* szó idetartozását azért tartja kérdésesnek, mert a FU **šine* 'Holzkohle' szócsaládnak is tagja lehetne (UEW 1: 494–495).

A SKES (4: 1008b) említetlenül hagyta a *szén* szót a *sieni* szócikkében.

SAMMALLAHTI (1988: 548) véleményére is hivatkozik az SSA, amely a FU **še/änä* 'fungus' alatt nem közli a magyar szót, e szavunk a FU **šīini* 'charcoal' (SAMMALLAHTI 1988: 549) alatt szerepel (l. még SAMMALLAHTI 1988: 514).

Az SSA (3: 173a) is felsorolja a finn szó fentebb említett észt, lapp (*čadna*), cseremisiz, votják, vogul és osztják megfelelőit, de a ma. *szén* nincs megemlítve.

Az EES (464) ugyancsak nem közli a magyar szót a megfelelőlek sorában.

RÓNA-TAS: „*szén* 'coal' > PFUgr **šine* 'Holzkohle', which is only extant in Saami. In the case of the other PFUgr etymology < PFUgr **ššne* 'Zunder, Baumschwamm; tinder'. The PFUgr origin is semantically doubtful, the H word carried the initial meaning 'gloving embers, fire'” (RTA 2011b: 1322).

POMOZI, úgy tűnik, alaposan körüljárta a gomba és a faszén szemantikai és esetleges funkcionális kapcsolatait. Következtetése így szól: „semmiképpen sem indokolható... a magyar *szén* felvétele a *šēne* etimológiai sorába, így »szénkérdésben« a SKES és az SSA *sieni* szócikkeivel értek egyet” (POMOZI 2004: 316), én pedig vele (is). Ezzel lényegében egybeeseng RÓNA-TAS véleménye is. POMOZI arról azonban nem szól, szerinte vajon a *szén* és a lapp *čidnâ* összetartozhat-e (még vö. NYÍRI 1981).

Megjegyzés

Következésképpen *szén* szavunknak csak egy távoli megfelelője van, a lapp N *čidnâ*. Ennek értelmében a „ma. *szén* ~ finn *sieni* stb.” egyeztetés szerintem is törlendő a finnugor eredetű szócsaládok közül.

47. *szül* 'to bear, to give birth'

MSzFE: „Egyeztethető a következő vogul szóval: vog... É. *sēli* 'keres; erwerben'. [Bekezdés] Az ugor alapalak: **silə* (< korai ugor **šilə*)” (MSzFE 3: 604–605).

TESz: „Valószínűleg ősi örökség az ugor korból; vö. vog. É. *sēli* 'keres, szerez, vásárol'... Más ugor egyeztetése, valamint török származtatása téves” (TESz 3: 812a).

Az UEW (2: 888) biztos ugor kori etimológiai szócsalád tagjaiként kapcsolja össze a magyar és a vogul szót az Ug **sil-* 'erwerben, verschaffen' alatt.

EWUng: „Wahrsch Erbw aus der ugr Z” (EWUng 2: 1464b).

A nagy vogul szótárakban ilyen formában található a magyar igével egyeztetett adatok: N *sēli*, LM *šēli* 'szerez | erwerben' (M-WWb 540b), KM *sēl-*, LO So *sēl-* 'beschaffen, erwerben' (K-WWb 737a), továbbá vö. Sy Ob *sēli* 'anschaffen, besorgen, (Geld) verdienen' (KÁLMÁN 1976: 297). Nekem úgy tűnik, hogy MUNKÁCSI szótárában két, KANNISTÓÉban pedig három szócikkre van bontva az idetartozó adatsor, szerintem ugyanis (1) a KU *šēl-*, KM *sēl-*, So *sēl-* 'töten, erbeuten' (vö. KU *sōs šēlsəm* 'ich tötete einen Elch', So *ḡānyūi sēlš^m* 'id.'; K-WWb 737a) összetartozik az imént felsoroltakkal, szemantikailag is ideillik, ti. a 'valamit megfog, megöl (pl. zsákmányt)' akció eredménye a 'szerez, megszerez', ehhez még vö. LM *šēlḡhati* 'szereztetik | erworben werden' (M-WWb 540b); (2) ez pedig nyilvánvalóan összefügg a 'megragad, elfog' fogalmával: K *sēli₂* 'megtámad (medve) | angreifen (Bär)', *sēlikhati* '(verekedni, bírkózni) kezd | (zu raufen, ringen) anfangen' (M-WWb 540b), KM *sēl-₂* 'ergreifen', *ḡānsēl-* 'festhalten, (ein)fangen', KM *s^ēel^ḡka^t-*, KO *se^lḡka^t-* 'einander packen (KM); angreifen (KO)' (K-WWb 737a). Úgy vélem, az ősvog. **šil-* ige

alapjelentése a 'megragad' volt, majd 'megszerez' és 'összekapaszkodik, birkózik' lett a jelentésváltozás eredménye.

RÓNA-TAS: „*szül* 'to bear, to give birth' < PUgr **silā* > Vog KM *sēl*- 'beschaffen', N *sēl*- 'suchen, erwerben, kaufen'. The comparison with Vog *sēl*- 'erwerben, suchen, kaufen, etc.' (RÉDEI 1986–1991/2: 888) is scarcely acceptable semantically. The Eng *get* – *beget*: cited is an erroneous parallel. The Eng word *beget* carries the meaning 'to procreate or generate (offspring), esp. of a male parent, to cause to produce as an effect'. Words cited by RÉDEI (1974: 364–365) with the semantic change 'to bring' > 'to bring a child' > 'to give birth' are valid examples, but while the female 'brings', the male 'makes or obtains' a child. The semantic field of the Vog words is 'to obtain' > 'to search, to buy'. This is also the case with Eng *get* and *beget*, i. e. to get or make, obtain a child. On the other hand, RÉDEI is right to reject Vog **sül*- 'zur Welt bringen, sich vermehren' as a parallel to H *szül*- because of the back vocalism" (RTA 2011b: 1322–1323). Tehát a bizonytalan finnugor és ugor etimológiák közt említi.

Megjegyzések

RÓNA-TAS racionális érveléssel utasítja el azt, hogy az angol *get* ~ *beget* hiteles szemantikai párhuzam lenne, a vogul szó 'to obtain' > 'to search, to buy'¹¹⁶ jelentésváltozása azonban semmiképpen sem gyengítheti az egyeztetést, továbbá az UEW (2: 888) idézte latin *parō* 'bereite; verschaffe mir, erwerbe, kaufe' ~ *pario* 'bringe hervor, erzeuge, gebäre' kifogástalan szemantikai párhuzam, valamint a vogulban egy másik ige is egyértelműen mutat 'talál' > 'szül' jelentésváltozást: T *khānt*-, *khant*- 'észrevesz, néz, lát, szül | finden, bemerken, schauen, gebären' (M-WWb 104b–105a), TJ *ḱant*-, TČ *ḱānt*-, KU *ḱont*-, KM *ḱont*- 'finden, treffen, sehen, bemerken; gebären' (K-WWb 322). Aligha lehet kifogásolni a 'szerez' ~ 'szül' jelentésvizonyt, a „ma. *szül* ~ vog. *sēli*, *šēl*” etimológia hangtanilag is kifogástalan, az „(U/FU **ś* >) Ug **s* > > vog. *š* ~ *s* (~ *ś*)” kettős képviselő nem ritka, az *ś* viszont szórványos és szabálytalan (l. CSÚCS ET AL. 1991: 120, 150; még vö. HONTI 1999: 44–46). E kettősséget (hármasságot) az alábbi hat vogul szóval dokumentálom.

(1) FU **šar3*- 'trocknen, trocken werden' (UEW 1: 466) > vog. LM *šur*, K *sūr* 'száraz, puha (fa) | trocken, weich (Holz)', N *sūri*₁, LM *šurri* 'szárad | trocken', N *sūrēm*, *sūrem*, LM *šurrēm* 'száraz, kemény | trocken, hart' (M-WWb 579b), KU KM *sūrə*, KO *sūrə*, P *sūrā*, So *sūrā* 'trocken; knochenlos, astrein; weich (Holz, Fleisch); fettlos', So *sūr*-: *tuβs*. 'trocken

¹¹⁶ Vö. vog. N *sēli* 'keres, szerez, vásárol' (VNGy 2: 108, 473, 697b, VNGy 2/2: 267, 404b).

werden, trocknen', LO *sur^m*, So *sur^m* 'trocken, hart' (K-WWb 785a) ~ ma. *szárad, száraz*,

(2) FU **śata* (UEW 1: 467) 'hundert' > vog. TJ *šēt*, KU *šāt*, P *šēt*, So *sāt* ~ ma. *száz*,

(3) Ug **šāy3-r3* vagy **šākr3* 'Haar' (vö. UEW 2: 886) > vog. N *sa'ir*, *sā'ir*, *sajr*, *šā'ir*, LM *šoâr*, *šar*, LU P *šār*, *šar*, K *soâr*, *soâr*, *šoâr*, T *šār*, *šār* 'lószőr | Pferdehaar' (M-WWb 510b), TJ *šār*, TČ *šēâr*, KU *šōâr*, KM *sōâr*, P *šōâr*, VN *šūôr*, VS *sōâr*, LU *soər*, LUT *šoər*, LO *sāyr*, So *sāyṛā* 'Ross-, Pferdehaar' (K-WWb 779b) ~ ma. *szőr, sörény*,

(4) FU **šāne* 'Haar, Haarflechte; flechten, spinnen' (UEW 1: 471) > vog. N *sa'i*, *sāi'*, *sai'*, LM *sāi*, *sāw*, LU *sā*, P *sāi*, K *sāi'*, T *sou: āt-s.* 'hajfűrt, hajfonat stb. | Locke, Haarflechte, Zopf usw.' (M-WWb 509a), TJ *seβ*, KU KO *sāy*, KM *sāy*, VNK *sāy*, VS *sēā*, LU *sē*, LO *sāy*, So *sāy* 'Zopf' (K-WWb 703ab) ~ ma. *sző, sövény*,

(5) FU **šānk3* 'der Hintere, Arsch' (UEW 1: 472) > > N *sāṅkw₁*, *sāṅk*, LM *sāṅk*, *sāṅkw*, *saṅk*, *saṅkw*, LU *sāṅkw*, P *soāṅkw*, K *sāṅkhw*, T *soṅḫ* 'ágyék | Lende' (M-WWb 527b), TJ *sōṅ_u*, *seṅ_u*, TČ *seṅ*, KU *sāṅkβ*, KM *sōāṅ_ukβ*, KO *sōāṅ_ukβ*, P *soāṅk*, VN VS *sāṅk*, LU *saṅ_ukβ*, LO *sāṅ_ukβā*, So *sāṅ_ukβā* 'Flanken, Weichen' (K-WWb 766b) ~ ma. *segg*,

(6) Ug **senk3* 'Keil' (UEW 2: 887) > vog. N *sāṅkw₂*, *saṅkw*, LM *sāṅkhw*, LU *soṅkw*, P *soṅkhw*, *sāṅkw*, T *suṅ* 'ék | Keil, Pflock, Holznagel' (M-WWb 527b), TJ *sūṅ*, P *seṅ*, VNZ *sāṅkβā*, VS *sāṅ_ukβā*, LU *seṅ_ukβā*, LO *sāṅ_ukβā*, So *sāṅ_ukβ* 'Keil' (K-WWb 766b) ~ ma. *szög, szög*.

A vog. *š* ~ *s* viszony megegyezik a ma. *s* ~ *sz* viszonyal. A ma. *s* ~ *sz* BENKŐ szerint „igen valószínűen ősmagyar nyelvjárási különfejlődésben leli magyarázatát” (BENKŐ 1957a: 68), amit én nagyon is lehetségesnek tartok, de én ezt ugor kori hangváltáson alapuló elő- vagy ősmagyar kori nyelvjárási különfejlődésnek vélem, l. 51. Az alapszövegi szövegek képviseletéről. Az előadottak értelmében *szül* igénket biztos ugor kori szónak tekintem. Még vö. 27. *gyalog*, Megjegyzések, 42. *segg*, Megjegyzés.

48. *tár* 'to open'

MSzFE: *tár* 'öffnen, schließen' ~ ?zürj. Skr *तारवन्* 'вытаращиться, выпучиться (о глазах)', ?cser. KB *taraš* 'ausbreiten, auseinander sperren', K *tora* 'weit, fern'. „A zürjén szó idetartozása az első szótagi *a* miatt kérdéses: az *a* elsősorban a fgr. **ā* folytatója. Legfeljebb csak palatális mássalhangzó mellett felelhet meg fgr. **a*-nak... [Bekezdés] A cseremiszi szó, bár a csuvasból nem mutatható ki, csuvas jövevény is lehet... [Bekezdés] A szó 'nyitott; offen', ill. 'nyit, tár; öffnen' jelentésű nomen-verbum

lehetett. Az 'offen' jelentés azonban később és ritkán adatolt. [Bekezdés] Hangfestő jellegűek" (MSzFE 3: 614–615). Alapalakot nem közöl.

TESz: *tár*¹ „Valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű. Hangalakja a kitaruló mozgást és az ezzel járó hangmegnyilvánulást jeleníthette meg; az etimológiaiilag feltehetően ide tartozó *tát* alapján e mozgás- és hangképzet eredetileg talán csak a szájtátásra vonatkozhatott. A *tát* ige mellett a *tár* származási kapcsolatban lehet a *tág* melléknévvel is. Mind e szavak töve talán ősi örökség a finnugor korból, az esetleges megfelelők azonban csak a *tár* alakra korlátozódnak" (TESz 3: 848a).

A KÉSK (KÉSK¹ 278, KÉSK² 278, 425) nem tárgyalja a zürjén szót.

UEW: *tár* 'offen', *tár-* 'öffnen, erschließen' (< FU **tara* 'offen; öffnen'). A cseremisiz szó lehet csuvas jövevény, a zürjén szó idetartozása pedig vokalizmusa miatt kétséges. „Onomat., so daß es hierbei auch um unabhängige Bildungen handeln kann. [Bekezdés] Nomen-Verbum" (UEW 1: 510).

EWUng: *tár*¹ „Wahrsch onomatop... Es ist sogar nicht ganz auszuschließen, daß *tár*¹ mit W ähnl Lautform und Bed einiger fgr Spr urverwandt is; vgl: syrj (Le) *taral-* 'öffnen (Auge)'; tscher (B) *tora* 'weit, fern', *tore-* 'auseinanderdrücken; zerstreuen'" (EWUng 2: 1482ab). – Az UEW nem szerepel a hivatkozási listában.

RÓNA-TAS: „*tár* 'to open' < PFUgr **tara-* 'offen, öffnen'. The FUgr and T etymologies hitherto suggested are not convincing. The Zyr word cited was initially front vocalic. Cher J *tara-*, U B *tora-* 'abgelegen, entfernt, weit, fern', B *tore-* 'wegrücken' is semantically problematic. It is not, as has been argued elsewhere, a lw fr a Chuv word that is only attested in Tat (see RÉDEI 1986–1988/1: 510). The verb T *tara-* 'auseinandergehen, etc.', cited by BEKE (1918a: 204)¹¹⁷ fr RADLOFF (1893–1911/3: 837–838),¹¹⁸ goes back to OT *tar-* 'to disperse' (see also TatDl *tarau* 'razbro-sannyj'), but this comparison is hardly acceptable in terms of semantics. Perhaps the word goes back to a base **tā-*, see *tág* 'wide', *tát-* 'to open wide'. In this case, the *-r* is difficult to explain as it was remarked also by RÉDEI (1986–1991/2: 510)" (RTA 2011b: 1323).

Megjegyzés

Teljesen indokoltnak látom RTA kételkedését, a szó valóban hangutánzó-hangfestő jellegű lehet, amelyhez hasonló hangalakú és jelentésű lexémák

¹¹⁷ BEKE 1918: 204.

¹¹⁸ RADLOFF 1905: 837–838.

más nyelvekben is vannak. Ergo: e szavunk sem tartozhat finnugor kori szókincsünkbe.

49. *üt* 'to hit'

MSzFE: „Talán egyeztethető a következő szókkal:” vog. TJ *iixt-* stb. 'schneiden', osztj. DN *ēuattā*, *iēuattā*, V *ōγā ūā*, Vj *ōγā ūā* stb. 'schneiden', zürj. LU *oktjini* stb. 'fällén, abhauen', lapp Wfs *ekxtet*, *äkxta`* stb. 'die Halswirbel beim Schlachten voneinander trennen'; később e család bővült a votj. *uktj-* 'fällén stb.' szóval (l. alább). „A magyar szó fgr. **ä* esetén nehezen vonható ide. Magánhangzója (*ü* < **i*) fgr. **e* folytatójaként is nagyon ritka... [Bekezdés] Az eredeti jelentés 'üt, vág; schlagen, hauen, schneiden' lehetett” (MSzFE 3: 662–663).

TESz: „Bizonytalan eredetű. Talán ősi örökség a finnugor korból”. Az MSzFE felsorolta rokon nyelvi megfelelőket tartalmazza a szócikk. „Más finnugor egyeztetése, valamint török származtatása téves” (TESz 3: 1057b–1058a).

A KÉSK a magyar és a votják tag nélkül közli a szócsaládot (KÉSK¹ 204b, KÉSK² 204b).

UEW: FU **äktz-* 'schlagen, hauen, schneiden' > lapp, zürj., osztj., vog., ??ma. *üt-* „Im Ung. fand eine Labialisierung *i* > *ü* statt. Ung. *üt-* (< *it-*) kann nur dann hierher gestellt werden, wenn im Ung. ein Wandel **ä* > *i* eingetreten ist” (UEW 1: 23). A szócsalád később további taggal bővült: „votj. *uktj-* 'срубить, рубить, повалить, валить’ (URS 1983)”¹¹⁹ (UEW 3: 7).

EWUng: *üt* „Unbest Urspr, evtl Erbw aus der fgr Z... Vgl:” vog, osztj., zürj. *oktj-* 'fällén, abhauen (Baum)', votj. *uktj-* 'fällén, abhauen (Baum)', lapp. „fgr **äktz-* 'schlagen, hauen, schneiden’” (EWUng 2: 1591a).

RÓNA-TAS: „*üt*, dial *it-* 'to hit' < PFUgr **äktz-* 'schlagen' (RÉDEI 1986–1991/1: 23). There are several phonological problems with a comparison of these words; Vog contains *y-* (TJ *jikt-*, KU *yäxt-*, P *yäkt-*, So *yakt-* 'schneiden') and one should suppose an *ä* > *i* change in H. The semantics ('to cut') render a comparison difficult” (RTA 2011b: 1323).

Megjegyzések

Az MSzFE és az UEW – E. ITKONEN (1951: 100–101) nyomán – másodlagosnak tekinti az obi-ugor nyelvek szókezdő *j*-jét. Az ugor alapnyelvben **ēkät-* vagy **jēkät-* lehetett az ige alakja (vagyis FU **ä* > Ug **ē* hangváltozás történt), a rokon nyelvi megfelelők alapján azonban az előbbi

¹¹⁹ *уктыны* 'срубить stb.' (URSI 446b).

vélem valószínűbbnek, de „Szókezdő protetikus *j- már az obi-ugor alanyelvben is kialakulhatott” (HONTI 1999: 120; a példákat l. ugyanott). A *j- az ősvogulban már vagy még bizonyosan megvolt (vog. *jǎkt- ~ osztj. *öǰət-; vö. HONTI 1982a: 141). Úgy tűnik azonban, hogy egyrészt a vogul igében inkább ősvogul kori a j- (vö. HONTI 1999: 22–27), másrészt pedig „az őosztják felbomlását követően nem számolhatunk protetikus j keletkezésével” (HONTI 1999: 67). Az osztj. DN *ēuǎttá* ~ *iēuǎttá* 'leikata poikki | schneiden' (KT 18b) kettősségnek nincs nyoma más nyelvjárásokban és egyéb forrásokban. A váratlan osztják *iēuǎttá* esetében arra gondolok, hogy a DN *iēuǎttá* 'ampua kuoliaaksi, tappa ampumalla | totschiessen, durch einen Schuss töten' (KT 135b) hatására kaphatta szókezdő j-jét (a két szó ui. annyiból szemantikai rokonságban áll, hogy a mindkettő által kifejezett cselekvés eredménye valamiféle roncsolás, állapotváltozás); talán STEINITZ is számolhatott ezzel (bár nem közölte *expressis verbis*), mert ezen utóbbi ige forrásaként a „KT 18b”-t is közli (DEWOS 357), ahol a 'schneiden' ige található.

Egy másik ugor szócsalád részben hasonló szókezdő megfelelést mutat: Ug *jǎl3- 'gehen' > ?[osztj. V Vj *jěl-* 'gehen, wandern (V), irgendwo vorseprechen, besuchen; treffen (der Pfeil)', vog. TJ *jil-*, KU P *jäl-*, So *jal-* 'gehen'], ma. *üldöz* (UEW 2: 850). A szócikkhez fűzött kommentárból az derül ki, hogy a szótár jelentéstani okból tekinti ezen ugor etimológiát kérdésesnek, pedig ezen osztják szó egy derivátuma is megerősíti: Vj *jälil-* 'ходить; ездить | gehen; fahren (mit Pferd, Boot)': *länkäjä jäliltä* 'Eichhörnchen jagen' (DEWOS 360, vö. *länki* 'Eichhörnchen, i. m. 780), és az UEW-ben idézett rokon nyelvi párhuzamok is megnyugtatók: ma. *követ* ~ zürj. *kij-* 'fangen', *kijšij-* 'Jagd treiben, mit Fang beschäftigt sein', ma. *fut* ~ cser. KB U *pokte-* 'teiben, jagen, verjagen, nachfolgen, verfolgen', sőt az indogermánból is idézhetők ilyenek, vö. „Some words are from roots that appear elsewhere in words for 'go', 'run', 'stride', etc., and everywhere the literal phrases for 'run after' or the like may be popular expressions of 'pursue'” (BUCK 1949/1988: 700), továbbá a német (*gehen* 'megy' >) *nachgehen* jelentése egyebek közt: 'vmi után jár, utánajár vminek', *der Spur n.* 'követi a nyomot'. Ezt az ugor szócsaládot tehát biztosnak tekinthetjük, és emiatt a magyar ígét ki kell zárni a FU **wedä-* 'töten' családjából, ahová ugyancsak kérdőjellel sorolta be a szótár (UEW 1: 566–567).

Ha esetleg mégis j-s lett volna az *üt* szókezdete az ugorban, akkor a magyarban a „j + magánhangzó” szekvencia felső nyelvállású magánhangzóvá való egyszerűsödése (pl. *juhász* > *ihász*, *juhar* > *ihar*, **jomkáb(b)* > > *inkább*; vö. BÁRCZI 1967: 130) nem lenne meglepő, hiszen tűrhetően van

adatolva e változás, azaz ezzel magyarázható a *j- eltűnése; az eredetileg illabiális magánhangzó pedig még az ősmagyarban a rákövetkező *k hatására labializálódhatott (hasonlóan az őszosztjához); az *ö* > *ü* zártabbá válás pedig közönséges fejlemény. Ugyanezen hangtani magyarázat vonatkozik természetesen az imént tárgyalt *üldöz* igére is.

Azt hiszem, a vokalizmus nem okozhat gondot, amit a következő együttes mutat: U/FU **ä* > magyar *e*: 14; *e*, *ö*: 1; *e*, *ő*: 1; *e*: 1; *é*: 7; *é*, *e*: 8; *i*: 1; *ő*: 1; *ő*, *e*: 1, *ő*, *ö*: 1 (CSÚCS ET AL. 1991: 16).

Úgy vélem, hogy hangtanilag egyértelműen igazolható az egyeztetés, jelentésstanilag sem találok semmiféle problémát sem, tehát a magyar szónak ebbe a szócsaládba való sorolását teljesen problémamentesnek látom.

50. U/FU/Ug **p*- > *ma. f*- ~ *b*-, **t*- > *ma. t*- ~ *d*-

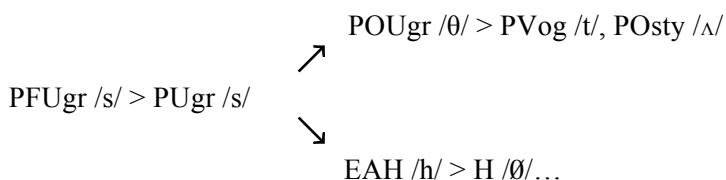
RÓNA-TAS külön fejezetben szól az általa vitatottnak tekintett és az UEW stb. által uráli/finnugor/ugor korinak minősített etimológiákról (RTA 2011b: 1317–1323). Az alábbi magyar szavak esetében RÓNA-TAS azért véli kétségesnek a magyar szavak uráli/finnugor/ugor eredetét, mert a magyarban szókezdő zöngétlen réshang vagy zárhang helyett zöngés zárhang (*f*- helyett *b*- és *t*- helyett *d*-) található. Erről a kérdésről meglehetősen részletesen írtam éppen RÓNA-TAS nézete kapcsán: HONTI 2012a, 2013a. Itt a következő adatokról van szó, most csak utalok arra, hol szólok in concreto ezen szavakról:

bél (RTA 2011b: 1317), l. HONTI 2012a: 323, 324, 2013a: 3, 4, 5,
bog (RTA 2011b: 1318), l. HONTI 2012a: 323, 324, 2013a: 2, 4, 5,
bogyó (RTA 2011b: 1318), l. HONTI 2012a: 323, 324, 2013a: 2, 4,
daru (RTA 2011b: 1318), l. HONTI 2012a: 324, 2013a: 3.

51. Az alapnyelvi szibilánsok képviselőitől

Az uráli/finnugor alapnyelvi szibilánsoknak (**s*, **š*, **ś*) az ugor alapnyelvben bekövetkezett változását RÓNA-TAS az eddigiektől radikálisan eltérő módon ítéli meg: „PUgr /*s*/ disappeared through EAH /*h*/ to /*θ*/: PUgr **säppə* > EAH **häpə* > H *epe* 'bile', but PUgr /*š*/ changed to /*s*/ in EAH after the change of PUgr /*s*/ to /*h*/” (RTA 2011b: 1095). „In word-initial position PFUgr /*s*/ was preserved in PUgr, becoming voiceless interdental /*θ*/¹²⁰ in POUgr, and disappearing in H in 29 cases (21 PFUgr + 8 PUgr). For general phonological reasons I have to suppose that PUgr had /*s*/ and not /*θ*/. /*s*/ changes frequently to /*h*/, while this is not the case with /*θ*/.

¹²⁰ = *θ*.

PFUgr **särz* > PUgr **särä* (> POUgr **θērä* > PVog **tār*, POsty **Λer*) > EAH **härä* > H *ér* 'vein, artery'" (RTA 2011b: 1027, l. még 1015).

„PUgr had /s/ in intervocalic position, which was preserved only under special conditions: PFUgr > PUgr **pesä* > EAH **qesä* > H *fészek* 'nest' under the influence of the spirant /φ/" (RTA 2011b: 1095), itt azonban a tényleges változási sor így nézett ki, amit már korábban is előadtam: U **pesä* > Ug **peθä* > ma. **qesä* > **fesä* > *fész-ék* (vö. HONTI 1983: 113–117, 2013a: 23–24).

A RÓNA-TAS által előadott magyarázatot három érveléssel is elháríthatom. (1) Az uráli/finnugor alapnyelvi szibilánsok módosulásának két első szakasza (az **s* × **š* > **s* > **θ* és az **š* > **s*) teljes bizonyossággal egységes ugor kori változásnak látszik, amelyet HELIMSKIJ és SALMINEN vélekedésével (ezeket l. alább) ellentétben nem értelmezhetünk korábbi, a hasonló összamojéd változással térben és időben közös, egymással összefüggő hangtörténeti fejlődésként (vö. HONTI 2014a: 220–221). (2) Az U/FU **s* > Ug **s* > OUg **θ* (> vog. **t* ~ osztj. **Λ*) ~ ősma. **h* (> ma. *θ*) változás mellett RÓNA-TAS szerint az ősma. **pVs* szekvencia kivételként megőrizte volna a szibilánsot, ha speciális feltételként ez a hangszekvencia értendő, de ennek nincsen fonetikai motivációja. (3) Az *ezüst* is kétségtelenül az én magyarázatomat igazolja. E szavunk finnugor alapnyelvi előzményeként az **äs-~~w~~ask* alakot tartom nagyon valószínűnek. Az ugor alapnyelvben FU **äs-~~w~~ask* > Ug **äθ-~~w~~ask* változásnak kellett történnie, majd az ősmagyarban az összetétel második tagjának *s*-e, a képzési hely tekintetében részlegesen magához hasonította a *θ*-t: Ug **äθ-~~w~~ask* > ősma. **äs-~~w~~ask*, és ebből formálódhatott szavunk mai hangalakja (l. **25. ezüst**).

Frissiben fedeztem föl, hogy van még egy, harmadik szavunk is, amely a feltehető **θ* nem érdes réshangnak érdes réshang közelségében ugyancsak érdes réshanggá való változását igazolja. Ez pedig a *veszik*, *vész* 'umkommen, sich verlieren', *vész* 'Not, Unglück', *veszekszik* 'zanken', *veszély* 'Gefahr' szócsaládunk, amelynek kérdőjeles rokonaként a votj. *vez-* 'sich entfernen, sich aus dem Staube machen' szót tartja számon a szakirodalom, és amely magyar–votják szópár FU **wäs3-* 'verschwinden, verlorengehen' alapelakból vezethető le (UEW 1: 566). Ezen egyeztetés BEREZKITŐL származik, aki csak azt állapította meg, hogy „... jelentéstani szempontból sincs nehézsége a magyar és a votják ige összetartozásának” (BE-

RECZKI 1964: 385). A hangtani megfelelés az akkori hangtörténeti ismeretek fényében azonban szabálytalannak tűnt, amelyre első komoly etimológiai szótárunk hívta fel a figyelmet, és próbálta magyarázni: „Az egyeztetés csak akkor fogadható elha a magyar *-sz-* – a rákövetkező palatális magánhangzó hatására bekövetkezett jésülés eredményeként – fgr. **-s-* ugor (nyelvjárási) vagy korai ősmagy. **-ś-* > ősmagy. **-sz-* fejlődési sor végső állomásának tekinthető. Ugyanilyen fejlődési sort teszünk fel *fészek* szavunkban...” (MSzFE 3: 688). Hasonlóan ítélte meg ezen etimológiát a TESz (3: 1126b) is. Az UEW (1: 566) ugyancsak ekképpen vélekedik, sőt a magyar szibiláns sorsát illetően a ma. *fészek* szóra hivatkozik, és az olvasót az U **pesä* ’Nest’ szóhoz utasítja UEW 1: 375) meglehetősen következtelen módon, hiszen ott már az általam közölt megoldás olvasható. Az EWUng (2: 1626b) pedig már a TESz-nél is kétkedőbb álláspontot képvisel, alig valószínűnek minősítette ugyanis az etimológiát. E három magyar szó (*ezüst*, *fészék*, *vész*) nemcsak egyértelműen igazolja az általam feltett érdehangúsodást, hanem a **θ* zöngéesség tekintetében is igazodhatott a hangváltozást indukáló érdes mássalhangzóhoz, tehát egyrészt: (**pVs* >) **pVθ*¹²¹ > **pVs* > **fVs* (*fészék*), másrészt: **wVθ* > **wVz* > **vVz* (*ezüst*, **vező* > **vesző* > *vész*). A *vész* esetében eredetileg tehát **vező*-nek kellett lennie az előzménynek, de nyilván a (FU **wetä-* ’führen, leiten, ziehen’, UEW 1: 569) *vez-et* igével való homonímiát elkerülendő **vesző* jött létre.

Az UEW írásakor figyelembe vettük a szibilánsoknak az ugor alapnyelv felbomlása idejéig bekövetkezett változásait, ennek ellenére figyelmetlenségéből fakadóan sajnálatos módon néhány esetben szóközépi helyzetben ez nem tükröződik rekonstruktumainkban. Ezek a következők: (1) Ug **iš3* (**es3*) ’Mutter, weibliches Tier’ > osztj. V C *ēs*, O *ās* ’Mutter stb.’ ~ ma. *üsző* (UEW 2: 848), (2) Ug **kš3-* ’schleifen, wetzen’ > vog. T *kēs-*: *kēsīη ku* ’Wetzstein’ (*ku* ’Stein’) (a K-WWb-ban nem találtam ilyen szót) ~ ma. *köszörül-* (UEW 2: 862), (3) Ug **meč3-* ~ **meš3-* ’ein Kleid anziehen’ (UEW 2: 869) > vog. TJ TČ *mēš-*, KU *māš-*, KM *mās-*, KO *mās-*, P *mēšš-*, VNK *māšš-*, VS *māšš-*, LU *mēšš-*, LO So *mas-* ’(ein Kleidungsstück) anziehen’ (K-WWb 483a) ~ ma. *mező*, *meztelen*; ezen ugor alapalakok tehát így néznek ki: (1) **iš3* (**es3*), (2) **kš3-*, (3) **meš3-* (ez utóbbi szóhoz l. az ugor nyelvek szibilánsainak változásairól és megfelelési viszonyait tárgyaló részt ennek a pontnak a végén). Egyébként jók az UEW alapalakjai, hiszen az ugor részben nincsen **ś*-t tartalmazó alapalak, és az „osztják **Λ* ~ vogul *t* ~ magyar *∅*” megfelelési viszonyt mutató szavakban következetesen **θ*-val számoltunk.

¹²¹ A **p-* > **q-* > **f-* hangváltozáshoz vö. HONTI 2013a: 4, 3. jegyzet.

HELIMSKIJ az általam a *fészék sz*-ére adott $*\varphi V\theta > *\varphi Vs$ magyarázathoz (HONTI 1983: 115–117, l. 7. *izzik*) fűzött kommentárban párhuzamként közölte, hogy három motor-taigi-karagasz szóban a várható $*pVs > *hVs$ helyett $*pVs > *bVs$ változás történt (HELIMSKIJ 1987: 58–59). Ezeket és a más szóbelseji mássalhangzót tartalmazó példákat (HELIMSKIJ 1987: 58) összevetvén arra gyanakszom, hogy e déli szamojéd csoportban a zöngétlen -s- disszimilációs hatására következett be a *p*- > *b*- zöngésülés a $*pVs$ hangkapcsolatban. A nagyon gyér nyelvi anyag miatt nem sikerült ellenőriznem, vajon ugyanez érvényesült-e a $*kVs$ és a $*tVs$ szekvenciákban is.

Egy cikkében VÉRTES EDIT a ma. *fészék* hangtani magyarázatára is kitér: „A minden uráli nyelvből adatolt *fészék* rekonstrukciójában szereplő **-s*-ből sem a magyar *-sz-*, sem a vogul *-t'* nem származtatható. A négy modern etimológiai szótár közül csak az UEW. tér ki a magyar problémájára; indokolása, hogy az *sz* a várható \emptyset helyett az *f* részleges asszimiláló hatásának tulajdonítható, nem meggyőző, hiszen a FU *s*-ből az ugor korban θ -nak kellett keletkeznie, s ebből az ősmagyarban a *p* > *f* fejlődés lezajlása után – melyről nem tudjuk, hogy megelőzte vagy követte a $\theta > \emptyset$ változást – miért asszimilálódott volna *sz*? Az állítás analógiával nem támasztható alá. A várható vogul *t* helyett a megfelelő palatalizált hangra sehol sincs magyarázat. Aligha tulajdonítható ez az első szótag *i*-jének, mert a vogulban az *-it-* hangkapcsolat nem ritkaság... vö. még *kit* 'kettő', *pit* 'fekete', *tít* 'fa töve, torkolat'... de l. a *t'*-t a *víz* vogul megfelelőjében” (VÉRTES 1994: 454). Erren három pontban is reagálnom kell: (1) A *fészék sz*-ének általam adott magyarázata $*s > *\theta$ változással számol, a $*\theta > *s$ (= *sz*) változásra pedig plauzibilis fonetikai okot mutattam be, ti. a φ -/f- ún. érdes (strident) képzésű mássalhangzó, szemben a nem érdes képzésű *-\theta*-val, amely a szókezdő mássalhangzó hatására részlegesen asszimilálódva vált az ugyancsak érdes képzésű *-s*- (= *sz*) szibilánssá. Noha az ugor hangtörténet csak hiányosan van kidolgozva, azt azonban teljes bizonyossággal tudjuk, hogy az $*s \times *\xi > *s > *\theta$ és a vele szinte szinkron $*\acute{s} > *s$ változás ugor kori hangtörténeti esemény volt, míg a $*\theta > *h > \emptyset$ és a $*p- > *\varphi- > f$ - ősmagyar kori. A lényeg, hogy az $*\varphi$ -/ $*f$ - és a $*\theta$ egyidejűleg léteztek az ősmagyar kezdetén, vagyis megvolt a részleges asszimiláció feltétele, és tudott dolog, ha egy változás feltétele fennáll, akkor vagy bekövetkezik a változás, vagy nem... (2) A vogul So *pit* 'fekete' szűk nyelvjárási elterjedtségű, nyilván kései osztják eredetű folklórszó (DEWOS 1136, M-WWb 444a, K-WWb 663a). (3) A *víz* vogul megfelelőjének *t'*-jét sem magyarázza az MSzFE (3: 696), a TESz (3: 1166–1167), az UEW (1: 570) és az EWUng (2: 1648) sem, mert triviális dologról van szó. Az *i* melletti $t > t'$ változást igazolja a VÉRTES által is említett '2' számnév tadvai alakja,

amelyről a jelek szerint nem tudott: KU P So *kit* 'két' ~ TJ *kit'* 'id.', KU P *kitəy*, So *kitiy* ~ TJ *kit'əw* 'mindkettő' (pl. MSZFE 2: 360); ilyen vált(ak)ozást mutató megfelelések nem ritkák a vogulban, elég csak belepillogni a vogul szótárakba, hogy erről meggyőződhesen a kétkedő. Ráadásul HELIMSKIJ (1987) idézett analógiája bizony analógia, ha nem is a magyarból... Persze ennek ellenére a teljesség kedvéért valóban érdemes lett volna szólni erről a szórványos hangváltozásról is legalább az MSZFE-ben és az UEW-ben, elvégre nem mindenkitől várható el a vogul nyelv ismerete (sem). Még vö. **25. ezüst.**

Egyébként az őszotjták $*\theta V s s >$ osztják $*s V s s$ változást már VÉRTES megállapította: „Ha a finnugor, ill. uráli $*s$, $*s$, $*s$ hármasság helyett az uráli és finnugor $*\theta$, $*s$ ($*s$) kettősséget fogadjuk el, akkor eddigi szibilánst tartalmazó etimológiai összeállításaink változatlanul helyesek maradnak, csak a rekonstruált alakokat kell revideálnunk. Részletesebben: a finn-permi, finn-volgai vagy az ezeknél későbbi alapnyelvekre készített rekonstrukciók (permi, volgai, finnségi, őslapp stb.) teljesen változatlanok maradnak; az ugor, a finnugor és az uráli rekonstrukcióba az $*s$ és az $*s$ helyére $*\theta$, s esetleg még a fgr., uráli $*s$ helyére $*s$ kerül. Az etimológiai összeállítások változatlansága mellett a helyenként szükséges magyarázatok módosulhatnak: pl. *aszik*, nem ugor $*s s s$ - alapalakból származtatható (ahol az *s* semmi esetre sem rekonstruálható ugor korinak, csakis finnugorinak), hanem $*\theta s s s$ - ugor alakból; a szókezdő osztják *s*- pedig, a hangszabályszerűen várható *l*-, *t*-, *ĭ*- helyett annak tudható be, hogy a szóközépi $*s$ - asszimiláló hatására a $*\theta$ -ból, a szokástól eltérő módon, a szibiláns elem őrződött meg az őszotjtákban, és így a további fejlődése az $*s$ folytatóiéval esett egybe. Hasonló módon az *ősz* és finnugor megfelelőinek előzménye így nem $*s i k e s e$ (CompGrUr. 414)¹²² lehetett, hanem talán $*\theta s k s s$, vagy még inkább $*\theta s k s s$, ahol az osztják szókezdő *s*- az előzőéhez hasonló módon magyarázható, a mordvin *s* ~ *s* esetleg lehetséges magyarázatát l. fent 316–8. lapon” (VÉRTES 1970: 319). Ez pontosan megegyezik az általam is javasolt, az őszotjtákban az első és második szótag határán lévő *s* előtti $*\theta$ - $>$ *s*- változással (HONTI 1983: 115–117, l. **7. izzik**), a lényeges különbség kettőnk felfogása között abban van, hogy VÉRTES, amint az idézetből egyértelműen kiviláglik, az uráli–finnugor alapnyelvi $*s$, $*s$ és $*s$ helyett „uráli és finnugor $*\theta$, $*s$ ($*s$) kettősséget” tett fel, ahol a $*\theta$ az $*s$ és az $*s$ helyett állna, míg a hagyományos $*s$ helyét nála az $*s$ foglalná el, de hogy a zárójeles „ $*s$ ” mi fán terem, nem derül ki. Miként arra sem adott r a c i o n á l i s magyarázatot (dolgozatának hivatkozott 316–318.

¹²² COLLINDER 1960: 414.

oldalán), miként értelmezendő az a meglehetősen sok uráli és finnugor kori lexéma, amelyekben a kezdetektől fogva **s*-szel számolnak a szekembe-
rek. Ilyen pl. az U **paš3* (**pašk3*) 'Loch, Öffnung, Spalt, Riß' (UEW 1: 357), a FU **keš3-* 'reißen' (UEW 1: 151), és az éppen általa is emlegetett FU **sikše* (**sükše*) 'Herbst' (UEW 1: 443) is.

Való igaz, hogy az *s* > *h* gyakori változás, az *θ* > *h* pedig nem. A sok nyelv leggyakoribb változásait, „frekvenciáiát” számba vevő SEREBREN-
NIKOV (1974: 93) is csak egy esetet, éppen a feltételezett „Ug **θ* > ősma.
h > ma. *θ*”-t tudta megemlíteni. El kell fogadnunk, hogy nagyon ritka vál-
tozásról lehet szó, de a déli lappban és a perzsában, továbbá egyéb dél-
nyugati iráni nyelvekben bizony bekövetkezett. Az tehát egészen biztos,
hogy Ug **θ*-val számolnunk kell, és ennek a magyarban *θ* a folytatója,
tehát Ug **θ*- > ősma. **h* > ma. *θ*- változás is lehetett. Ezen ugor kori
hangváltozást illetően l. még HONTI 1979: 7, 1999: 124–134.

A finn nyelvjárások egy részében kétségtelenül volt, ill. még ma is van
θ délnyugaton (l. pl. KETTUNEN 1981: 8. sz. térkép, még vö. SETÄLÄ
1899: 172–173), amely a finnségi nyelvek elődeinek szóbelseji **ć*-jét kép-
viseli, valamint germán és balti jövevényszóokban is találkozni ezzel a fej-
leménnyel. A szakirodalom sokat foglalkozik azzal, milyen betűkkel, betű-
kombinációkkal jelölte egykoron a finn írásbeliség e **ć* folytatóit. Ezek is-
mertetésére nem térek ki, hanem csak a belőlük a témám szempontjából
leszűrt hangváltozási momentumokat ismertetem.

HÄKKINEN (1985: 35–36) – természetesen tudománytörténeti előzmé-
nyek alapján – „dentális orális zár- vagy réshang + *j*” kapcsolatból hanghe-
lyettesítés révén keletkezett **ćć*-ből magyarázza a régi germán és balti jö-
vevényszavakban tapasztalható „finn irodalmi nyelvi *ts* ~ nyelvjárási *θθ*”
megfelelést, pl. finn *vitsa* 'vessző, ág' < korai ősgermán **wiþjā* < előger-
mán **witjā* (KOIVULEHTO 1979: 290, 1. jegyzet, SSA 3: 465a, l. még
HÄKKINEN 2007: 1506, vö. LGLw 3: 416–417), ennek későbbi átvételében
már nem történt meg ez a hanghelyettesítés: *vitja* 'lánc' < skandináv vagy
korábbi germán, vö. ónorvég *viðja*, ósvéd *viþja*, mai norvég és svéd *vidja*
< ősgermán **wiðjō-* (SSA 3: 464a, l. még HÄKKINEN 2007: 1506–1507,
vö. LGLw 3: 416). Egy régi etimológiai szócsalád finn tagja is ezt a hang-
viszonyt mutatja: FU **mečā* 'Rand, Seite von etwas' > finn *metsä* 'Wald,
Forst', nyelvjárási *meθθä* (a finn nyelvjárási adat forrása: ALVRE 1999:
293, idézve PALOMÄKI 1998a-ból) (~ lapp N *mæč'če-* 'reuna, ääri, sivu;
vminek a széle, oldala', L *miehttjēn* '(Adv.) ganz (weit weg) bei...', ma.
messze; UEW 1: 269–270; a lapp N adat forrása: SSA 2: 163b, a lapp L
adaté: LLWb 2: 522b). Erről l. bővebben **52. Az alapnyelvi affrikáták kép-
viselőiteiről.**

A (*ć >) *ćć-ből keletkezett *ts* legkésőbb a középkorban lett *θθ*-vé (RAPOLA 1965: 90), amelyből a nyelvjárási *tt*, *ht* és *ss* keletkezett (RAPOLA 1966: 190, még vö. RUOPPILA 1967: 35–36). PALOMÄKI (1998a, 1998b: 598,) szerint a *θ*, *θθ* a svéd anyanyelvűek „*ts* > *θθ*” hanghelyettesítésének hatására jelent meg a finn nyelvterület délnyugati részén (ALVRE 1999, RINTALA 1999 is utal rá). A finn nyelvjárási „*θθ* ~ *θ* > keleti *ht* ~ *t* (*θθ* ~ *θ* > nyugati *tt* ~ *t*)” változás (RAPOLA 1966: 190 kk.) azt mutatja, hogy a „*θ* > *h*” változás, még ha korlátozottan is, de mégis csak adatolva van! Lényegében ezt erősíti meg az, hogy a korai ősfinn **tr* hangkapcsolat zárhangja gyengefokú változatának a nyugati nyelvjáróterületen *h* képviselése van, keleten viszont megmaradt a *tr*; tehát **tr* > **δr*/**δr* > nyugati *hr* ~ keleti *tr* (RAPOLA 1965: 138, 1966: 216–218), pl. *kehrä* ~ *keträ* ’orsó, korong’ (SKES 1: 176b, SSA 1: 336b), *ohra* ~ *otra* ’árpa’ (SKES 2: 420a, SSA 2: 259b).

„Alkuperäinen *d e n t a a l i* korottoman tavuun jäljessä yleensä on kadonnut” (SETÄLÄ 1899: 65; kiemelve az eredetiben, H. L.).¹²³ *olut* ’sör’: *oluen* < **oluden* (gen. sg.) (SETÄLÄ 1899: 68), ahol a *d* = *δ* vagy *δ*, *kevyt* ’könnyű’: *kevyen* < **kevyden* (gen. sg.), *lähte*- ’indul’: **lähtettä*- > **lähdettä*- > *lähettä*- ’küld’ ~ *lähdettä*- ’elhajt (magzatot)’, *kala* ’hal’: **kalaten* > **kaladen* > *kalain*, **kalajten* > **kalojden* > *kalojen* (vö. SETÄLÄ 1899: 74, RUOPPILA 1967: 40–43). *kala* ’hal’: *kalaa* < **kalaða* (part. sg.), *kylä* ’falú’: *kylää* < **küläða* (part. sg.) (vö. SETÄLÄ 1899: 28, 30, 31–32, 43, 65, 74, 116, 119, RAPOLA 1965: 128, 1966: 138, 139, RUOPPILA 1967: 40–43). A beszélt nyelvben különösen gyakori a **hd* > *hd* ~ *h*, pl. *lähte*- ’indul’: *lähden* ~ *lähen* ’indulok’, *Lahti* ’L. városa’: *Lahdessa* ~ *Lahessa* ’Lahtiban’. Még vö. savói nyelvjárási *pata* ’fazék’: *pän* ~ *pa,an* < **paðan* (gen. sg.) (RAPOLA 1966: 109, 110).

HELIMSKIJ az uráli alapnyelvi szibilánsoknak az ugor és a szamojéd nyelvekbeli sorsáról ekként vélekedett: „В развитии прауральских сибилантов... параллелизм между венгерским и самодийскими языками оказывается..., заметно меньшим, чем между самодийскими и обско-угорскими языками (и особенно некоторыми диалектами последних). Тем не менее, анализ этого явления представляется достаточно важным с точки зрения хронологизации (по крайней мере относительной) тех вторичных контактов, с которыми связано формирование некоторых... венгерско–самодийских параллелей. В частности, здесь мы обнаруживаем контраргументы против «соблазна» объяснить такие параллели существованием какой-то специфической венгерско–само-

¹²³ „A hangsúlytalan szótag utáni eredeti *d e n t á l i s* általában kiesett” (SETÄLÄ 1899: 65; kiemelve az eredetiben, H. L.).

дийской общности, не включавшей в себя обско-угорские языки. На самом деле, наблюдаемые сходства следует, на наш взгляд, признать реликтами связей общеугорского (и общесамодийского) периода, оборвавшихся... не позднее, чем произошел отрыв правенгерского языка от его ближайших обско-угорских языковых родственников” (HELIMSKIJ 1982: 119).

„При анализе рассматриваемой параллели следует прежде всего иметь в виду, что... процессы развития сибилантов не были единовременными и состояли по меньшей мере из двух фаз: (а) $\check{s} > s$, $s > \theta$, $\acute{s} > s$ (общеугорское развитие); (б) $\theta > t$ (мансийское и южнохантыйское развитие). И если самодийский материал содержит в себе аналогии обоим этим фазам развития, то естественно предположить, что соответствующие параллельные процессы имели место на различных этапах угорско-самодийских языковых взаимосвязей. [Bekezdés] Повидимому, можно исключить возможность трактовки рассматриваемой параллели как ареально-генетической. Даже в условиях относительно слабых связей между диалектами уральского праязыка столь радикальные сдвиги в системе консонантизма, как переходы s и \check{s} в θ , а \acute{s} – в s вряд ли были возможны только в одном (восточном) диалектном ареале; кроме того, эти сдвиги, вероятно, практически прервали бы связь между доугорскими и дофинно-пермскими диалектами, которая на самом деле, как известно, сохранялась еще в течение определенного времени в рамках финно-угорского праязыка после отделения досамодийских диалектов. С другой стороны, можно допустить, что уже в прауральскую эпоху фонетическая реализация сибилантов в восточном диалектном ареале отличалась какими-то фонологически иррелевантными особенностями, создавшими предпосылку для последующего развития. [Bekezdés] Скорее всего, процессы, обозначенные выше как фаза (а), должны быть отнесены к числу ареальных угорско-самодийских параллелей (что предоставляет, впрочем, «свободу» для датировки их любым временем между IV и началом I тыс. до н. э.). Завершающая фаза развития (б) могла, соответственно, иметь место уже без участия правенгерского, в эпоху ареальных взаимодействий между праобско-угорскими диалектами и самодийским праязыком; не исключено, что полное совпадение конечных результатов развития свидетельствует о каких-то специфических взаимосвязях самодийцев с теми группами обских угров, которые явились предками манси и южных ханты” (HELIMSKIJ 1982: 123–124).

A délebbi területekről Nyugat-Szibériába vándorolt jenyiszjeji népek nyelvének némelyikében a szibilánsok hasonló fejleményei láthatók, ennek

kapcsán tett HELIMSKIJ kísérletet a szibilánsok ugor–szamojéd–jenyiszeji változásának datálására: „Подтверждение предположительной датировки этого переселения по археологическим данным (между XIV–XI и VIII–VI вв. до н. э...) позволило бы установить вероятную нижнюю границу рассмотренного фонетического процесса. Во всяком случае, признание неслучайного характера угорско–самодийско–пумпокольской параллели существенно ограничивает упомянутую выше »свободу« датировки фазы (а) в развитии сибилантов и делает весьма вероятным отнесение ее к рубежу II и I тыс. до н. э. или к началу I тыс. до н. э. Вероятно, этот хронологический период и завершился собой многотысячелетнюю эпоху формирования древнейших венгерско–самодийских языковых параллелей” (HELIMSKIJ 1982: 125).

Hasonlóan nyilatkozott TAPANI SALMINEN is: „The system of sibilant consonants has changed in all Ugrian branches along similar lines, and it can be assumed that we are dealing with an ancient development. It is, however, often ignored that the changes in the sibilant system are not restricted to Ugrian but also occur in Samoyed, to the extent that Mansi and Samoyed show identical reflexes of Proto-Uralic sibilants. There is therefore a good reason to regard the specific development of the sibilants as an areal feature characteristic of all eastern Uralic branches, that is, Hungarian, Mansi, Khanty, and Samoyed, rather than a specifically Ugrian innovation” (SALMINEN 2002: 49).

Az uralisztika művelői természetesen rég tisztában vannak a szibilánsok hasonló ugor és szamojéd fejleményeivel, de HELIMSKIJ könyvének megjelenéséig – tudtommal – föl sem merült, hogy ún. genetikai kapcsolat is lehetne e hangváltozások közt. Amikor ezek a változások bekövetkeztek az ugorban és a szamojédban, akkor beszélőiknek azok kölcsönösen már rég idegen nyelvek voltak, a voltaképpeni genetikai rokonságnak semmi szerepe sem volt a bennük végbement hangváltozásokban. Az igen széleskörűen tájékozott HELIMSKIJ nyomán SALMINEN a földrajzilag legkeletibb uráli nyelvek egy konvergens hangtani változását valamiféle areális-genetikai egység tagjaiban bekövetkezettként értelmezte, megfélekedve arról, hogy kronológiailag nem lehet kapcsolat az ezen nyelvekben bekövetkezett változások között. Vö. „Since there is little evidence for Proto-Ugrian as a genuine genetic unit, this is a good place to resort to the concept of »areal genetic unit«, which was launched by HELIMSKIJ (HELIMSKIJ 1982) with reference to Finno-Volgaic and Finno-Permian, but which in my view suits equally well Ugrian and Ob-Ugrian, as well as Finno-Sámi and Volgaic. Areal genetic units differ crucially from strictly genetic units, that is, branches deriving from a distinct protolanguage, in that they can overlap

with each other. We are therefore free to recognize areal genetic units that contradict with the standard classification, for instance, Finno–Mordvin, Mari–Permian, Permian–Hungarian, Hungarian–Mansi, and Khanty–Samoyed, as well” (SALMINEN 2002: 51).

HELIMSKIJ (1982: 123–125) tehát az uráli alapnyelvi szibilánsoknak az ugorban és a szamojédban létrejött változásait areális jelenségnek tekintette, de ezek valójában teljesen függetlenek egymástól: az „ugor $*\theta >$ (vogul és déli osztják) t ” összekapcsolása az „uráli $*\check{s}/*s >$ szamojéd t ” hangváltozással (HELIMSKIJ 1982: 124) kronológiailag lehetetlen, hiszen a szamojédban bekövetkezett hangváltozásoknak sokkal korábbi keletűnek kell lenniük, mint az ugyanezen uráli alapnyelvi szibilánsok vogul és déli osztják képviselői megszületésének (erről részletesebben l. HONTI 2014a: 219–221). Ha egy régió nyelveiben azonos vagy hasonló folyamatok játszódtak le, de egymástól távoli időszakokban, akkor bizony szó sem lehet „areális-genetikai egység”-ről, azaz valamiféle rokonságot is sugalló kontaktusjelenségről!

Végezetül a ma. s - ~ vog. \check{s} - ~ osztj. s - megfelelés történeti háttéréről szólok. Fentebb többször is volt szó arról, hogy a magyar nyelv ősi szavai-ban olykor van sz - ~ s - megfelelés ($sz\acute{e}m$ ~ $s\acute{o}m\acute{o}r$, $sz\acute{o}$ ~ $s\acute{o}v\acute{e}ny$, $sz\acute{o}r$ ~ $s\acute{o}r\acute{e}ny$, l. 27. **gyalog**, 42. **segg**), amelyet hagyományosan ősmagyar kori nyelvjárásbeli különbséggel magyaráznak. Ezt lehetségesnek tartom, de szóba jöhet a most ismertetendő értelmezés is, amely voltaképpen szintén elő- vagy ősmagyar nyelvjárási külön fejlődéssel számol (igaz, nem $*s$ - > $*\check{s}$ - ~ $*s$ -, hanem $*\check{s}$ - > $*\check{s}$ - ~ $*s$ - változással). Az ugor alapnyelv az U/FU $*s$, $*\acute{s}$, $*\check{s}$ szibilánsrendszert örökölte, mely ezeken változásokon ment át:

1. U/FU $*s \times *\check{s} >$ Ug $*s$,
2. Ug $*s >$ $*\theta$,
3. U/FU $*\acute{s} >$ Ug $*s \sim *\check{s}$,
4. Ug $*s >$ Ug $*s \sim *\check{s}$.

A 3. lépésben bekövetkezett ugor alapnyelvi fonémahasadás legtöbbször talán szóbeljeji palatalizált mássalhangzó hatására bekövetkezett depalatalizáció eredménye lehetett ($*\acute{s}V\acute{C} >$ $*sV\acute{C}$), egyébként pedig $*\acute{s} >$ $*\check{s}$ történhetett.

Ennek eredményeként az ugor alapnyelvben az U/FU $*s$, $*\acute{s}$, $*\check{s}$ szibilánsok helyét az Ug $*s$, $*\check{s}$, $*\theta$ foglalta el. Az ugor nyelvek ezeknek a (szókezdő) szibilánsoknak a következő szabályszerű, de nem egyöntetű megfelelési rendszerét mutatják (vö. HONTI 1999: 124–130; az obi-ugor adatokat egyszerűsítés végett itt fonematikus átírásban közlöm):

(1) Ug *s > ma. sz ~ OUg *s > vog. s ~ osztj. s, pl.

ma. *zaj*, R. *szaj* ~ vog. **sűj* > TJ KU *soj*, P So *suj* ~ osztj. **sőj* > V *sőj*, DN *sěj*, Ni Kaz *sij*, O *sij* (<< Ug **soje* < FU **soje* 'Ton, Laut, Stimme', vö. UEW 1: 482–483),

ma. *szél* ~ vog. **sīl* > KU So *sēl* ~ osztj. **sil* > V O *sil* (<< Ug **sels* 'Rand', vö. UEW 2: 887),

(2) Ug *š > ma. s ~ sz ~ OUg *š > vog. *š > š ~ s ~ osztj. *š > s, pl.

ma. *segg* ~ TJ *sūŋ*, *sāŋ*, KU *sōŋk*, P *sōŋk*, So *sāŋka* (<< Ug **šāŋk3* < FU **šāŋk3* 'der Hintere, Arsch', vö. UEW 1: 472).

ma. *szēm* ~ *sömör* ~ vog. **šām* > TJ KU P *šām*, So *sam* ~ osztj. **sem* > V Ni Kaz O *sem* (<< Ug **šem* < **silmä* 'Auge', vö. UEW 1: 479),

ma. *szőr* ~ *sörény* ~ vog. **šār* > TJ *šār*, KU *šōr*, P *šōr*, LO *sāyr*, So *sāyra* (<< Ug **šāy3-r3* vagy **šākr3* 'Haar', vö. UEW 2: 886),

(3) Ug *š > ma. sz ~ OUg *š > vog. *š > š ~ s ~ osztj. *š > s, pl.

ma. *száz* ~ vog. **šīt3* > TJ *šēt*, KU *šāt*, P *šēt*, So *sāt* ~ osztj. **sat* > V *sat*, Trj *sāt*, DN *sot*, Ni Kaz *sot*, O *sat* '100' (<< Ug **šata* < FU **šata* 'hundert', vö. UEW 1: 467).

Az Ug *š- > ősma. *š- ~ *s- (> ma. s- ~ sz-) kettősség kialakulása pedig bizonyosan elő- vagy ősmagyar nyelvjárási különbségben leli magyarázata-t.

52. Az alapnyelvi affrikáták képviselőiről

Fentebb (24. edz, Megjegyzések) szó volt arról, hogy a magyar *dz* affrikáta realizációja hosszú mássalhangzó. Ehhez hasonló az, hogy az uráli stb. alapnyelvi *č-nek a finnségiben olyan folytatói vannak, amelyek korai ősfinn *čč-re vezethetők vissza (l. 51. Az alapnyelvi szibilánsok képviselőiről című pontot és az ott idézett szakirodalmat). Ennek kapcsán visszatérek egy régebbi tanulmányom (HONTI 1981) megállapításaihoz, amelyeket a hagyományosan *č-ként és *čč-ként rekonstruált affrikáták leánnyelvi képviselőiről írtam.

Ezeknek az affrikátáknak főleg a finnségiben és részben a lappban vannak intervokális helyzetben (leggyakrabban) ilyen képviselőik:

*č > finn s ~ ts, lapp N *čč* ~ *č'č*, pl. U **ičä* 'Vater' > finn *isä* 'Vater', észt *isa* 'id.', lapp N *äčč*, *äččē*, T *jiečče* 'id.' (UEW 1: 78), FP **kače* 'sehen, blicken, bemerken' > finn *katso*- 'sehen, blicken, anblicken', észt *katsu*- 'versuchen, prüfen, sehen', lapp N *gäččä*- *-äčč-* 'look, look at; look for' (UEW 2: 640), FU **kuč3* 'rufen, nennen' > finn *kutsu*- 'einladen, nennen', észt *kutsu*- 'id.', lapp N *gqčču*- ~ *-čč-* 'call (someone)' (UEW 1: 192), FU **mečä* 'Rand, Seite von etwas' (UEW 1: 269) > finn *metsä* 'Wald, Forst', észt *mets* 'Busch; Wald', lapp L *miehttjēn* '(Adv.) ganz (weit weg) vorbei...',

*č > finn *h ~ t*, lapp N *cc*, pl. FU **kečä* 'Kreis, Ring, Reifen' > finn *kehä* 'Kreis, Umkreis, Ring', észt *keha* 'Körper, Rumpf' (UEW 1: 141), FU **uče* 'Schaf' > finn *uuhi, uuhti, uutti, uuti* 'Mutterschaf', észt *uhe, uhi, utt* 'id.' (UEW 1: 541), FP **piča* 'Pfahl, Stange' > finn *piha* 'Hof; Vorplatz, Hofplatz', észt *pihe (pihte gen.)* 'Stange, Hopfenstange', *piht (piha gen.)* 'Stange, Zaunstange, Palisade' (UEW 2: 729), U **čečä* 'Onkel' > finn *setä* 'Onkel, Oheim', lapp N *čæcce -ǣz-* 'father's brother...' (UEW 1: 34), U **woča* 'Zaun, Fischzaun' > finn *otava* 'Lachsnetz; der Große Bär', észt *odav: suur o.* 'der Große Bär', lapp N *oacce -z-* 'something which hinders or is a barrier to something' (UEW 1: 577).

Elég régi az az ötlet, hogy a finnugor alapnyelv ismerte a gemináta affrikátákat. Most ennek az ötletnek és bírálatának különféle megfogalmazásait ismertetem időrendben, részben ugyancsak idézetek formájában.

PAASONEN úgy látta WIKLUND (1896: 86–87) nyomán, hogy: „wohl eine ursprüngliche Geminata *cc : tts* [= *tš*] anzunehmen ist” (PAASONEN 1917: 127, még vö. 167, 263). Az egyes affrikáták kettős finnségi képviselőre PAASONEN (1917: 167, 263) alapnyelvi váltakozások és az alábbi hangváltozások feltevésével kívánt megoldást találni:

**tš* [= *č] ~ *š* > ösfinn **th* ~ **h* > finn *t ~ h*,

**tš* [= *č] ~ *š* > finn *ts ~ s*.

„Im Fiugr. lässt sich – besonders auf Grund des Lappischen und der Behandlung der Verbindungen von Nasal + Affricata – eine Scheidung zwischen einer urspr. *tš*- und *tšš*-Reihe durchführen” (SETÄLÄ 1912: 68). A *tš*-ről hasonlót expressis verbis nem állított itt SETÄLÄ.

Terjedelmes affrikáta-tanulmányában ma már részben tévesnek minősülő etimológiai anyagra támaszkodva TOIVONEN a fokváltakozási elmélet érvényesítésével hasonló eredményekre jutott, mint PAASONEN (TOIVONEN 1928: 254–257, 1932: 148). Felfogásának lényege: „Kuten mainitussa affrikaatta-tutkimuksessani [TOIVONEN 1928, H. L.] on huomautettu, ovat useissa suomalais-ugrilaisissa kielissä affrikaattojen edustukset niin moninaiset, että niitä on mahdoton selittää olettamatta suom.-ugr. kantakielessä olleen sekä ns. »pitkiä« että tavallisia »lyhyitä« affrikaattoja (siis esim. **tšš*, **tš*, **tts*, **ts*) samaan tapaan kuin on oletettu olleen esim. geminaattaja yksinäisklusiileja. Ja samoin kuin näiden viimeksi mainittujen on affrikaattojenkin eri kvantitatiivisten sarjain välillä tapahtunut paljon yhteensulautumista ja sekaantumista eri kielissä, nimenomaan myöskin itämeren-suomalaisissa kielissä” (TOIVONEN 1932: 145).¹²⁴ „Edellä luetelluissa

¹²⁴ „Mint említett affrikáta-tanulmányomban [TOIVONEN 1928, H. L.] látható, több finnugor nyelvben olyan sokfélék az affrikáták képviselői, hogy lehetetlen megmagyarázni őket finnugor alapnyelvi, ún. »hosszú« és közönséges »rövid« affrikáták (tehát pl. **tšš*, **tš*, **tts*,

sanoissa ja päätteissä voidaan siis jo kantasuomea varhaisemmassa kieli-
muodossa osoittaa olleeksi ns. pitkä affrikaatta, joka kantasuomeen on il-
meisesti pitkänä periytynyt ja siitä nykyiselleen eri kieliin jatkunut” (TOI-
VONEN 1932: 148).¹²⁵

MOÓR (1952: 55–56, 73) TOIVONEN (1928) tanulmányára hivatkozva
az alábbiak szerint magyarázta a finnégi képviselőket:

*-č-	> finn -t-,
*-čč-	(> *-š-) > finn -h-,
*-č̣-, *-ć-	> finn -s-,
*-č̣č̣-, *-ćć-	> finn -ts-.

MOÓR feltevését bírálva E. ITKONEN (1956: 67–68) elutasította a *č̣, *ć
kettősséget, mégpedig – ha a fonémafogalommal operálunk – okkal, bár
ezt ő a hivatkozott helyen nem mondta ki. LAKÓ racionális megoldással
állt elő: „We can assume, alternatively, that in PFU *-ć- and *-č̣- existed
side by side as dialectal variants, and that this is the reason why we find
such phonetic representations in modern FU languages that suggest both
*-ć- and *-č̣- as antecedents” (LAKÓ 1968: 74, ugyanígy LAKÓ 1964: 95).

Témám szempontjából sokkal érdekesebb kérdés, voltak-e LAKÓ sze-
rint az alapnyelvben hosszú affrikáták. A nem palatalizált affrikáta ügyé-
ben sajnálatos módon elhárította az állásfoglalást: „There are very few re-
levant etymologies for which the Hungarian member is known with cer-
tainty; nor do these few etymologies include all the FU languages. Con-
sequently, we could show the development of PFU *-č̣- in the whole FU
group only if we also took into consideration those etymologies which lack
a Hungarian member. To avoid this, we shall refer to only those FU lan-
guages in which there are counterparts to Hungarian words with an af-
fricate antecedent” (LAKÓ 1968: 73, ugyanígy LAKÓ 1964: 95–96). A pa-
latalizált affrikáta esetében világos a véleménye: „in Proto-Finnish the
PFU palatalized consonants were generally depalatalized; consequently,
PFU *-ćć- > Proto-Finnish *-cc- (> Fi. -ts-). The -s- appearing beside
Finnish -ts- originated from Proto-Finnish *-c-” (LAKÓ 1968: 74, ugyanígy
LAKÓ 1964: 97). „There may be several reasons for the fact that, as we
have seen, the original palatalized affricate has surprisingly many repre-

*ts) feltevése nélkül, miként pl. alapnyelvi gemináta és rövid zárhangokat posztulálunk. És amint az utóbb említettek esetében történt, az affrikáták eltérő kvantitású tagjai közt sok egybeolvadás és keveredés következett be a nyelvekben, különösen a finnégi nyelvekben” (TOIVONEN 1932: 145).

¹²⁵ „Az előzőekben felsorolt szavakban [egyebek közt pl. a fentebb általam is emlegetett finn *katso-*, *kutsu-*, *metsä* szavakban, H. L.] és végződésekben kimutatható már az ősfinn korábbi szakaszában az ún. hosszú affrikáta megléte, amely nyilván hosszúként öröklődött az ősfinnbe, és amely a mai nyelvekig megőrződött” (TOIVONEN 1932: 148).

sentatives in some FU languages: (A) We have already mentioned that PFU possibly had not one but two palatalized affricates (*-ć- and *-ć̣-) and, consequently, in the numerous continuers of the original palatalized affricate we must see the continuers of not one, but of two qualitatively different sounds. (B) The PFU palatalized affricate (or affricates) is (are) likely to have occurred not only in a short grade of quantity but also geminated. Among the present-day FU languages the Lapp is the only one that, besides short affricates, also has geminated affricates. That PFU must have had a geminated *-ć- is made probable by the circumstance that it contained plosives not only in a short grade of quantity but geminated as well. If, from the point of view of quantity, the assumption of two kinds of original antecedents is correct, then the various developments in the present-day FU languages all reflect not one kind of antecedent but two kinds of antecedents different quantity. (C) In some cases, the continuers that differ from one another reflect developments that have taken place in different dialects” (LAKÓ 1968: 74–75, ugyanígy LAKÓ 1964: 97–98). A LAKÓ 1968-ról írott recenziójában E. ITKONEN (1969) nem szólt LAKÓnak az alapnyelvi affrikáták kvantitásáról előadott nézetéről.

RAUN (1971: 33) határozottan állást foglalt a gemináta affrikáták alapnyelvi létének valószínűsége mellett: „If one accepts the idea of the occurrence of geminate stops in the protolanguage, the same should apply to affricates. The expression »geminate affricate« in such a case refers to the gemination of the stop component of an intersyllabic affricate”. Ez lényegében összhangban van LAKÓ most idézett nézetével.

LYTKIN (1974: 144) óvatosabban fogalmazva nyilatkozott erről a kérdéstről: „Не исключена возможность, что в праязыке существовали наряду с краткими также долгие (геминированные) аффрикаты”, de arról nem szól, mindkét affrikáta esetében számol-e geminált formával, ill. mely szavakban tesz fel ilyen affrikátá(ka)t.

A finnugor nyelvcsalád hangtörténetének legeredményesebb kutatója, ERKKI ITKONEN több alkalommal is kitért az affrikáta-kérdésre, most az ő nézetét ismertetem:

„Die ostseefinnisch-lappischen Verhältnisse zeigen, daß es anfangs wahrscheinlich nur geminierte stimmlose Klusile bzw. Affrikaten gab; später hat die Geminatio auch auf die stimmhaften Klusile übergegriffen” (E. ITKONEN 1968a: 202). – Egy korábbi írásomban (HONTI 1981: 361) részben alighanem félreértettem ITKONEN szavait, ti. a geminált affrikátákat ő a korai ősfinnre tette fel, nem pedig a finnugor/uráli alapnyelvre, bár egy korábbi tanulmányában mégis ez áll: „sm.-ugr. **meti'sä* 'ääri, syrjä,

sivu” (E. ITKONEN 1959: 141),¹²⁶ másrészt viszont szerinte, úgy tűnik, finnugor alapnyelvi *tʃ egyáltalán nem volt (ITKONEN 1960: 76). Döntő fontosságúnak látom ez ügyben azt, hogy a finnugor alapnyelvi kvantitáskorrelációról íródott munkájában (ITKONEN 1968a) nincsen szó gemináta affrikátákról, vagyis mintha mégis elutasította volna azok hajdani létezését. Úgy látom tehát, hogy E. ITKONEN ellentmondásosan ítélte meg a gemináta affrikáta, legalább is a *ć hajdani létének valószínűségét.

„Suomalais-ugrilainen vokaalien välinen affrikaatta *tʃ on kantasuomessa muuttunut t:ksi sanoissa *odottaa... otava ja potea*, mutta *h:ksi* sanoissa *kehä* ja *piha*. Onpa pari sanaa, joissa kaiketi esiintyvät molemmat edustustavat: *viti*-sanana ohella *vih*i ja *uuhi* ’emälammas’-sanalla on sivumuotona *uutu*. Kahtalaisuudelle ei ole voitu antaa selitystä; eipä näytä edes olevan ratkaistavissa, kumpi edustus olisi katsottava »äännelailloseksi«, kumpi sporadiseksi” (E. ITKONEN 1966: 212–213).¹²⁷

Finn *t* fejlődött „kakuminaalisesta (t. mahdollisesti siitä kehittyneestä dentaalisesta) affrikaatasta *tʃ:stä, esim. sm. *setä*, lpN *čæcce* ’setä, isän nuorempi veli’ (< vksm. *šeʃä resp. *šeʃä)” (E. ITKONEN 1977: 122);¹²⁸ „liudentuneesta tʃ:stä, joka on ollut *tʃs-yhtymän alkukomponenttina, esim. sm. *kutsu-*, lpN *goččo-* (< vksm. *kutʃsu-)” (E. ITKONEN 1977: 122–123);¹²⁹ a finn *kutsu-* ~ lapp N *goččo-* szópár korai ősfinn alakját KORHONEN (1981: 168) viszont *kućo-ként, tehát rövid affrikátával határozta meg.

Az általam tanulmányozott munkákból megismert eredményeket és saját ismereteimet ötvözve az alábbiakra jutottam (HONTI 1981):

„Azt látjuk tehát, hogy a nyilatkozó kutatók vagy egyáltalán nem számolnak alapnyelvi hosszú affrikátákkal, vagy legfeljebb a palatalizált esetben engedik meg a két kvantitást, míg a korábban működött finnugristák, PAASONEN és TOIVONEN, valamint MOÓR számoltak mind a posztalveolá-

¹²⁶ „finnugor *metʃä ’vmi széle, határa, oldal’” (E. ITKONEN 1959: 141).

¹²⁷ „A magánhangzók közti finnugor *tʃ affrikáta az ősfinnben *t*-vé lett az *odottaa* ’vár’... *otava* ’Göncölszékér’ és *potea* ’betegeskedik’ szavakban, viszont a *kehä* ’kör’ és *piha* ’udvar’ szókban *h*-vá. Van még néhány szó, amelyekben valószínűleg mindkét képviselő jelenkezik: a *viti* ’friss hó’ szó mellett van *vih*i és az *uuhi* ’anyajuh’ szónak van *uutu* variánsa. E kettősséget eddig nem sikerült megmagyarázni; még az sem látszik eldönthetőnek, a kettő közül vajon melyik tekinthető »hangtörvényszerűnek« és melyik sporadikusnak” (E. ITKONEN 1966: 212–213).

¹²⁸ „kakuminális (vagy esetleg abból keletkezett dentális) *tʃ affrikátából, pl. finn *setä* ’nagybácsi’, lapp N *čæcce* ’nagybácsi, az apa ifjabb fivére’ (< korai ősfinn *šeʃä, ill. *šeʃä)” (E. ITKONEN 1977: 122).

¹²⁹ „palatalizált *t*-ből, amely a *tʃs-kapcsolat kezdőeleme volt, pl. finn *kutsu-* ’hív’, lapp N *goččo-* ’id.’ (< korai ősfinn *kutʃsu-)” (E. ITKONEN 1977: 122–123).

ris (esetleg kakuminális), mind a palatalizált affrikátának rövid és hosszú fokával. A jelen dolgozatban olyan szempontokat szeretnék előadni, amelyek hozzájárulhatnak az eddig még megnyugtatóan nem tisztázott és újra meg újra fölbukkanó kérdés eldöntéséhez: volt-e a finnugor alapnyelvben hosszú affrikáta, s ha esetleg igen, akkor egy-e avagy kettő?

A finn *ts*-t és *s*-t (valamint a lapp *čč* ~ *čč*-t és *čč* ~ *č*-t) tehát a hangtörténeszek nagyobb része legalább korai ősfinn **čč*, **č* feltevésével magyarázza, ill. némelyek e kettősség finnugor alapnyelvi eredetét is lehetségesnek látják. A finn *t*, *h* (lapp *cc* ~ *c*) kettősségnek a korábbi nyelvélapotokra való visszavetítését – MOÓR ELEMÉR kivételével – a kérdésben az utóbbi évtizedekben szavukat hallatók inkább csak óvatos feltevésként említik meg.

Vajon miért ez a nagy óvatosság a finnugristák többségének részéről? A válasz voltaképpen elég egyszerűnek tűnik, és némileg lehangoló is, hiszen a hangtörténeti feltevések esetleges további gyengeségeire mutat rá:

1. A **čč*, **č* kettősségnek csak a finnségiben és a lappban van nyoma.
2. A posztalveoláris (vagy kakuminális) **č* affrikáta esetében csak a finnségiben találunk kétségtelenül kétféle folytatót, míg a vele legközelebbi rokonságban lévő lappban nem.

3. A finnugor alapnyelvi geminált orális zárhangokra a hosszú affrikáták feltevését támogató érvként hivatkozni bajos dolog, mivel az ilyeneket tartalmazó alapnyelvi szók száma fölöttébb csekély, és az esetleges hosszú affrikátát sejtető szavak némelyikének származtatása bizonytalan, talán affektív jellegükkel függhetnek össze a geminált affrikátára utaló jelek.

Az első két pontban említettekkel teljes mértékben egyetérthetünk, míg a harmadikat legalábbis némi kétkedéssel kell fogadnunk:

A **pp*, **tt*, **kk* jóval ritkábban rekonstruálható az uráli/finnugor alapnyelvi szókincsben, mint szóbelseji rövid párjuk, de a finnugor nyelvek többségében tapasztalható, kétségtelen kettős képviselők és a rokon nyelvek közti szabályos megfelelések láttán talán indokolatlan volna e kettősségnek az alapnyelvig való visszavezetését elvetni. A hangváltozások tanulmányozása során azt tapasztaljuk, hogy az egyes fonémaosztályok képviselői gyakran eltérő jellegű változásokon mennek át; így több finnugor nyelvből is idézhetnénk példákat arra, hogy másként viselkedtek történetük folyamán az alapnyelvi orális zárhangok, a nazális zárhangok és a szibilánsok, vagyis semmiféle hangváltozási törvényszerűséggel nem áll elentétben, ha a finnugor alapnyelvre a szóbelseji **č* és **č* mellett **čč*-t és **čč*-t is rekonstruálunk azzal a feltétellel, hogy ezek folytatói mindenütt egybeestek, csak a finnségi-lapp nyelvcsoport őrizte meg különbségüket többé-kevésbé.

Elsősorban a finnségiben, másodsorban a lappban található kettős képviseltek készítenek mindkét affrikáta esetében rövid és hosszú kvantitás föltevésére:

FU >> ősfinn >> finn	~	lapp	
*-č-	-s-	-čč- ~ -č-	
*-ćć-	-ts-	-č'č'- ~ -č'č'-	
*-č-	-h-	} -cc- ~ -c-''	(HONTI 1981: 363–364).
*-čč-	-t-		

JANHUNEN az uráli alapnyelvre csak egy affrikátát rekonstruált, a *c-t, amely a hagyományosan *č-ként kikövetkeztetettnek felel meg, és csak a finn-permi alapnyelvtől számol a *ć jelenlétével (JANHUNEN 1981: 251–252): U *pucki 'kasvinvarsi, putki; növény szár, cső' (i. m. 236) > finn putki 'cső' < U *pučke [ɔ: *pučke, H. L.] 'hohler Stengel der Pflanzen' (UEW 1: 397). JANHUNEN nyomán SAMMALLAHTI is csak U *c-t rekonstruál (SAMMALLAHTI 1988: 482), amelyet a következő szavakban tételezett föl: *cecä 'uncle' (i. m. 483) > finn setä 'nagybácsi' < U *ćečä 'Onkel' (UEW 1: 34), *pucki 'tube' > finn putki 'cső' (i. m. 483) < U *pučke [ɔ: *pučke, H. L.] 'hohler Stengel der Pflanzen' (UEW 1: 397), *wāncā 'root' (i. m. 483) > lapp vaʒ'ze- -ʒʒ- 'go (on foot)' < FU *wanča- 'überschreiten' (UEW 1: 557). JANHUNENNEL ellentétben SAMMALLAHTI már a finnugor alapnyelvben számol kétféle affrikátával, vagyis nem palatalizálttal és palatalizálttal: *č(!), *ć (SAMMALLAHTI 1988: 491). – A két finn kollégának a most ismertett eljárásban nekem különösen az nem világos, (1) vajon miért és hogyan váltotta föl a *c-t a *č, (2) továbbá miért és hogyan váltotta föl a *cecä 'uncle' szóban a *c-t szókezdő helyzetben a *ć, szóbelseji helyzetben pedig a *č... Talán PAASONEN és TOIVONEN hajdani hagyományos *ts (= *č) jelölésmódjának elvi elfogadásával magyarázható JANHUNEN és SAMMALLAHTI *c (= *č) szokatlan jelölésmódja, de a finn setä 'nagybácsi' uráli alapnyelvi előzményében lévő *c- még így sem érthető...

Hosszan idézett dolgozatom (HONTI 1981) publikálását követően – ismereteim szerint – csak egy szerző nyilatkozott az alapnyelvi affrikáták kvantitásáról: „The stops *p, *t, and *k could be combined to form geminates, but we don't have valid evidence for the other consonants (*ćć and *čč have been proposed by e. g. HONTI 1981)” (SAMMALLAHTI 1988: 492).

Arra a problémára, vajon vannak-e nyilvánvaló bizonyítékok az alapnyelvi gemináta affrikáták léteire, a fent idézett vélekedéseken kívül saját bizonyító anyagomra (HONTI 1981: 365–368) hivatkozhatom. Kiemelendőnek vélem azokat a finnségi adatokat, amelyek egy-egy régi szó eseté-

ben mind a rövid, mind a hosszú affrikáta képviselőit mutatják, ezek ugyanis a korábbi kutatók által említett keveredéseket, átcsapásokat igazolják. Ezen adatok közül csak a legfontosabbakat idézem említett dolgozatomból:

„A szakirodalom tud néhány olyan esetről, amikor az intervokális affrikátáknak egy szó alakváltozataiban kétféle (az én felfogásomnak megfelelően rövid és hosszú affrikátára visszavezethető) folytatójuk van a finnségiben:

finn *itse* 'selbst', észt *ise* | lapp N *ieš, jieš, iežâ*...

finn *riitsi-* 'reißen', *riisu-* 'ausziehen', észt *resu-* | lapp L *rihttjō*...

finn *uuhi, uuhti, uutti, utti, utu, uitti, uitu, uuki, uukki, uuke* 'Schaf', észt *uhi, uhe, uutt*...

finn *viti* 'frisch gefallener Schnee', *vitulumi*, (nyj.) *vihilumi, vikilumi* (*lumi* 'Schnee'), lüd *vid'i* | lapp N *vâccâ*...

Természetesen e néhány szót lehetne ősfinn alakváltozatok folytatói-ként is értelmezni, mint pl. a finn *riitsi-* 'kitép; levet' ~ *riisu-* 'levet, levesz' esetében a SKES¹³⁰ teszi. A finn *itse* 'maga' ~ észt *ise*, lapp *ieš* megfelelési viszonyai nem állnak összhangban a korábban mondottakkal, ami talán – mivel névmásról van szó – nem is nagyon meglepő (vö. KETTUNEN 1962: 42).¹³¹ Az *uuhi* 'juh' ~ *utti* stb. esetében a szinte valószínűtlen formagazdagság nem árulja el, miként ERKKI ITKONEN is megállapította (l. fentebb),¹³² a *h*-s avagy a *t*-s képviselő-e a szabályos(abb), a *k*-soknak viszont feltétlenül másodlagosnak kell lenniük (akárcsak a finn *joutsen* 'Schwan' melletti *joeksen* változatnak). Ami pedig a *vih*, *viti* (és *viki*) szót illeti, a *t*-t (és *k*-t) tartalmazó alakok feltehetőleg csak nyelvjárási újítként, külön fejleményként értékelhetők.¹³³ E néhány, szabálytalanságot mutató adat talán nem alkalmas, hogy a kétféle kvantitású affrikáták egykori létezését cáfolják” (HONTI 1981: 365–366, kissé módosított változat).

„Néhány további finnségi szóban *hr* ~ *sr* ~ *tr* megfelelést találunk, ezek előzményében azonban nem számolhatunk affrikátával” (HONTI 1981: 367), így ezekről – noha nem érdektelenek – most nem szólok.

Az affrikátáknak szánt rész lezárásaként közlöm ama régi tanulmányom befejező passzusát, amelyet most is helyesnek tartok: „Fentebb említettem,

¹³⁰ *riisua* (SKES 3: 791a), *riitsiä* (SKES 3: 792), még vö. *riisua* (SSA 3: 76a). A SKES 3: 791a nyomán: „Finn. *riitsi-* und *riisu-* können auf Grund einer frühfinn. Wortspaltung **rīć-* > **rīć-* oder **rīć-* > **rīć-* miteinander verknüpft werden” (UEW 2: 745).

¹³¹ Még vö. FU **icē* ~ **ise* 'Schatten; Schattenseele' (UEW 1: 79).

¹³² Azaz: E. ITKONEN 1966: 212–213, l. 103. jegyzet, még vö. FU **učē* 'Schaf' (UEW 1: 541).

¹³³ Vö. *viti*¹ (SKES 6: 1795b–1796a), az SSA (3: 464a) csak a *viti* alakot közli.

hogy bizonyos meggondolások a finnugor alapnyelvi hosszú affrikáták rekonstruálása ellen szólnak. Hogy mégis javasolom ilyenekkel bővíteni az alapnyelvi hangrendszert, annak az az oka, hogy – néhány szórványos esettől eltekintve – az ősfinn korszakig nem számolhatunk pl. az alapnyelvi zárhangok geminálódásával; ha ezt megtehetnénk, akkor az kihúzná a talajt egy ilyen feltevés alól. Az általam adott magyaráztatnak kétségtelen gyengéje, hogy a *čč-nek nem találni olyan folytatóját a lappban, mint a *ćć-nek, továbbá hogy a többi rokon nyelvben a rövid és a hosszú affrikátáknak a rövidekben való egybeesését kell feltennünk” (HONTI 1981: 368).

A finnségi *ćć kapcsán érdemes a finn *metsä* tudománytörténeti-etimológiai megítéléseit is számba venni.

Közel 150 évvel ezelőtt THOMSEN (1870: 93) a baltiból magyarázta: „f., wot. *metsä*, weps. *mets*, gen. *-an*, ehst. *mets*, *mõts*, gen. *-a*, liv. *mõtsa*, wald, lapp. *mæcce*, wüste, urwald. = lit. *mėdis* (contr.), gen. *medžo* (für **medio*), baum, lett. *mesch* (uncontr., für **medjas*), wald”.

A SKES (2: 343a) erről nem vett tudomást, hiszen a szerzők egyike így vélekedett: „Der von THOMSEN für dieses Wort geltend gemachte baltische Ursprung ist lautlich unmöglich” (TOIVONEN 1928: 203). A szócikkben a lapp szavak közül csak azok szerepelnek, amelyeket később E. ITKONEN finn jövevényszóként minősített (l. alább).

E. ITKONENTÓL származik az a finnugor magyarázat, amely egyebek közt az UEW-ben is szerepel: „sm.-ugr. **met’šä* ’ääri, syrjä, sivu’ sanan lp. jatkaja *mæč’če*- on jo sm.-lp. kielikaudella tapahtuneen merkityksenkehityksen johdosta tullut tarkoitettuna kielienpuhujien tavallisessa elämän ympäristössä, vesistöjen varsilla, sitä rajaa, jossa rantaviivasta maalle päin siirryttäessä ranta-alue loppuu ja sisämaa, metsä, alkaa, sekä edelleen itse metsäkin takamaastoksi ajateltuna. Päinvastaista kulkusuuntaa rannasta ulapalle merkiksi *dávve*-, joten ilmausparien *mæč’čas* : *davas* (lat.) ja *mæč’čen* : *dávven* (ess.-lok.) jäsenet olivat toistensa käsitteellisiä vastakohtia. Semasiologisesti lp. *mæč’če*- edustaa tämän ajatuksen mukaan ims. *metsä* sanaan verrattuna sikäli varhempaa vaihetta, että se olisi säilyttänyt alkuperäisen ’reunan, äären, laitaman’ merkityksen, johon ’metsä’ liittyy jokapäiväisten olosuhteiden muovailemana sivumerkityksenä. Suunnilleen tällaiselta pohjalta olisi kantasuomalaisella taholla *metsä* kehittynyt ’puita kasvavaa maata, erämaata’ semmoisenaan tarkoitavaksi topografiseksi nimitykseksi, mutta lp. *mæč’če*- sanan kehitys päätyi jyrkästi toisenlaiseen lopputulokseen: siitä tuli adverbivartalo, abstraktisluonteinen paikanmääre. Näin ollen on täysin käsittävää, että tästä sanasta riippumatta saatettiin konkreettinen ’metsän’ nimitys *mæc’ce* lainata kantalappiin ims. sukulais-

sanasta.¹³⁴ [Bekezdés] Oletuksessa, että ims. *metsä* sanan nykymerkitys on sekundäärinen, ei ole mitään outoa. Tosiasia on – mistä se johtuneekin –, että sm.-ugr. kielistä etsimme turhaan vanhoja yhteisiä ’metsän’ nimityksiä, vaikka tätä käsitettä tarkoittavien sanojen luku on laskettava kymmenissä. [Bekezdés] Unkarin alunperin lativinen *messze* voidaan liittää tähän yhteyteen olettamalla merkityksenkehitystä ’sivuun, syrjään’ > ’kauas’, mikä on aivan luonnollinen. Sivumerkitys ’kauka-’ on lp. *mæč’če-* sanalla paikoin hyvin selvä (vrt. esim. lpL. *miehttjēn* sanan selitystä). Sama merkitysvivahdus tavataan esim. tšer. ’sivun’ nimityksillä *ō-rdež* ja *pel* (ks. ed. s. 137, vrt. SZILASI Cs. szótár 150, 160)” (E. ITKONEN 1959: 141–142).¹³⁵ Majdnem tíz évvel később ugyanezt vallotta, a *metsä* finnugor alapalakját ekkor is hosszú affrikátával közölte: **meččä* (E. ITKONEN 1968b: 497b–498a).

KOIVULEHTO (1979: 290, 4. jegyzet) balti eredetűnek tekinti a finn *met-sä* és vele együtt – E. ITKONEN nyomán – a lapp *mæč’če-* szót, majd megjegyzi, hogy RITTER (1979: 295–296) érvelve jelentéstani okokból hagyta el megfelelőként a lapp szót, de RITTER a finnugor egyeztetést sem tartja teljesen kizártnak.

Az SSA (2: 163b) kérdőjellel kapcsolja a finn *metsä* szóhoz a lapp *mæč’če-* és a ma. *messze* szót. Szóba jöhetőnek nevezi, de bizonytalanabb-

¹³⁴ Lapp *mæč’ce* ’erdő’ < finn *metsä* ’id.’ (KORHONEN 1981: 85, 104).

¹³⁵ „a finnugor **met’šä* ’vmi széle, határa, oldal’ szó lapp folytatója, a *mæč’če-* már a finnlapp nyelvi korban történt jelentésfejlődés következtében vált a beszélők mindennapos életének környezetében a vizek mentén annak a határvonalnak a jelölőjévé, ahol a vízparttól a szárazföld felé haladva a partvidék végetér, és ahol a földterület, az erdő kezdődik, továbbá ahol az erdő is található háttérként értelmezve. Az ezzel ellentétes, a parttól a nyílt víz felé mutató irányt a *dävve-* fejezte ki, így a *mæč’čas* : *dävas* (lat.) és a *mæč’čen* : *dävven* (ess.-loc.) szópárok tagjai egymás fogalmi ellentéteit fejezték ki. Így a lapp *mæč’če-* ezen értelmezés szerint a finnségi *metsä* szóval összevetve annyival korábbi állapotot képvisel, hogy az megőrizte a korábbi ’vmi széle, határa, oldal’ jelentést, amelyhez a hétköznapi körülmények folytán társult az ’erdő’ jelentés. Nagyjából ilyen helyzetben válhatott az ősfinn korban a *metsä* szó ’fás terület, vadon’ jelentésű topográfiai megnevezéssé, de a lapp *mæč’če-* szó fejlődése ettől lényegesen eltérő eredménnyel járt: ebből adverbiumi tő, elvont jelölő jött létre. Így teljes mértékben érthető, hogy ettől a szótól függetlenül a tulajdonképeni ’erdő’ jelentésű *mæč’ce* lexéma bekerült az őslappba a finnségi rokon szó átvételeként. [Bekezdés] Abban, hogy a finnségi *metsä* szó mai jelentése másodlagos, nincsen semmi különös. Tény – bármi legyen is az oka –, hogy hiába keresünk a finnugor nyelvekben közös, ősi ’erdő’ jelentésű szavakat, noha ezt a fogalmat kifejező szavak tucatjával vannak. [Bekezdés] Az eredetileg lativuszi funkciójú magyar *messze* szót az egészen természetes ’oldalra, félre’ > ’messze, messzire’ jelentésfejlődéssel számolva bevonhatjuk ebbe a családba. A lapp *mæč’če-* szó ’messzi, távoli’ jelentése helyenként nagyon is világos (vö. pl. lapp L. *miehttjēn* ’ganz (weit) bei...’ [LLWb 2: 522b, H. L.]). Ugyanez a jelentésárnyalat található a cseremiszi ’oldal’ jelentésű *ōrdōž* és *pel* szavak estében (l. 137. o., vö. CserSzt 150, 160)” (E. ITKONEN 1959: 141–142).

nak tekinti a balti származást. Az EES (281a) viszont a balti származást látja helyesnek, de megemlíti, hogy a finnugor eredet lehetősége is fölmerült.

Ezt a finn szót HÄKKINEN a balti eredetűek közt tartja számon: finn *metsä* < ősbalti **medja-*, vö. lett nyelvjárási *mēdis* 'fa, erdő' (HÄKKINEN 1985: 35–36, 2007: 707–708; még vö. VABA 2016).

Az eddigiekben előadottak, azt hiszem, inkább megerősítik az alapnyelvi affrikáták létének valószínűségét, a **mečä* ~ **meččä* dolgában tapasztalható hezitálás is emellett szólhat.

A fentiekben láthattuk, hogy a **č* esetében többen is ősfinn kori geminációval számolnak. Ehhez hasonló jelenség van az osztjákban is. Geminálódásról írt STEINITZ, amikor a Sy osztják nyelvjárás konzonantizmusát ismertette: „Die Affrikata kommen nur zwischen erster und zweiter Silbe als intervokalische Geminata, mit langer klusiler Komponente, vor. [Bekezdés] *ttš* – die Palatalisierung von *t* ist bei Art. [az egyik nyelvmester nevének rövidítése, H. L.] ausgeprägt, bei Pir. [a másik nyelvmester nevének rövidítése, H. L.] ganz schwach; z. B. *wotšša* 'allein', *wutššeti* 'wollen'. [Bekezdés] *ttš* – *š* ist... alveolar; *t* hier ebenfalls alveolar, eine kombinatorische Variante (*t*) des postdentalen *t* (eigentlich ist diese Affrikata also als *ttš* zu transkribieren); z. B. *jettšeti* 'fertig werden', *ottšam* 'verrückt'” (STEINITZ 1939/1975: 21). Úgy tűnik azonban, hogy egy másik művében STEINITZ csak az -š- (?déli -t-, ?északi -s-) tövű igék infinitívuszában számolt hosszú affrikátával, pl. Kr *čättša*, Kaz *čottša* (< Kaz *čotš-ti*) 'anbinden' (STEINITZ 1952: 29, 1. jegyzet, 1980: 131, 1. jegyzet; vö. DEWOS 432). RÉDEI a Kaz nyelvjárás kapcsán jegyezte meg: „Die Affrikaten *č* und *č* treten meistens als Geminaten auf: *čč*, *čč*” (RÉDEI 1968: 11, még vö. RADANOVICS [= RÉDEI] 1961: 10). Nagyon kevés Kaz osztják anyagot gyűjtve, nekem nem tűnt föl, hogy az affrikáták hosszúak lettek volna (igaz, csak egyetlen egy ilyen adatom van), vö. *wotša i-pšša änt* 'soha' (HONTI 1978a: 146, 154), *wotša*, *ɔ: ?wotša* (= Kaz *wotšča*, O *očča*, DEWOS 230; Šur *ütšša* 'egyedül' RADANOVICS [= RÉDEI] 1961: 10; még vö. V *aj-pičəy*, Šur Kaz *i-pšša*, O *i-pušä* 'на всегда; für immer', DEWOS 1090). Ehhez még vö. az *edz* osztják megfelelőjéről és az egyes affrikáták kvantitásáról írottakat a 24. *edz*, **Megjegyzések** alatt.

Zárszó

A RÓNA-TAS – BERTA 2011-ből vizsgálat alá vont 50 szócikk magyar tagja közül több mégis biztosan ősi (uráli, finnugor vagy ugor) eredetűnek bizonyult, néhány szó esetében ősi eredetű lexéma és jövevényelem alaki és/vagy jelentésbeli kontaminációja következhetett be, ritkábban pedig arra

a következtetésre jutottam, hogy a RÓNA-TAS által bírált vagy elutasított etimológiák magyar tagja valóban vagy törlendő ősi (uráli, finnugor vagy ugor eredetű) szókinszünk jegyzékéből, vagy ősi eredete igencsak kétségesnek tekinthető. Az ezen etimológiák kapcsán tárgyalt egyéb magyar szavak sorsának értelmezését hangtörténeti és jelentéstani magyarázatokkal egészítettem ki.

Hangtörténeti fejtegetéseim szinte kizárólag a mássalhangzókat érintik, amelyek változásai köztudottan nagyobb fokú szabályszerűséget mutatnak a magánhangzókénál. Elég talán a VOLTAIRE kemény túlzást megfogalmazó fricskájára utalnom, amelyet STEINITZ (1944/1964: 1) idézett: „L'étymologie est une science dans laquelle les consonnes ne jouent presque aucun rôle et les voyelles absolument aucun”. A mássalhangzók változásai azonban olykor valóban jóformán „hangtörvényszerűen” változnak, vagyis szinte kivételtelenséget mutatnak, mint pl. az uráli és finnugor alapnyelvi szibilánsoknak az ugor nyelvekbeli képviselői, de bizonyos esetekben ezek változásait is befolyásolták környezetük elemei, amint fentebb, a **51. Az alapnyelvi szibilánsok képviselőiről** című pontban bemutatam, némelykor pedig váratlan, motiválatlan változásokat szenvednek el (a hangváltozások természetét illetően l. pl. ITKONEN 1966: 196–216 és MIKOLA 1976). Több évtizedes kutatómunkám során arra a meggyőződésre jutottam, hogy az esetleg kétkedve egymás mellé sorolt etimológiai tagokban tapasztalható szokatlan, váratlan hangmegfelelések megítélése során némelykor ajánlatos rugalmasan megvizsgálni a racionálisan indokolható sporadikus hangváltozások lehetőségét is (ilyenek e dolgozatban pl. a *fészék -sz-e*, az *ázik* és lehetséges megfelelőinek viszonya, az *ezüst* és rokonságának hangtani kérdései), hiszen az etimológiailag rokon szavak nem mindegyikének hangtörténeti és jelentéstani vallomása olyan egyértelmű, mint pl. a ma. *hal* ~ finn *kala* és a ma. *kéz* ~ finn *käsi* (*käte-*) szópároké. A váratlan, motiválatlan hangváltozásokkal magyarázható hangképviseletek láttán pedig rendszerint meg kell elégednünk azzal, hogy vagy elutasítunk egy egyeztetést, vagy „csak akkor helyes, ha *x* hang *y* hangból keletkezett” megfogalmazással tartunk nyitva egy kiskaput. Ezzel kapcsolatban vö. KISS 1976a: 36 (l. a **7.3.1. Az *ázik*, az *aszik* és az *olvad* viszonyáról** című pont alatt).

Nyilvánvaló, hogy az alapnyelvekben is voltak onomatopoeitikus lexémák. Az ilyenek jellegükénél fogva sokkal hajlamosabbak a szokatlan hangváltozásokra, ezért az etimológus nehéz helyzetben van, amikor korukat akarja megállapítani és lehetséges rokon nyelvi megfelelőiket keresi. Ezek megítélése így persze nem mentes a bizonytalanságoktól. Az itt tárgyalt etimológiai szócsalád tagjai is eléggé tarka képet mutatnak, de ez

esetben – paradox módon – éppen a tarkaság a szabályszerűség létét mutató (vagy talán csak látszatát keltő?) tények az egyeztetés valószínűségét erősítik.

Irodalom

- АБАЕВ, В. И. [АБАЕВ, В. И.] (1959), Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том I. А–К. Издательство Академии наук СССР, Москва – Ленинград.
- АБАЕВ, В. И. [АБАЕВ, В. И.] (1973), Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том II. Л–Р. Издательство Академии наук СССР, Москва – Ленинград.
- E. ABAFFY ERZSÉBET (1994), Ősmagyar jövevényszavaink vallomása egykorú főnéma-rendszerünkről. In: SZATHMÁRI ISATVÁN – E. ABAFFY ERZSÉBET – B. LŐRINCZY ÉVA (szerk.), Bárczi Géza Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 9–20.
- AGYAGÁSI, KLÁRA (2013), András Róna-Tas and Árpád Berta: West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian (Turcologica 84). Acta Linguistica Hungarica 60 (2013): 469–475.
- AGYAGÁSI KLÁRA – CSÚCS SÁNDOR (2012), Róna-Tas András – Berta Árpád: West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part I–II. Nyelvtudományi Közlemények 108: 443–470.
- AHLQVIST, AUGUST (1880), Ueber die Sprache der Nord-Ostjaken. Sprachtexte, Wörtersammlung und Grammatik. Forschungen auf dem Gebiete der ural-altaischen Sprachen. Dritter Theil. Finnische Literaturgesellschaft, Helsinki.
- AHLQVIST, AUGUST (1890), Über die Kulturwörter der Obisch-ugrischen Sprachen. Journal de la Société Finno-Ougrienne 8: 1–22.
- AHLQVIST, AUGUST (1891), Wogulisches Wörterverzeichnis. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 2. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- ÁKE = MUNKÁCSI 1901.
- ALVRE, PAUL (1999), Ulla Palomäki, Dentaalisen affrikaatan perilliset suomen murteissa. Kielikontakteihin perustuva selitysmalli, Turku 1998. Linguistica Uralica 35: 293–296.
- ANDREEV, N. A. [АНДРЕЕВ, Н. А.] (1957), Местоимение. In: PAVLOV, I. P. (szerk.) [ПАВЛОВ, И. П. (отв. ред.)], Материалы по грамматике современного чувашского языка. Ч. I. Чувашгосиздат, Чебоксары. 124–150.
- ASBÓTH OSZKÁR (1908), A *j > gy* változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelvjárásokban. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XX. kötet, 10. szám. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- AŠMARIN, N. I. [АШМАРИН, Н. И.] (1976), Заметки по грамматике чувашского языка. In: ANDREEV, I. A. – ORLOVA, A. P. – ČERNOV, M. F. (szerk.) [АНДРЕЕВ, И. А. – ОРЛОВА, А. П. – ЧЕРНОВ, М. Ф. (ред.)], Заметки по грамматике чувашского языка. Чувашский язык. Труды ЧНИИ, Выпуск 66.

- Научно-исследовательский институт при Совете министров Чувашской АССР, Чебоксары. 3–86.
- BAILEY, HAROLD W. (1979), *Dictionary of Khotan Saka*. University Press, Cambridge.
- BALASSA JÓZSEF (1940), *A magyar nyelv szótára*. Grill Károly Könyvkiadó-vállalata, Budapest.
- BALÁZS JÁNOS (1976), A belső keletkezésű szavak etimologizálásának problémáiról. In: BENKŐ – K. SAL 1976: 68–73.
- SZ. BÁLINT GÁBOR (1877), *Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén*. Hornyánszky, Budapest.
- BALL = BALLAGI 1873.
- BALLAGI MÓR (1873), *A magyar nyelv teljes szótára*. Első rész. A–Kar. Franklin Társulat, Budapest. = BALL.
- BÁRCZI GÉZA (1941), *Magyar szófejtő szótár*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. = SzófSz.
- BÁRCZI GÉZA (1952), Török jövevényszavaink legrégebbi rétegének kérdéséhez. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 2: 347–359.
- BÁRCZI GÉZA (1958a), A szótári homonímia kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 54: 43–52.
- BÁRCZI GÉZA (1958b), *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA (1960), *Én*. *Magyar Nyelv* 56: 104–108.
- BÁRCZI GÉZA (1963), *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA (1967), *Hangtörténet*. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest. 95–180.
- BARNHART, ROBERT K. (ed.) (1988), *The Barnhart Dictionary of Etymology*. The H. W. Wilson Company, The Bronx, New York.
- D. BARTHA KATALIN (1958), *Magyar történeti szóalaktan*. II. A magyar szóképzés története. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BEKE ÖDÖN (1918), Török jövevényszók. *Magyar Nyelvőr* 47: 203–204.
- BEKE ÖDÖN (2001), *Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch)*. VII. Bibliotheca Ceremissica. Tomus IV/7. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely. = MNySz 7.
- BENKŐ 1967–1984/1 = TESz 1.
- BENKŐ 1967–1984/2 = TESz 2.
- BENKŐ 1967–1984/3 = TESz 3.
- BENKŐ 1993–1997/1 = EWUng 1.
- BENKŐ 1993–1997/2 = EWUng 2.
- BENKŐ LORÁND (1957a), *Magyar nyelvjárástörténet*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1957b), *Konty*. *Magyar Nyelv* 57: 295–303.
- BENKŐ LORÁND (1965), *A borzas és családja*. *Magyar Nyelv* 61: 398–404.

- BENKŐ LORÁND (szerk.) (1967), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 1.
- BENKŐ LORÁND (szerk.) (1970), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Második kötet. H–Ó. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 2.
- BENKŐ LORÁND (szerk.) (1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Harmadik kötet. Ö–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 3.
- BENKŐ LORÁND (1984a), A magyar fiktív (passzív) tövű igék. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND (szerk.) (1984b), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Negyedik kötet. Mutató. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 4.
- BENKŐ LORÁND (szerk.) (1991), A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND (szerk.) (1992), A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) (1993), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I. Akadémiai Kiadó, Budapest. A–Kop. = EWUng 1.
- BENKŐ LORÁND (1995a), Az *úr* etimonjának történetéhez. Magyar Nyelv 91: 68–69.
- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) (1995b), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band II. Akadémiai Kiadó, Budapest. Kor–Zs. = EWUng 2.
- BENKŐ LORÁND – K. SAL ÉVA (szerk.) (1976), Az etimológia elmélete és módszertana. Nyelvtudományi Értekezések 89. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) (1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band III. Register. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 3.
- BENZING, JOHANNES (1983), Chwaresmischer Wortindex. Mit einer Einleitung von H. HUMBACH. Herausgegeben von Z. TARAF. Harrassowitz, Wiesbaden.
- BERECZKI, GÁBOR (1964), Etimológiai megjegyzések. Nyelvtudományi Közlemények 66: 385–388.
- BERECZKI, GÁBOR (1992), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II. Studia Uralo-Altaica 34. JATE, Szeged.
- BERECZKI, GÁBOR (2013), Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari). Der einheimische Wortschatz. Nach dem Tode des Verfassers herausgegeben von KLÁRA AGYAGÁSI und EBERHARD WINKLER. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 86. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. = EWbTsch.
- BERGSLAND, KNUT (1963), Suomalais-skandinaavinen **rebäs* 'kettu'. Virittäjä 67: 150–154.
- BERNÁTH BÉLA (1991), A táltos, aki inkább *tátos*. Magyar Nyelv 87: 346–348.
- BICHLMEIER, HARALD (2013), West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Südosteuropa-Mitteilungen 53: 119–121.
- BLOCH, OSCAR – VON WARTBURG, WALTHER (2004), Dictionnaire étymologique de la langue française. 2e édition. Quadrige – Presse Universitaire de France, Paris.

- BUCK, CARL DARLING (1949/1988), *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to the History of Ideas.* The University of Chicago Press, Chicago – London.
- BUDENZ JÓZSEF (1873–1881), *Magyar–ugor összehasonlító szótár.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = MUSz.
- BUDENZ JÓZSEF (1884–1894), *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = UA.
- CASTRÉN, M. ALEXANDER (1855/1974), *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen. Samojedisch–deutsch, deutsch–samojedisch.* Kaiserliche Akademie der Wissenschaften / Rosenkilde und Bagger, St. Petersburg / Kopenhagen.
- CASTRÉN, M. ALEXANDER (1858/1969), *Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis. Zweite verbesserte Auflage.* Nordische Reisen und Forschungen 6. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften / Zentralantiquariat der Deutschen Demokratischen Republik, St. Petersburg / Leipzig.
- CASTRÉN, M. A. – LEHTISALO, T. (1960), *Samojedische Sprachmaterialien, gesammelt von M. A. C. und T. L., herausgegeben von T. L.* Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 122. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- COLLINDER, BJÖRN (1955), *Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages.* Almqvist & Wiksell, Stockholm. = FUV¹.
- COLLINDER, BJÖRN (1960), *Comparative Grammar of the Uralic Languages.* Almqvist & Wiksells, Stockholm.
- COLLINDER, BJÖRN (1977), *Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Second Revised Edition.* Helmut Buske Verlag, Hamburg. = FUV².
- CULVER, CHRISTOPHER (2012), *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian.* www.goodreads.com.
- CULVER, CHRISTOPHER (2013), *Hungarian provides a way to reconstruct this ancestor of Chuvash and major presence in the 1st-millennium steppe.* amazon.com/review/R1LL2Y8TUKGLH2.
- CzF 2 = CZUCZOR – FOGARASI 1864.
- CzF 3 = CZUCZOR – FOGARASI 1865.
- CzF 5 = CZUCZOR – FOGARASI 1870.
- CzF 6 = CZUCZOR – FOGARASI 1874.
- CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS (1864), *A magyar nyelv szótára. Második kötet.* E–H. Emich Gusztáv, Pest. = CzF 2.
- CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS (1865), *A magyar nyelv szótára. Harmadik kötet.* L–Ly. Emich Gusztáv, Pest. = CzF 3.
- CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS (1870), *A magyar nyelv szótára. Ötödik kötet.* P–Sz. Emich Gusztáv, Pest. = CzF 5.
- CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS (1874), *A magyar nyelv szótára. Hatodik kötet.* T–Zs. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat, Budapest. = CzF 6.
- CSÁKI ÉVA (1995), *Török–magyar szótár.* Balassi Kiadó, Budapest.
- CserSzt = SZILASI 1901.

- CSÚCS SÁNDOR (1990), *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- CSÚCS, SÁNDOR (2005), *Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CSÚCS, SÁNDOR – HONTI, LÁSZLÓ – SALÁNKI, ZSUZSA – VARGA, JUDIT (1991), *Statistik der uralischen Lautentsprechungen*. *Linguistica, Series B, Documenta*, 1. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- CSÚRY BÁLINT (2004), *Szamosháti szótár*. Nap Kiadó, Budapest.
- ČERNÝH, P. JA. [ЧЕРНЫХ, П. Я.] (2004a), *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. 6-е издание, стереотипное. Том I. А–Пантомима. Русский язык медиа, Москва. [Több kiadása is van.]
- ČERNÝH, P. JA. [ЧЕРНЫХ, П. Я.] (2004b), *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. 6-е издание, стереотипное. Том II. Панцирь–Ящур. Русский язык медиа, Москва. [Több kiadása is van.]
- DAL', V. I. [ДАЛЬ, В. И.] (1989), *Толковый словарь живого великорусского языка*. Том первый. А–З. Русский язык, Москва.
- DEtWb = KLUGE 2002.
- DEWOS = STEINITZ 1966–1993.
- DIÓSZEGI ANDRÁS (1958), *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DOLGOPOLSKY, A. B. (2013), *Indo-European Dictionary with Nostratic Etymologies*. Volume I. Рукописные памятники Древней Руси, Москва.
- DONNER, KAI – SIRELIUS, U. T. – ALATALO, JARMO (2004), *Sölkupisches Wörterbuch aus Aufzeichnungen von K. D., U. T. S. und J. A.* Zusammenge stellt und herausgegeben von J. A. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXX*. Société Finno-Ougrienne, Helsinki. = SelkWb.
- EDWb = WIEDEMANN 1869.
- EES = METSMÁGI 2012.
- ERDÉLYI ISTVÁN (1960), *Táltos*. *Nyelvtudományi Közlemények* 62: 328–331.
- ERDÉLYI, ISTVÁN (1969), *Selkupisches Wörterverzeichnis*. *Tas-Dialekt*. Akadémiai Kiadó, Budapest. = SelkWvz.
- ERNOUT, ALFRED – MEILLET, ANTOINE (2001), *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. *Histoire des mots*. Klincksieck, Paris.
- ERNST, PETER (2012), *Deutsche Sprachgeschichte*. Eine Einführung in die diachrone Sprachwissenschaft des Deutschen. 2. Auflage. *Facultas.wuv*, Wien.
- ÉRSI = SEREBRENNIKOV 1993.
- ÉSz 2 = A magyar nyelv értelmező szótára. Második kötet.
- ÉSz 6 = A magyar nyelv értelmező szótára. Hatodik kötet.
- ÉSz 7 = A magyar nyelv értelmező szótára. Hetedik kötet.
- EtSz = GOMBOCZ – MELICH 1914–1944.
- EtSzt = ZAICZ 2006.
- EWbTsch = BERECZKI 2013.
- EWUng 1 = BENKŐ 1993.
- EWUng 2 = BENKŐ 1995b.
- EWUng 3 = BENKŐ 1997.

- VON FARKAS, JULIUS (1956), Zur Entstehung der ungarischen Konjugation. Die *ik-Verba*. Ural-Altäische Jahrbücher 28: 252–264.
- FEDOTOV, M. R. [ФЕДОТОВ, М. Р.] (1983), Чувашский язык в семье алтайских языков II. Чувашское книжное издательство, Чебоксары.
- FOKOS-FUCHS, D. R. (1959a), Syrjänisches Wörterbuch. I. Akadémiai Kiadó, Budapest. = SWb 1.
- FOKOS-FUCHS, D. R. (1959b), Syrjänisches Wörterbuch. II. Akadémiai Kiadó, Budapest. = SWb 2.
- FUTAKY ISTVÁN (2001), Nyelvtörténeti vizsgálatok a Kárpát-medencei avar-magyar kapcsolatok kérdéséhez. Universitas Kiadó, Budapest.
- FUV¹ = COLLINDER 1955.
- FUV² = COLLINDER 1977.
- I. GALLASY MAGDOLNA (1992), A névelők. In: BENKŐ 1992: 716–771.
- GAMKRELIDZE, T. V. – IVANOV, V. V. [ГАМКРЕЛИДЗЕ, Т. В. – ИВАНОВ, В. В.] (1984), Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. II. Издательство Тбилисского университета, Тбилиси.
- GAMKRELIDZE, THOMAS V. – IVANOV, VJAČESLAV V. (1995), Indo-European and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture. Part I. The Text. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- GANSCHOW, GERHARD (1965), Die Verbalbildung im Ostjakischen. Ural-Altäische Bibliothek XIII. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1901), Szószármaztatások. Nyelvtudományi Közlemények 31: 243–249.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1905), *Gyerék, gyermek*. Nyelvtudományi Közlemények 35: 108–109.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1924), G. J. Ramstedt, Zur Frage nach der Stellung des tshuwaschischen. Magyar Nyelv 20: 173–174.
- GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS (1914–1944). Magyar etymologiai szótár I–XVII. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = EtSz.
- GROUNDSTRÖM, HARALD (1948–1950), Lulelappisches Wörterbuch. Band II. Skrifter utgivna genom landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Sr. C:1. Lundequistska Bokh. – E. Munksgaard, Uppsala – København. = LLWb 2.
- GULYA JÁNOS (1965), Egy és más a *-ni* főnévi igenév körül. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Közleményei 22: 281–287.
- GULYA, JÁNOS (1967), Bemerkungen zur Herkunft der ungarischen Infinitivendung *-ni*. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 17: 33–40.
- HAJDÚ PÉTER (1972), Névszók predikatív ragozása a szamojéd nyelvekben. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Közleményei 27: 373–398.
- HAJDÚ PÉTER (1973), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. (A magyar nyelv finn-ugor alapjai.) Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.

- HAJDÚ PÉTER (1975a), Névszók predikatív ragozása a szamojéd nyelvekben. *Samojedologische Schriften. Studia Uralo-Altaica* 6. JATE, Szeged. 115–140.
- HAJDÚ, PÉTER (1975b), Prädikative Nominalflexion in den samojedischen Sprachen. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25: 1–30.
- HAJDÚ PÉTER (1981), *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HARMATTA JÁNOS (1955), [Hozzászólás Kniezsa István „A magyar állami és jogi terminológia eredete” című előadásához.] *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 7: 249–254.
- HARMATTA JÁNOS (1997), Iráni nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó, Budapest. 71–83.
- HÄKKINEN, KAISA (1983), Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta. *Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielititeen laitoksen julkaisuja* 17. Turun yliopisto, Turku.
- HÄKKINEN, KAISA (1985), Suomen kielen äänne- ja muotorakenteen historiallista taustaa. *Fennistica* 6. Åbo Akademi, Turku.
- HÄKKINEN, KAISA (1990), *Etymologinen sanakirja*. Nykysuomen sanakirja. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo – Helsinki – Juva.
- HÄKKINEN, KAISA (2002), Kielten menneisyys ja sen tutkiminen. In: GRÜNTHAL, RIHO (toim.), *Ennen, muinoin. Miten menneisyyttämme tutkitaan*. Tietolipas 180. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 28–45.
- HÄKKINEN, KAISA (2007), *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. WS Bookwell Oy., Juva.
- HELIMSKI, EUGEN (2002), Zu den iranischen Lehnwörtern im Ungarischen. In: BLOKLAND, ROGIER – HASSELBLATT, CORNELIUS (eds), *Fino-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts*. *Studia Fenno-Ugrica Groningana* 2. Shaker Publishing, Maastricht. 105–111.
- HELIMSKI, E. A. [ХЕЛИМСКИЙ, Е. А.] (1979), Чередование долгот, консонантный ауслат и ударение в истории венгерских именных основ. In: *Balcanica. Лингвистические исследования*. Наука, Москва. 118–133.
- HELIMSKI, E. A. [ХЕЛИМСКИЙ, Е. А.] (1982), Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели (Лингвистическая и этногенетическая интерпретация). Наука, Москва.
- HELIMSKI, E. A. [ХЕЛИМСКИЙ, Е. А.] (1987), Правило Хонти для венг. *fészek* и его аналог в маторско-тайгиско-карагасском языке. *Советское финно-угроведение* 23: 57–60.
- HELLQUIST, ELOF (1957), *Svensk etymologisk ordbok*. Tredje upplagan. Band I: A–N. C. W. K. Gleerups Förlag, Lund.
- HEUSER, FRITZ (1953), *Türkisch–deutsches Wörterbuch*. 3. verbesserte und stark erweiterte Auflage, verfaßt und herausgegeben von F. H. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

- HITCH, DOUG (2015), Róna-Tas and Berta †: West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian. 2 vols. *Turkologica*, vol. 84. *Journal of the American Oriental Society* 135: 633–637.
- HOLTHAUSEN, FERDINAND (1948), *Wörterbuch des Altwestnordischen, Altnorwegisch–isländischen sowie der Eigennamen*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- HONTI LÁSZLÓ (1972), Észrevételek a finnugor alapnyelvi szibilánsok és affrikáták képviselőiteiről. *Nyelvtudományi Közlemények* 74: 3–26.
- HONTI LÁSZLÓ (1974), Etimológiai adalékok. *Nyelvtudományi Közlemények* 76: 369–378.
- HONTI, LÁSZLÓ (1975), System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda. *Janua Linguarum. Series Practica* 246. Akadémiai Kiadó – Mouton, Budapest – Den Haag – Paris.
- HONTI LÁSZLÓ (1978a), Északi osztyák szövegek szójegyzékkel. *Nyelvtudományi Közlemények* 80: 140–154.
- HONTI LÁSZLÓ (1978b), Etimológiai adalékok. *Nyelvtudományi Közlemények* 80: 370–380.
- HONTI LÁSZLÓ (1978c), Etimológiai észrevételek. *Magyar Nyelv* 74: 470–472.
- HONTI LÁSZLÓ (1979a), Az ősosztyák affrikáták történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 81: 71–88.
- HONTI LÁSZLÓ (1979b), Characteristic Features of Ugric Languages (Observations on the Question of Ugric Unity). *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29: 1–26.
- HONTI LÁSZLÓ (1981), A finnugor alapnyelvi affrikáták kvantitásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 83: 361–370.
- HONTI, LÁSZLÓ (1982a), Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. *Bibliotheca Uralica* 6. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HONTI, LÁSZLÓ (1982b), Nordostjakisches Wörterverzeichnis. *Studia Uralo-Altaiica* 16. JATE, Szeged.
- HONTI, LÁSZLÓ (1983), Zur ugrischen Lautgeschichte (Beiträge zur relativen Chronologie einiger Lautwandel in den ugrischen Sprachen). *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33: 113–122.
- HONTI LÁSZLÓ (1985a), Ósmagyar hangtörténeti talányok. *Magyar Nyelv* 81: 140–155.
- HONTI LÁSZLÓ (1985b), Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 49–87.
- HONTI LÁSZLÓ (1985c), Etimológiai adalékok. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 443–449.
- HONTI, LÁSZLÓ (1993a), Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen. *Bibliotheca Uralica* 11. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HONTI, LÁSZLÓ (1993b), Zur Morphologie ugrischer Personalpronomina. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 215: 121–127.
- HONTI, LÁSZLÓ (1994–1995), Morphonologische Alternationen der Fortsetzungen des urwogulischen *γ. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 18–19: 47–50.

- HONTI, LÁSZLÓ (1997), Numerusprobleme (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri). *Finnisch-Ugrische Forschungen* 54: 1–126.
- HONTI LÁSZLÓ (1999), Az obi-ugor konzonantizmus története. *Studia Uralo-Altaica. Supplementum* 9. JATE, Szeged.
- HONTI, LÁSZLÓ (2001), Ung. *tó* 'See' ~ fi. *suo* 'Morast', ung. *toll* ~ fi. *sulka* 'Feder' (Ein Beitrag zum Konsonantismus der U/FU Grundsprache). *Linguistica Uralica* 37: 241–244.
- HONTI LÁSZLÓ (2002), Kis adalék egy hangtörténeti rejtély megoldásához (tővégi finnségi *i* ~ lapp *e*, mordvin *o*, *a*). *Nyelvtudományi Közlemények* 99: 235–249.
- HONTI LÁSZLÓ (2004), „The missing link”, avagy rokon-e a magyar *toll* és a finn *sulka*? In: MÉSZÁROS EDIT – SZEVEÉNYI SÁNDOR – WAGNER-NAGY BEÁTA (szerk.), Mikola-konferencia 2002. SzTE Finnugor Tanszék, Szeged. 75–84.
- HONTI LÁSZLÓ (2010–2011), *Personae ingratisimae?* A 2. személyek jelölése az uráliban. *Nyelvtudományi Közlemények* 107: 7–57.
- HONTI LÁSZLÓ (2012a), Hangtörténeti észrevételek a magyar–török kapcsolatok ürügyén (Az U/FU/Ug alapnyelvi szókezdő mássalhangzók kettős képviselése a magyarban). *Magyar Nyelv* 108: 322–327.
- HONTI LÁSZLÓ (2012b), Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak. *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 143. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HONTI, LÁSZLÓ (2013a), Comments on Uralic Phonology. *Acta Linguistica Hungarica* 60: 1–68.
- HONTI LÁSZLÓ (2013b), Etimológiai adalékok. *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 69–90.
- HONTI LÁSZLÓ (2013c), *Ver. Folia Uralica Debreceniensia* 20: 63–72.
- HONTI LÁSZLÓ (2013d), Magyar nyelvtörténeti tanulmányok. Károli Könyvek. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ (2013e), „The missing link”, avagy rokon-e a magyar *toll* és a finn *sulka*? In: HONTI 2013d: 139–151.
- HONTI LÁSZLÓ (2013f), Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. In: HONTI 2013d: 201–254.
- HONTI LÁSZLÓ (2014a), Elnöki zárszó – Nyelvtörténet szekció. In: SUDÁR BALÁZS – SZENTPÉTERI JÓZSEF – PETKES ZSOLT – LEZSÁK GABRIELLA – ZSIDAI ZSUZSANNA (szerk.), Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. MTA BTK MÓT Kiadványok 1. MTA Bölcsészettudományi Központ, Budapest. 219–222.
- HONTI LÁSZLÓ (2014b), Észrevételek az uráli számnevekről. *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 31–66.
- HORVÁTH KATALIN (2011), *Táltos*. Még egyszer a szó eredetéről és szócsaladjáról. In: CSISZÁR GÁBOR – DARVAS ANIKÓ (szerk.), Klárisok. Tanulmányok Korompay Klára tiszteletére. Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 162–174.

- HORVÁTH KATALIN (2013), Az ég szimbolikus jelentései és ég főnevünk eredete a tautologikus predikatív struktúrák tükrében. *Vallástudományi Szemle* 9/3: 26–36.
- HORVÁTH KATALIN (2014), Jelentés, szerkezet, etimológia. Az *ered, ereszt* igéink szócsaládjáról. In: HAVAS FERENC – HORVÁTH KATALIN – KUGLER NÓRA – VLADÁR ZSUZSA (szerk.), *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 160. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 206–215.
- HRSI = MOGUTAEV 1996.
- JORDAN, IORGU – GRAUR, ALEXANDRU – COTEANU, ION (red.) (1971), *Dicționarul Limbii Române. Serie nouă. Tomul VII. Partea 1. Litera N*. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București.
- IPOLYI ARNOLD (1854/1987), *Magyar mythology*. Heckenast Gusztáv / Európa Könyvkiadó, Pest / Budapest.
- ITKONEN, ERKKI (1951), *Lapin sanojen selityksiä*. *Kalevalaseuran Vuosikirja* 31: 100–107.
- ITKONEN, ERKKI (1956), *Neue Zeitschriften. Finnisch-Ugrische Forschungen. Anzeiger* 32: 56–86.
- ITKONEN, ERKKI (1959), *Etymologia lisiä*. In: VIRTARANTA, PERTTI – ITKONEN, TERHO – PULKINEN, PAAVO (toim.), *Verba docent. Juhlakirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi* 6. 10. 1959. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 263. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki. 135–143.
- ITKONEN, ERKKI (1960), *Zum Obigen. Finnisch-Ugrische Forschungen. Anzeiger* 33: 74–81.
- ITKONEN, ERKKI (1966), *Kieli ja sen tutkimus*. *Universitas* 4. WSOY, Helsinki.
- ITKONEN, ERKKI (1968a), *Über Alter und Entstehung der finnisch-ugrischen Quantitätskorrelation*. *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse*. 1968/7. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 201–208.
- ITKONEN, ERKKI (1968b), *Etymologinen sanasto*. In: IKOLA, OSMO (toim.), *Suomen kielen käsikirja*. *Weilin + Göös*, Helsinki. 487–519.
- ITKONEN, ERKKI (1969), *Zwei Lehrbücher des Ungarischen*. György Lakó, *Proto Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock*. István Papp, *Unkarin kielen historia*. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 37: 390–406.
- ITKONEN, ERKKI (1977), *Lapin kieli suomen kielen historian valaisijana*. *Academia Scientiarum Fennica. Vuosikirja*. *Academia Scientiarum Fennica*, Helsinki. 121–128.
- ITKONEN, ERKKI – JOKI, AULIS J. (1958), *Suomen kielen etymologinen sanakirja*. II. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII/2*. *Suomalais-Ugrilainen Seura*, Helsinki. = SKES 2.
- ITKONEN, ERKKI – JOKI, AULIS J. (1962), *Suomen kielen etymologinen sanakirja*. III. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII/3*. *Suomalais-Ugrilainen Seura*, Helsinki. = SKES 3.

- ITKONEN, ERKKI – JOKI, AULIS J. (1969), Suomen kielen etymologinen sanakirja. IV. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII/4. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = SKES 4.
- ITKONEN, ERKKI – JOKI, AULIS J. – PELTOLA, REINO (1978), Suomen kielen etymologinen sanakirja. IV. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII/6. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = SKES 6.
- ITKONEN, ERKKI – KULONEN, ULLA-MAIJA (toim.) (1992), Suomen sanojen alkuperä. 1. A–K. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556 – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 1.
- ITKONEN, TERHO (1970/1993), Etsimisen ja löytämisen alalta. Sananjalka 12: 5–17 / Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 216: 71–83.
- JANHUNEN, JUHA (1977), Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki.
- JANHUNEN, JUHA (1981), Uralilaisen kantakielen sanastosta. Journal de la Société Finno-Ougrienne 77: 219–274.
- JANKOWSKI, HENRYK (2013), Berta, Árpád, András Róna-Tas, with the assistance of László Károly, West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian. Part I. Introduction, Lexicon »A–K«, Part II. Lexicon »L–Z«, Conclusions, Apparatus, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 2011, XX + 1494 pp. Rocznik Orientalistyczny 66: 151–158.
- A. JÁSZÓ ANNA (1991), Az igenevek. In: BENKŐ 1991: 319–352.
- JOKI, AULIS J. (1973), Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 151. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- JSWb = LEHTISALO 1956.
- JUHÁSZ JENŐ – ERDÉLYI ISTVÁN (1961), Moksa-mordvin szójegyzék. Akadémiai Kiadó Budapest. = MMdSzj.
- KÁLMÁN BÉLA (1976), Wogulische Texte mit einem Glossar. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁLMÁN BÉLA (1994), Nyelvjárásaink. 6. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KANNISTO, ARTTURI (1919), Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen vom qualitativen Standpunkt. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 46. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- KANNISTO, ARTTURI (1925), Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen. Finnisch-Ugrische Forschungen 17: 1–264.
- KANNISTO, ARTTURI – EIRAS, VUOKKO – MOISIO, ARTO (2013), Wogulisches Wörterbuch. Gesammelt und geordnet von A. K., bearbeitet von V. E., herausgegeben von A. M. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXV. Kotimaisten Kielten Keskuksen Julkaisuja 173. Société Finno-Ougrienne – Kotimaisten Kielten Keskus, Helsinki. = K-WWb.
- KANNISTO, ARTTURI – LIIMOLA, MATTI (1955), Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. II.

- Band. Kriegs- und Heldensagen. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 109. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = WVd 2.
- KANNISTO, ARTTURI – LIIMOLA, MATTI (1963), Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. VI. Band. Schisksalslieder, Klagelieder, Kinderreime, Rätsel, Verschiedenes. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 134. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = WVd 6.
- KANNISTO, ARTTURI – LIIMOLA, MATTI – EIRAS, VUOKKO (1982), Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. VII. Band. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI, bearbeitet von M. L., herausgegeben von V. E. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 180. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- KARA GYÖRGY (2002), Futaky István, Nyelvtörténeti vizsgálatok a kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok lérdéséhez. Magyar Nyelv 98: 491–496
- KARJALAINEN, K. F. (1905), Zur ostjakischen Lautgeschichte. I. Über den Vokalismus der ersten Silbe. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 23. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- KARJALAINEN, K. F. – TOIVONEN, Y. H. (1948), Ostjakisches Wörterbuch I–II. Lexica Societatis Fenno-Ugricae X. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = KT.
- KASSAI ILONA (1980), A magyar affrikátákról időtartamuk alapján. Magyar Nyelvőr 104: 232–245.
- KATZ, HARTMUT (1971), Ungarisch *ér, érik*. Nyelvtudományi Közlemények 73: 143–146.
- KËSK¹ = LYTKIN – GULJAEV 1970.
- KËSK² = LYTKIN – GULJAEV 1999.
- KETTUNEN, LAURI (1962), Eestin kielen äännehistoria. Kolmas painos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 156. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- KETTUNEN, LAURI (1981), Suomen murteet. Murrekartasto. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 188. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- KIPARSKY, VALENTIN (1966), Etymologie gestern und heute. Kratylos 11: 68–78.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.) (2003/2005), Magyar nyelvtörténet. Osiris tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest.
- KISS LAJOS (1976a), Az etimológiai kutatások újabb fejlődése külföldön. In: BENKŐ – K. SAL 1976: 27–47.
- KISS LAJOS (1976b), Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések 92. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KLEIN, ERNEST (1966), A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language. Volume I. A–K. Elsevier Publishing Company, Amsterdam – London – New York.
- KLUGE, FRIEDRICH (2002), Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 24. Auflage. Walter de Gruyter, Berlin – New York. = DEtWb.
- KOIVULEHTO, JORMA (1979), Lainoja ja lainakerrostumia. Virittäjä 83: 267–301.

- KORENCHY, ÉVA (1972), *Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KORHONEN, MIKKO (1981), *Johdatus lapin kielen historiaan*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- KOROMPAY KLÁRA (1991), *A névszójelezés*. In: BENKŐ 1991: 259–283.
- KOROMPAY KLÁRA (1992), *A névszójelezés*. In: BENKŐ 1992: 321–354.
- KOTLIAROV, IVAN (2009), *Laws of Non-Indo-European Languages*. *Studia Etymologica Cracoviensia* 14: 227–235.
- A. KÖVESI MAGDA (1965), *A permi nyelvek ősi képzői*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KRÁLIK, EUBOR (2015), *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. VEDA, Bratislava.
- KT = KARJALAINEN – TOIVONEN 1948.
- KULONEN, ULLA-MAIJA (toim.) (1995), *Suomen sanojen alkuperä*. 2. L–P. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556 – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 2.
- KULONEN, ULLA-MAIJA (toim.) (2000), *Suomen sanojen alkuperä*. 3. R–Ö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556 – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 3.
- KUPRIJANOVA, Z. N. – НОМИЧ, Л. В. – ŠČERBAKOVA, A. M. [КУПРИЯНОВА, З. Н. – ХОМИЧ, Л. В. – ЩЕРБАКОВА, А. М.] (1957), *Ненецкий язык*. Учебное пособие для педагогических училищ. Просвещение, Ленинград.
- KYLSTRA, A. D. – НАНМО, SIRKKA-LIISA – HOFSTRA, TETTE – NIKKILÄ, OSMO (2012), *Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen*. Bd. III: P–Ä. Rodopi, Amsterdam – New York. = LGLW 3.
- K-WWb = KANNISTO ET AL. 2013.
- LAALO, KLAUS (1989), *Homonymiasta ja polisemiasta*. *Virittäjä* 93: 220–235.
- LAKÓ 1967–1978/1 = MSzFE 1.
- LAKÓ 1967–1978/2 = MSzFE 2.
- LAKÓ 1967–1978/3 = MSzFE 3.
- LAKÓ GYÖRGY (1941–1943), *Egy magyar szócsalád eredetéről*. *Nyelvtudományi Közlemények* 51: 165–173.
- LAKÓ GYÖRGY (1952), *Hozzászólás Bárczi Géza „Török jövevényszavaink legrégebb rétegének kérdéséhez” című értekezéséhez*. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 2: 363–369.
- LAKÓ, GYÖRGY (1959), *Unkarin kielen sananalkuisista soinnillisista klusiileista*. *Acta Academiae Pedagogicae Jyväskyläensis* 17: 9–26.
- LAKÓ GYÖRGY (1962), *Voltak-e a finnugor alapnyelvben szókezdő zöngés zárhangok?* *Nyelvtudományi Közlemények* 64: 56–70.
- LAKÓ GYÖRGY (1964), *A magyar nyelv finnugor alapjai*. *Hangtan*. Finnugor Jegyzetek XI. Tankönyvkiadó, Budapest.

- LAKÓ GYÖRGY (1965), *A magyar hangállomány finnugor előzményei. Nyelvtudományi Értekezések 47.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LAKÓ GYÖRGY (szerk.) (1967), *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. I. kötet. A–Gy.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 1.
- LAKÓ, GYÖRGY (1968), *Proto Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock. Uralic and Altaic Series 80.* Akadémiai Kiadó, Budapest – Bloomington.
- LAKÓ GYÖRGY (szerk.) (1971), *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. II. kötet. H–M.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 2.
- LAKÓ GYÖRGY (szerk.) (1978), *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. III. kötet. N–Zs.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 3.
- LAZICZIUS GYULA (1942), *Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések. Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből. XXVI. kötet, 2. szám.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- LEHTISALO, T. (1956), *Juraksamojedisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XIII.* Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = JSWb.
- LEVITSKAJA, L. S. [ЛЕВИТСКАЯ, Л. С.] (1976), *Историческая морфология чувашского языка.* Наука, Москва.
- LGLw 3 = KYLSTRA ET AL. 2012.
- LIGETI LAJOS (1953), *Az uráli és altáji nyelvek viszonyának a kérdése. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 4: 333–364.*
- LIGETI, LAJOS (1975), *Quelques problèmes étymologiques des anciens mots d'emprunt turcs de la langue hongroise. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 29: 279–288.*
- LIGETI LAJOS (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LIIMOLA, MATTI (1944), *Zu den wogulischen Personalpronomina. Finnisch-Ugrische Forschungen 28: 20–56.*
- LIIMOLA, MATTI (1950), *Etymologische Bemerkungen. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 98: 137–147.*
- LIIMOLA, MATTI (1963), *Zur historischen Formenlehre des Wogulischen. I. Flexion der Nomina. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 127. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.*
- LLWb 2 = GROUNDSTRÖM 1948–1950.
- LOS = SCHIEFER – SCHIEFER 1982.
- B. LŐRINCZY ÉVA (szerk.) (1979), *Új magyar tájszótár. Első kötet. A–D.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz 1.
- B. LŐRINCZY ÉVA (szerk.) (1988), *Új magyar tájszótár. Második kötet. E–J.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz 2.
- B. LŐRINCZY ÉVA (szerk.) (1992), *Új magyar tájszótár. Harmadik kötet. K–M.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz 3.
- B. LŐRINCZY ÉVA (szerk.) (2002), *Új magyar tájszótár. Negyedik kötet. N–S.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz 4.

- B. LÖRINCZY ÉVA (szerk.) (2010), Új magyar tájszótár. Ötödik kötet. Sz–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz 5.
- ЛЫТКИН, В. И. [ЛЫТКИН, В. И.] (1968), К вопросу о конечных гласных финно-угорского праязыка. Советское финно-угроведение 4: 233–238.
- ЛЫТКИН, В. И. [ЛЫТКИН, В. И.] (1974), Сравнительная фонетика финно-угорских языков. In: ЛЫТКИН, В. И. – МАЛТИНСКАЯ, К. Е. – RÉDEI, KÁROLY (szerk.) [ЛЫТКИН, В. И. – МАЙТИНСКАЯ, К. Е. – РЕДЕИ, КАРОЙ (ред.)], Основы финно-угорского языкознания (вопросы происхождения и развития финно-угорских языков) 1. Наука, Москва. 108–213.
- ЛЫТКИН, В. И. – GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. С.] (1970), Краткий этимологический словарь коми языка. Наука, Москва. = KĚSK¹.
- ЛЫТКИН, В. И. – GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. С.] (1999), Краткий этимологический словарь коми языка. Переиздание с дополнением. Коми книжное издательство, Сыктывкар. = KĚSK².
- A magyar nyelv értelmező szótára. Második kötet. E–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1966. = ÉSz 2.
- A magyar nyelv értelmező szótára. Hatodik kötet. Sz–Ty. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1966. = ÉSz 6.
- A magyar nyelv értelmező szótára. Hetedik kötet. U–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1966. = ÉSz 7.
- MAKSIMOV, SERGEJ – SAARINEN, SIRKKA – DANILOV, VADIM – SEKIVERSTOVA, EKATERINA (2013), Suomalais-udmurttilainen sanakirja. Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten XVI. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = SUS.
- MATICSÁK SÁNDOR (2016), Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MAYRHOFER, MANFRED (1976), Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. III. Universitätsverlag Winter GmbH, Heidelberg.
- MAYRHOFER, MANFRED (1996), Etymologisches Wörterbuch des Altindoiranischen. II. Band. Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg.
- MdWb 1 = PAASONEN 1990.
- MdWb 2 = PAASONEN 1992.
- MdWb 3 = PAASONEN 1994.
- MÉSZÖLY GEDEON (1929/1973), Mióta lovas nép a magyar? Népünk és Nyelvünk 1: 205–214. / In: KODOLÁNYI JÁNOS (szerk.), A finnugor őshaza nyomában. Gondolat, Budapest. 368–382.
- MÉSZÖLY GEDEON (1956), Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Tankönyvkiadó, Budapest.
- METSMÄGI, IRIS (toim.) (2012), Eesti etimoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn. = EES.
- MIKOLA TIBOR (1967), Adalékok a finn diftongusok történetéhez. Néprajz és Nyelvtudomány 11: 19–25.

- MIKOLA TIBOR (1976), Hangtan és jelentéstan az etimológiában. In: BENKŐ – K. SAL 1976: 209–212.
- MIKOLA, TIBOR (1995), Morphologisches Wörterbuch des Enzischen. *Studia Uralo-Altaica* 36. JATE, Szeged.
- MMdSzj = JUHÁSZ – ERDÉLYI 1961.
- MNySz 7 = BEKE 2001.
- M-WWb = MUNKÁCSI – KÁLMÁN 1986.
- MNL 4 = ORTUTAY 1981.
- MNL 5 = ORTUTAY 1982.
- MOGUTAЕV, M. K. [МОГУТАЕВ, М. К.] (1996), Хантыйско–русский словарь (васюганский диалект). Томский государственный университет, Томск. = HRSI.
- MOISIO, ARTO – SAARINEN, SIRKKA (2008), Tscheremissisches Wörterbuch. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXII. Suomalais-Ugrilainen Seura – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus, Helsinki.* = TschWb.
- MOÓR, ELEMÉR (1952), Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2: 1–96.
- MSzFE 1 = LAKÓ 1967.
- MSzFE 2 = LAKÓ 1971.
- MSzFE 3 = LAKÓ 1978.
- MSzFE 4 = K. SAL 1981.
- MTR = TRÓCSÁNYI 1910.
- MTSz = SZINNYEI 1893–1901/2003.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1892–1921), *Vogul népköltési gyűjtemény. II. kötet. Második rész. Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = VNGy 2.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1893), Egy 'epe' jelentésű szó az ugor nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 23: 345–347.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1894a), A vogul nyelvjárások szóragozása. VI. A tavdai vogul nyelvjárás. *Nyelvtudományi Közlemények* 24: 152–167.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1894b), A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1895), A magyar magánhangzók történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 25: 168–186, 257–287.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1896a), A votják nyelv szótára. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = VNySz.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1896b), Törökségek a magyar nyelvszerkezetben. *Magyar Nyelvőr* 25: 16–21.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1901), Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = ÁKE.
- MUNKÁCSI, BERNÁT (1918–1919), *Vom Kökttürkischen zum Osmanischen.* Keleti Szemle 18: 124–142.
- MUNKÁCSI BERNÁT – KÁLMÁN BÉLA (1952), *Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény. III. kötet. Második rész.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = VNGy 2/2.

- MUNKÁCSI, BERNÁT – KÁLMÁN, BÉLA (1986), Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest. = M-WWb.
- MUSz = BUDENZ 1873–1881.
- MÜLLER, LUDOLF (Hrsg.) (1926/1977), Handbuch zur Nestorchronik. Band I. Nestorchronik, Text. Die Nestorchronik. Nachdruck der zweiten Auflage des ersten Bandes der „Vollständigen Sammlung russischer Chroniken“. Forum Slavicum 48. Wilhelm Fink Verlag, München. / Полное собрание русских летописей, издаваемое Постоянною историко-археологической комиссией Академии наук СССР. Том первый. Лаврентьевская летопись, вып. 1: Повесть временных лет. Издание второе. Издательство Академии наук СССР, Ленинград.
- M-WWb = MUNKÁCSI – KÁLMÁN 1986.
- NIELSEN, NIELS ÅGE (1966), Dansk etymologisk ordbok. Gyldendal, Copenhagen.
- NRSI = TEREŠČENKO 1965.
- NyH⁷ = SZINNYEI 1927.
- NYÍRI ANTAL (1981), Még egyszer *szén* szavunk eredetéről meg egy szófejtés-szemléleti kérdésről és annak következményeiről. Nyelvtudományi Közlemények 83: 396–401.
- NYIRKOS ISTVÁN (1987), Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. KLTE, Debrecen.
- NySz 1 = SZARVAS – SIMONYI 1890.
- NySz 2 = SZARVAS – SIMONYI 1891.
- OkSz = SZAMOTA – ZOLNAI 1902–1906.
- ONIONS, C. T. (ed.) (1998), The Oxford Dictionary of English Etymology. Clarendon Press, Oxford.
- ORTUTAY GYULA [szerk.] (1981), Magyar néprajzi lexikon. Negyedik kötet. N–Szé. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MNL 4.
- ORTUTAY GYULA [szerk.] (1982), Magyar néprajzi lexikon. Ötödik kötet. Szé–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MNL 5.
- OŽEGOV, S. I. [ОЖЕГОВ, С. И.] (1975), Словарь русского языка. Издание одиннадцатое, стереотипное. Издательство „Русский язык“, Москва.
- ÖLMEZ, MEHMET (2012), West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part 1: Introduction, A–K (618 s.), Part 2: L–Z, Conclusions, Apparatus. Turcologica 84, Harrassowitz Verlag 2011. Árpád Berta ve András Róna-Tas. Türk Dili 80: 175–185.
- PAASONEN, HEIKKI (1917), Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte. Franklin, Budapest.
- PAASONEN, H. (1990), Mordwinisches Wörterbuch. I: A–J. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII/1. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = MdWb 1.
- PAASONEN, H. (1992), Mordwinisches Wörterbuch. II (K–M). Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII/2. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = MdWb 2.
- PAASONEN, H. (1994), Mordwinisches Wörterbuch. III: (N–Ř). Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII/3. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = MdWb 3.

- PAASONEN, H. – DONNER, KAI (1926), Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. Lexica Societatis Fenno-Ugricae II. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = PD.
- PAASONEN, H. – SIRO, PAAVO (1948), Ost-tscheremissisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XI. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = PS.
- PAIS DEZSŐ (1945), A *hat* ige és a *-hat, -het* képző. Magyar Nyelv 41: 19–27.
- PAIS DEZSŐ (1952), Imperativus a nyelvészetben. Magyar Nyelv 48: 119–150.
- K. PALLÓ, MARGIT (1971), Ung. *gyúl* 'sich entzünden' und *gyújt* 'anzünden' und ihr türkischer Hintergrund. In: LIGETI, LAJOS (Hrsg.), *Studia Turcica*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 375–383.
- K. PALLÓ MARGIT (1972), Az MSzFE és a TESz *árt, ölt* és *int* szócikkeihez. Nyelvtudományi Közlemények 74: 427–433.
- K. PALLÓ MARGIT (1973), *Tojik*. Magyar Nyelv 69: 216–217.
- K. PALLÓ MARGIT (1982), Régi török eredetű igéink. *Studia Uralo-Altica*. Supplementum I. JATE, Szeged.
- PALOMÄKI, ULLA (1998a), Dentaalisen affrikaatan perilliset suomen murteissa. Kielikontakteihin perustuva selitysmalli. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 59. Turun yliopisto, Turku.
- PALOMÄKI, ULLA (1998b), Dentaalisen affrikaatan perilliset suomen murteissa. *Virittäjä* 102: 596–598.
- PÁPAI¹³⁶ JÓZSEF – BEKE ÖDÖN (1959), Északi osztják szójegyzék. Finnugor Jegyzetek IV. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest. = PB.
- PÁPAY JÓZSEF (1905), *Osztják népköltési gyűjtemény*. Az osztják nép hitvilágára vonatkozó hősi énekek, istenidéző igék és medveénekek. Reguly Antal hagyatéka és saját gyűjtése alapján közzéteszi P. J. Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. V. kötet. Hornyánszky Viktor – Karl W. Hirseman, Budapest – Leipzig.
- PAPP ISTVÁN (1971), *Leíró magyar hangtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- PARTRIDGE, ERIC (1978), *Origins. A Short Etymological Dictionary of Modern English*. Book Club Associates, London.
- PARTRIDGE, ERIC (2006), *Origins. A Short Etymological Dictionary of Modern English*. Taylor & Francis or Routledge, London – New York.
- PATKANOV, SERAFIM (1902), *Irtisi-osztják szójegyzék*. Ugor Füzetek 14. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- PAVLOVSKIJ, I. JA. [ПАВЛОВСКИЙ, И. Я.] (1911/1960), *Русско–немецкий словарь. Третье, совершенно переработанное, исправленное и дополненное издание. Неизменённое издание. Том А – Орлоп*. Zentral-Antiquariat der Deutschen Demokratischen Republik, Leipzig.
- PB = PÁPAY – BEKE 1959.
- PD = PAASONEN – DONNER 1926.
- PENAVIN OLGA (1968/2004), *Szalvóniai (kórógyi) szótár*. Fórum / Nap Kiadó, Újvidék / Budapest.

¹³⁶ Helyesen: PÁPAY!

- PFEIFER, WOLFGANG (2010), Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. Edition Kramer, Koblenz.
- PHILIPPA, MARLIES (2004), Etymologisch woordenboek van het Nederlands. A–E. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- POHL, HEINZ DIETER (2015). *Slawe* und *Sklave*, slawisch *němьсь* 'Deutscher' und *němь* 'stumm', *slověne* 'Slawen' und *slovo* 'Wort'. Linguistik und Volksetymologie. In: KIRSCH, THOMAS – NIEDERREITER, STEFAN (Hrsg.), Diachronie und Sprachvergleich. Beiträge aus der Arbeitsgruppe „Historisch-vergleichende Sprachwissenschaft“ bei der 40. Österreichischen Linguistiktagung 2013 in Salzburg. Universität Salzburg, Innsbruck. 152–161.
- POMOZI PÉTER (2004), *Szén* szavunk eredete jelentéstani és mikológiai szemszögből. In: CSEPREGI MÁRTA – VÁRADY ESZTER (szerk.), Írások Szij Enikő 60. születésnapjára. Urálistikai Tanulmányok 14. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 309–316.
- PREOBRAŽENSKIJ, A. G. [ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А. Г.] (2010a), Этимологический словарь русского языка. Том А–О. Издание второе. URSS, Москва. [Eredeti kiadása: 1910–1914.]
- PREOBRAŽENSKIJ, A. G. [ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А. Г.] (2010b), Этимологический словарь русского языка. Том П –С. Издание второе. URSS, Moskva. [Eredeti kiadása: 1910–1914.]
- PROKOF'EV, G. N. [ПРОКОФЬЕВ, Г. Н. (ред.)] (1937a), Языки и письменность народов Севера. Часть 1. Государственное учебно-педагогическое издательство, Москва – Ленинград.
- PROKOF'EV, G. N. [ПРОКОФЬЕВ, Г. Н.] (1937b), Энецкий (енисейско-самоедский) язык. In: PROKOF'EV 1937a: 75–90.
- PROKOF'EV, G. N. [ПРОКОФЬЕВ, Г. Н.] (1937c), Селькупский (остяко-самоедский) язык. In: PROKOF'EV 1937a: 91–124.
- PS = RAASONEN – SIRO 1948.
- RADANOVICS [= RÉDEI] KÁROLY (1961), Északi-osztják nyelvtan. Nyelvtudományi Értekezések 31. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RADLOFF, W. (1905), Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. Vol. 3. Académie Impériale des Sciences, St. Pétersbourg.
- RAMSTEDT, G. J. (1935/1976), Kalmückisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fennougricae III. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- RAMSTEDT, G. J. (1952), Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. II. Formenlehre. Bearbeitet und herausgegeben von PENTTI AALTO. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 104/2. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- RAPOLA, MARTTI (1965), Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin. I. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneasun kehitys. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 197. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- RAPOLA, MARTTI (1966), Suomen kielen äännehistorian luennot. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 283. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

- RÁSONYI, LÁSZLÓ (1979), Bulaqs and Oguzs in mediaeval Transylvania. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 33: 129–151.
- RAUN, ALO (1971), Some Problems of Proto-Finno-Ugric Consonants. In: RAUN, ALO *Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics. Uralic and Altaic Series. Volume 107.* Indiana University – Mouton & Co., Bloomington – The Hague. 1–44.
- RÄSÄNEN, MARTTI (1969), Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII/1.* Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- RÉDEI 1986–1991/1 = UEW 1.
- RÉDEI 1986–1991/2 = UEW 2.
- RÉDEI KÁROLY (1963), Az *én* személyes névmás eredetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 65: 166–169.
- RÉDEI KÁROLY (1964a), Szófejtések. *Nyelvtudományi Közlemények* 66: 103–109.
- RÉDEI KÁROLY (1964b), Vannak-e az előmagyar–permi érintkezésnek nyelvi nyomai? *Nyelvtudományi Közlemények* 66: 253–261.
- RÉDEI KÁROLY (1965a), Szófejtések. *Nyelvtudományi Közlemények* 67: 117–129.
- RÉDEI KÁROLY (1965b), Szófejtések. *Nyelvtudományi Közlemények* 67: 324–338.
- RÉDEI KÁROLY (1967), A palatális mássalhangzók palatalizáló hatása az ősmagyarban. *Nyelvtudományi Értekezések* 58: 167–171.
- RÉDEI, KÁROLY (1968), Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philosophisch-Historische Klasse. Dritte Folge. Nr. 71.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- RÉDEI, KÁROLY (1969), Gibt es sprachliche Spuren der vorungarisch–permischen Beziehungen? *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 19: 321–334.
- RÉDEI, KÁROLY (1970a), Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. *Akadémiai Kiadó, Budapest.*
- RÉDEI KÁROLY (1970b), *Kengyel.* *Magyar Nyelv* 66: 226–227.
- RÉDEI, KÁROLY (1972), L'évolution en hongrois des mots à structure proto-ouralienne et finno-ougrienne $VC_{s/\xi}V$ et $CVC_{s/\xi}V$. *Études Finno-Ougriennes* 8: 231–236.
- RÉDEI KÁROLY (1974), Szófejtések. *Nyelvtudományi Közlemények* 76: 364–368.
- RÉDEI KÁROLY (1977), Szófejtések. *Nyelvtudományi Közlemények* 79: 201–216.
- RÉDEI KÁROLY (1978a), *Chrestomathia Syrjaenica.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- RÉDEI, KÁROLY (1978b), *Syrjänische Chrestomathie mit Grammatik und Glossar.* Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, Wien.
- RÉDEI KÁROLY (1979), Szófejtések. *Nyelvtudományi Közlemények* 81: 353–364.
- RÉDEI KÁROLY (1985), Szófejtések. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 209–216.

- RÉDEI, KÁROLY (1986a), Zu den indogermanisch–uralischen Sprachkontakten. Philologisch-historische Klasse. Sitzungsberichte 468. Veröffentlichungen der Kommission für Linguistik und Kommunikationsforschung. Heft 16. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.
- RÉDEI KÁROLY (1986b), Szófejtések. Nyelvtudományi Közlemények 88: 208–219.
- RÉDEI, KÁROLY [Hrsg.] (1988a), Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- RÉDEI, KÁROLY [Hrsg.] (1988b), Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band II. Finnisch-permische und finnisch-wolgaische Schicht. Ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 2.
- RÉDEI, KÁROLY (1988c), Geschichte der permischen Sprachen. In: SINOR 1988: 381–394.
- RÉDEI, KÁROLY [Hrsg.] (1991), Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band III. Register. Zusammengestellt von ATTILA DOBÓ und ÉVA FANCSALY. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 3.
- RÉDEI KÁROLY (1998–1999), Szófejtések. Nyelvtudományi Közlemények 96: 129–137.
- RÉDEI KÁROLY (2002), Vannak-e az előmagyar–permi érintkezésnek nyelvi nyomai? In: Ausgewählte Schriften von Károly Rédei. Hergestellt für Károly Rédei zum 70. Geburtstag. Rédei Károly válogatott írásai. Készült Rédei Károly 70. születésnapja alkalmából. Urálistikái tanulmányok 12. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 22–31.
- REJZEK, JIŘÍ (2015), Český etymologický slovník. Leda, Praha.
- RINTALA, PÄIVI (1999), Suomen *ts* – teorioiden koetinkivi. Ulla Palomäki Dentaa-lisen affrikaatan perilliset suomen murteissa. Kielikontakteihin perustuva selitysmalli. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisu 59. Turku 1998. Virittäjä 103: 433–448.
- RITTER, RALF-PETER (1979), Zur ostseefinnischen sog. langen Affrikate. In: SCHIEFER, ERHARD F. (Hrsg.) (1979), Explanations et tractationes fenno-ugricae in honorem Hans Fromm. Finnisch-Ugrische Bibliothek 3. Wilhelm Fink Verlag, München. 295–300.
- ROBBEETS, MARTINE (2012), Review of András Róna-Tas & Árpád Berta † (eds.), West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian. Turkic Languages 16: 265–293.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1967), A magyar nyelv régi török elemei és a csuvas nyelvtörténet néhány kérdése. Nyelvtudományi Értekezések 58: 172–177.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1994), Török eredetű-e *úr* szavunk? Magyar Nyelv 90: 138–146.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1997), A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Második, javított, bővített kiadás. Balassi Kiadó, Budapest.

- RÓNA-TAS ANDRÁS (2003), *Börtön* szavunk és az avar–magyar kapcsolatok. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 219–225.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD (2011a), West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part 1: Introduction, Lexicon: »A–K«. *Turcologica* 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. = RTA 2011a.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD (2011b), West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part 2: »L–Z«. Conclusions, Apparatus. *Turcologica* 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. = RTA 2011b.
- RTA 2011a = RÓNA-TAS – BERTA 2011a.
- RTA 2011b = RÓNA-TAS – BERTA 2011b.
- RUOPPILA, VEIKKO (1967), Suomen kielen historiallista äänneoppia. Toinen painos. Luennoitua apul.-prof. V. R., muistiin merkinnyt Esko Vierikko. Helsingin yliopiston monistustoimisto, Helsinki.
- K. SAL ÉVA (1970a), *Tol, tojik, tüz*. *Magyar Nyelv* 66: 97–99.
- K. SAL ÉVA (1970b), *Kengyel*. *Magyar Nyelv* 66: 225–226.
- K. SAL ÉVA (szerk.) (1981), Szómutató A magyar szókészlet finnugor elemei című etimológiai szótár I–III. kötetéhez. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 4.
- SALMINEN, TAPANI (2002), Problems in the taxonomy of the Uralic languages in the light of modern comparative studies. In: KIBRIK, A. E. (szerk.) [КИБРИК, А. Е. (ред.)], Лингвистический беспредел. Сборник статей к 70-летию А. И. Кузнецовой. Издательство Московского университета, Москва. 44–55.
- SAMMALLANTI, PEKKA (1988), Historical Phonology of the Uralic Languages. In: SINOR 1988: 478–554.
- SÁROSI ZSÓFIA (2003/2005), Morfématörténet. In: KISS – PUSZTAI 2003/2005: 129–172.
- SAUER, GERT (1967), Die Nominalbildung im Ostjakischen. Finnisch-Ugrische Studien V. Akademie Verlag, Berlin.
- SCHALIN, JOHAN (2004), Itämerensuomalaisen **leütä*-vartaloon lainaperäisyys. *Virittäjä* 108: 24–33.
- SCHIEFER, LIESELOTTE – SCHIEFER, ERHARD (1982), Lexikon der ostjakischen Sprache. II. Dialekt von Vasjugan. *Ars Ob-Ugrica*. Arbeiten auf dem Gebiet der obugrischen Sprachen. Band 1. München. = LOS.
- SDWb = WIEDEMANN 1880/1964.
- SelkWb = DONNER ET AL. 2004.
- SelkWvz = ERDÉLYI 1969.
- SEREBRENNIKOV, V. A. [СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А.] (1960), Категория времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской групп. АН СССР, Москва.
- SEREBRENNIKOV, V. A. [СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А.] (1974), Вероятностные обоснования в компаративистике. Наука, Москва.
- SEREBRENNIKOV, V. A. (szerk.) [СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А. (ред.)] (1993), Эрзянско-русский словарь. Русский язык – Дигора, Москва. = ÉRSI.

- SETÄLÄ, EMIL NESTOR (1899), Yhteissuomalainen äännehistoria. I ja II vihko. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- SETÄLÄ, E. N. (1912), Über Art, Umfang und Alter des Stufenwechsels im Finnisch-Ugrischen und Samojedischen. Finnisch-Ugrische Forschungen. Anzeiger 12: 1–128.
- SIMONYI ZSIGMOND (1899), Kombináló szóalkotás. Magyar Nyelvőr 28: 433–439.
- SINOR DÉNES (1967), Történelmi hipotézis a magyar nyelv történetében. Nyelvtudományi Értekezések 58: 194–200.
- SINOR, DENIS (1969), Geschichtliche Hypothesen und Sprachwissenschaft in der ungarischen, finnisch-ugrischen und uralischen Urgeschichtsforschung. Ural-Altäische Jahrbücher 41: 273–281.
- SINOR, DENIS (ed.) (1988), The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln.
- SIPOS PÁL (1991), A névmások. In: BENKŐ 1991: 353–400.
- SKES 1 = TOIVONEN 1955.
- SKES 2 = ITKONEN – JOKI 1958.
- SKES 3 = ITKONEN – JOKI 1962.
- SKES 4 = ITKONEN – JOKI 1969.
- SKES 6 = ITKONEN ET AL. 1978.
- SIVHD = TERÉŠKIN 1981.
- SORVAČEVA, V. A. (szerk.) [Сорвачева, В. А. (отв. ред.)] (1961), Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Коми книжное издательство, Сыктывкар. = SrSIKD.
- SrSIKD = SORVAČEVA 1961.
- SSA 1 = ITKONEN – KULONEN 1992.
- SSA 2 = KULONEN 1995.
- SSA 3 = KULONEN 2000.
- STACHOWSKI, MAREK (2014), Remarks on the investigation on the oldest layer of Turkic loanwords in Hungarian, *Studia Etymologica Cracoviensia* 19: 215–222.
- STEINITZ, WOLFGANG (1939/1975), Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte. Ostjakologische Arbeiten. Band I. Õpetatud Eesti Selts, Tartu / Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag.
- STEINITZ, WOLFGANG (1941/1976), Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Kommentare. Ostjakologische Arbeiten. Band II. Ungarisches Institut, Stockholm / Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag.
- STEINITZ, WOLFGANG (1944), Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. Acta Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis. Series B. Linguistica: 2. Stockholm.
- STEINITZ, WOLFGANG (1952/1980), Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus. Separatum ex Actis Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis. Series

- B. *Linguistica* 1. Stockholm. 15–39. / Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie. Ostjakologische Arbeiten. Band IV. Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag. 117–141.
- STEINITZ, WOLFGANG (1964), *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*. 2., mit einem Anhang und Wortregistern erweiterte Auflage. Akademie-Verlag, Berlin.
- STEINITZ, WOLFGANG (1960), *Einige Kapitel aus der ob-ugrischen Vokalgeschichte*. *Forschen und Wirken* 3: 335–348.
- STEINITZ, WOLFGANG (1966), *Zur inneren Etymologie des Ostjakischen*. *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. 75–82.
- STEINITZ, WOLFGANG (1966–1993), *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Lieferung 1–15. Akademie-Verlag, Berlin. = DEWOS.
- VAN STIPRIAAN, TINEKE (1996), *Eine Untersuchung der sogenannten Nomen-Verba im Uralischen Etymologischen Wörterbuch*. *Linguistica Uralica* 32: 1–16.
- SUS = MAKSIMOV ET AL. 2013.
- SWb 1 = FOKOS-FUCHS 1959a.
- SWb 2 = FOKOS-FUCHS 1959b.
- SWSch = WICHMANN – UOTILA 1942.
- SZABÓ DEZSŐ (1904), *A vogul szóképzés*. *Nyelvtudományi Közlemények* 34: 55–74.
- SZABÓ GÉZA (1975), *A palatális hangrendű határozott névelő történetéhez*. *Magyar Nyelvjárások* 21: 33–44.
- SZABÓ T. ATTILA (szerk.) (1982), *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. 3. Kriterion, Bukarest. = SzT.
- SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA (szerk.) (1902–1906), *Magyar oklevél-szótár*. Hornyánszky Viktor, Budapest. = OklSz.
- SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND (szerk.) (1890), *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvmélekektől a nyelvújításig*. Első kötet. A–I. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest. = NySz 1.
- SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND (szerk.) (1891), *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvmélekektől a nyelvújításig*. Második kötet. J–S. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest. = NySz 2.
- SZEGFŰ MÁRIA (1991), *A névszóképzés*. In: BENKŐ 1991: 188–258.
- SZILASI MÓRICZ (1901), *Cseremis szótár*. *Ugor Füzetek* 13. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = CserSzt.
- SZILASI MÓRICZ (1962), *Vogul szójegyzék*. *Finnugor Jegyzetek* IX. Tankönyvkiadó, Budapest. = VogSzj.
- SZINNYEI JÓZSEF (1893–1901/2003), *Magyar tájszótár*. GOMBOCZ ZOLTÁN, Pótlékok a Magyar tájszótárhoz. Hornyánszky Viktor, Budapest / Nap Kiadó, Budapest. = MTSz.
- SZINNYEI JÓZSEF (1927), *Magyar nyelvhasznítás*. Hetedik, javított és bővített kiadás. *Finnugor kézikönyvek* 3. Kókai Lajos kiadása, Budapest. = NyH⁷.

- SzófSz = BÁRCZI 1941.
SzT = SZABÓ T. 1982.
TENIŠEV, E. R. (szerk.) [ТЕНИШЕВ, Э. Р. (ред.)] (1988), Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Наука, Москва.
TEREŠČENKO, N. M. [ТЕРЕЩЕНКО, Н. М.] (1965), Ненецко–русский словарь. Советская энциклопедия, Москва. = NRSI.
TEREŠKIN, N. I. [ТЕРЕШКИН, Н. И.] (1981), Словарь восточнохантийских диалектов. Наука, Ленинград. = SIVHD.
TESz 1 = BENKŐ 1967.
TESz 2 = BENKŐ 1970.
TESz 3 = BENKŐ 1976.
TESz 4 = BENKŐ 1984b.
THOMSEN, WILHELM (1870), Über den Einfluß der germanischen Sprachen auf die Finnisch-Lappischen. Eine sprachgeschichtliche Untersuchung. Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, Halle.
TOIVONEN, Y. H. (1928), Zur Geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden Affrikaten. Finnisch-Ugrische Forschungen 19: 1–270.
TOIVONEN, Y. H. (1932), Kantasuomen **tts* ~ *ĩts* (*ĩs*), **ts* ~ *s*. Virittäjä 36: 145–150.
TOIVONEN, Y. H. (1952), Zur Frage nach der finnisch-ugrischen Urheimat. Journal de la Société Finno-Ougrienne 56/1: 1–41.
TOIVONEN, Y. H. (1953), Suomalais-ugrilaisesta alkukodista. Virittäjä 57: 5–35.
TOIVONEN, Y. H. (1955), Suomen kielen etymologinen sanakirja. I. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII/1. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = SKES 1.
TOIVONEN, Y. H. (1956), Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. Finnisch-Ugrische Forschungen 32: 1–169.
TORP, ALF (1919), Nynorsk etymologisk ordbok. Forlagt av H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), Kristiania.
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN (1910), Vogul szójegyzék. Nyelvtudományi Közlemények 39: 432–476. = MTr.
TRUBAČEV, O. N. (szerk.) [ТРУБАЧЁВ, О. Н. (ред.)] (1980), Этимологический словарь славянских языков. Выпуск 7. Наука, Москва.
TschWb = MOISIO – SAARINEN 2008.
UA = BUDENZ 1884–1894.
UÇAR, ERDEM (2011), András Róna-Tas; †Árpád Berta with the assistance of László Károly. West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Zeitschrift für die Welt der Türken 3: 315–319.
UEW 1 = RÉDEI 1988a.
UEW 2 = RÉDEI 1988b.
UEW 3 = RÉDEI 1991.
ÚMTSz 1 = B. LÓRINCZY 1979.
ÚMTSz 2 = B. LÓRINCZY 1988.
ÚMTSz 3 = B. LÓRINCZY 1992.
ÚMTSz 4 = B. LÓRINCZY 2002.

- ÚMTS_z 5 = B. LÓRINCZY 2010.
- UOTILA, T. E. (1933), Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 65. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- URSI = VAHRUŠEV 1983.
- VAHRUŠEV, V. M. (szerk.) [ВАХРУШЕВ, В. М. (отв. ред.)] (1983), Удмуртско-русский словарь. Русский язык, Москва. = URSI.
- VABA, LEMBIT (2016), Über eine mögliche baltische Herkunft von frühosfi. **lēčca* 'Blasebalg.' *Linguistica Uralica* 52: 161–167.
- VÁMBÉRY ÁRMIN (1870), Magyar és török–tatar szöveggyezések. *Nyelvtudományi Közlemények* 8: 109–189.
- H. VARGA MÁRTA (2010), *Gyermek ~ gyerek*. *Magyar Nyelvőr* 134: 103–104.
- VÁSÁRY ISTVÁN (2012), Az orvoslás és mágia magyar szókincsének régi török eredetű elemei. *Magyar Orvosi Nyelv* 2012: 35–38.
- VASMER, MAX (1953/2012), *Russisches etymologisches Wörterbuch. Erster Band. A–K*. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- VASMER, MAX (1955/1979), *Russisches etymologisches Wörterbuch. Zweiter Band. L–SSuda*. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- VASMER, MAX (1964), *Этимологический словарь русского языка. Том I. А–Д*. Прогресс, Москва.
- VASMER, MAX (1967), *Этимологический словарь русского языка. Том II. Е–Муж*. Прогресс, Москва.
- VASMER, MAX (1971), *Этимологический словарь русского языка. Том III. Муза–Сят*. Прогресс, Москва.
- VAN VEEN, P. A. F. – VAN DER SIJS, NICOLINE (1997), *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*. Van Dale Lexicografie, Utrecht – Antwerpen.
- VERBOV, G. D. [ВЕРБОВ, Г. Д.] (1973), Диалект лесных ненцев. Самодийский сборник. Сборник научных трудов. Академия наук СССР, Сибирское отделение, Новосибирск. 3–190.
- VERES PÉTER (2010), Újabb adatok a *magyar* népnév eredetéhez és történeti mitológikus háttéréhez a néprajzkutatás szemszögéből. In: BALI JÁNOS – BÁTI ANIKÓ – KISS RÉKA (szerk.), *Inde aurum – inde vinum – inde salutem. Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára. ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék – MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest*. 539–558.
- VERŠININ, V. I. [ВЕРШИНИН, В. И.] (2004), *Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. Том I. (Аба–Кеверь)*. ООО „Стринг”, Йошкар-Ола.
- VERŠININ, V. I. [ВЕРШИНИН, В. И.] (2015), *Этимологии удмуртских слов. Йошкар-Ола*.
- VÉRTES EDIT (1970), *Rekonstrukció és valószínűségszámítás. Nyelvtudományi Közlemények* 72: 297–322.
- VÉRTES EDIT (1994), Kikövetkeztett alapnyelvi szavaink szibilánsainak problémáihoz. *Magyar Nyelv* 90: 453–455

- VNGy 2 = MUNKÁCSI 1892–1921.
VNGy 2/2 = MUNKÁCSI – KÁLMÁN 1952.
VNySz = MUNKÁCSI 1896a.
VogSzj = SZILASI 1962.
DE VRIES, JAN (1987), *Nederlands etymologisch woordenboek*. E. J. Brill, Leiden.
WICHMANN GYÖRGY [= YRJÖ] (1908), *A moldvai csángó mássalhangzók történetéből*. *Magyar Nyelv* 4: 394–400.
WICHMANN, YRJÖ (1897), *Suomen vaski sanan vastineet permiläisissä kielissä (votjakissa ja syrjäänissä)*. *Virittäjä* 1: 23–25.
WICHMANN, YRJÖ (1899), *Die Verwandten des finn. vaski (Kupfer) in den permischen Sprachen (Syrjänischen und Wotjakischen)*. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 16/3: 5–8.
WICHMANN, YRJÖ (1954), *Wotjakische Chrestomathie mit Glossar. Anhang: Grammatikalischer Abriß von D. R. FUCHS. Apuneuvoja suomalais-ugrilainen kielten opintoja varten II. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki*.
WICHMANN, YRJÖ – UOTILA, T. E. (1942), *Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre. Lexica Societatis Fenno-Ugricae VII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = SWSch*.
WICHMANN, YRJÖ – UOTILA, T. E. – KORHONEN, MIKKO (1987), *Wotjakischer Wortschatz. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXI. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = WWSch*.
WIDMER ANNA (2007a), *Morfológia, szófajváltás és etimológia*. In: MATICSÁK SÁNDOR (szerk.), *Nyelv, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) előadásai. II. kötet. Nemzetközi Magyarásztudományi Társaság, Debrecen – Budapest. 301–312*.
WIDMER ANNA (2007b), *Morfológia, szófajváltás és etimológia*. *Folia Uralica Debreceniensia* 14: 141–153.
WIEDEMANN, F. J. (1880/1964), *Syrjänisch–deutsches Wörterbuch nebst einem wotjakisch–deutschen im Anhang und einem deutschen Register*. (With an Introduction by D. R. FOKOS-FUCHS. *Uralic and Altaic Series* 40.) *Kaiserliche Akademie der Wissenschaften / Mouton & Co., London – St. Peterburg / The Hague – Paris. = SDWb*.
WIEDEMANN, FERDINAND JOHANN (1869), *Ehstnisch–deutsches Wörterbuch / Eesti–saksa sõnaraamat. Commissionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg. = EDWb*.
WIKLUND, K. B. (1896), *Entwurf einer urlappischen Lautlehre. I. Einleitung, Quantitätsgesetze, Accent, Geschichte der hauptbetonten Vokale*. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 10/1. *Société Finno-Ougrienne, Helsingfors*.
WITSEN, NICOLAAS (1692), *Noord en Oost Tartarye*. Amsterdam.
WITSEN, NICOLAAS (1975), *Berichte über die uralischen Völker. Aus dem Niederländischen übersetzt von Tibor Mikola (mit einem Anhang)*. *Studia Uralo-Altaica* 7. JATE, Szeged.

- WITSEN, NICOLAAS [ВИТСЕН, НИКОЛААС] (1996), Путешествие в Московию 1664–1665. Перевод со староголландского В. Г. Трисман. Symposium, Санкт-Петербург.
- WVd 2 = KANNISTO – LIIMOLA 1955.
- WVd 6 = KANNISTO – LIIMOLA 1963.
- WWSch = WICHMANN ET AL. 1987.
- ZAICZ GÁBOR (szerk.) (2006), Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Könyvkiadó, Budapest. = EtSzt.
- ZAICZ GÁBOR (2016a), András Róna-Tas – †Árpád Berta, West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Magyar Nyelv 112: 433–443.
- ZAICZ GÁBOR (2016b), András Róna-Tas – †Árpád Berta, West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Folia Uralica Debreceniensia 23: 305–313.
- ZEGERNYEI (2014), Nyugati ótörök anyanyelvünk. www.nyest.hu.
- ZOLTÁN ANDRÁS (2003), *Ország* szavunk kelet-európai összefüggései. In: ABO- NYI RÉKA – JANURIK SZABOLCS – ZOLTÁN ANDRÁS (szerk.), Miscellanea Corviniana. Köszöntő könyv Hollós Attila 70. születésnapjára. ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszék, Budapest. 375–383.
- ZSILKA JÁNOS (1987), Tautologikus egységek a nyelvben. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ZSIRAI MIKLÓS (1930/1985), Jugria. Finnugor népnevek I. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 174. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- ZSIRAI MIKLÓS (1944), Osztják hősénekek. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. I. kötet. Közzéteszi ZS. M. Reguly-könyvtár 1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- ZSIRAI MIKLÓS (1951), Osztják (chanti) hősénekek. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. II. kötet. Közzéteszi ZS. M. Reguly-könyvtár 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ŽUGRA, A. V. – ŠARAPOVA, L. V. [ЖУГРА, А. В. – ШАРАПОВА, Л. В.] (2000), Албанский язык. In: JARCEVA, V. N. (szerk.) [ЯРЦЕВА, В. Н. (ред.)], Языки Российской Федерации и соседних государств. Энциклопедия в трех томах. I. А–И. Наука, Москва. 63–71.

Az RTA-ban előforduló fontosabb
(nem bibliográfiai) alkalmi rövidítések

AH = Ancient Hungarian	OT = Old Turkic
Al = Alanian	OUgr = Ob-Ugric
Chuv = Chuvash	Perm = Permian
Bashk = Bashkir	PFUgr = Proto Finno-Ugric
Cher = Cheremis	PIA = Proto Indo-Aryan
EAH = Early Ancient Hungarian	POsty = Proto Ostyak
E/H = Hungarian etymology	POU = Proto Ob-Ugric
EOT = East Old Turkic	POUgr = Proto Ob-Ugric
FUgr = Finno-Ugric	PSl = Proto Slavonic
H = Hungarian	PT = Proto Turkic
IE = Indo-European	PU = Proto Uralic
Iir = Indo-Iranian	PUgr = Proto Ugric
Ir = Iranian	PVog = Proto Vogul
LAH = Late Ancient Hungarian	Sam = Samoyed
Lat = Latin	SibTat = Siberian Tatar
LOH = Late Old Hungarian	T = Turkic
Mir = Middle Iranian	Tat = Tatar
Mord = Mordvin	Tib = Tibetan
MT = Middle Turkic	U = Uralic
Nir = New Iranian	Ugr = Ugric
OH = Old Hungarian	VBulg = Volga Bulgar
Oir = Old Iranian	Vog = Vogul
Ope = Old Persian	Voty = Votyak
Os = Ossetian	WOT = West Old Turkic
Osty = Ostyak	Zyr = Zyryan